

*Nyelvelmélet
és
dialektológia 5*

Nyelvelmélet és dialektológia 5

Nyelvelmélet és dialektológia 5

Szerkesztette:

BALOGNÉ BÉRCES KATALIN

HEGEDŰS ATTILA

SURÁNYI BALÁZS

PPKE BTK

Elméleti Nyelvészet Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék

Budapest

2021

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM

Készült az Információs és Technológiai Minisztérium támogatásával
a Tématerületi Kiválósági Program: Elméleti és Kísérletes Nyelvészet
(TKP2020-NKA-11) projekt keretében.

A kötet tanulmányait lektorálták:

Bácsi Enikő	Mohay Zsuzsanna
Benő Attila	Müller Márta
Czentnár András	Nemesi Attila
É. Kiss Katalin	Sándor Klára
Egedi Barbara	Surányi Balázs
Gerstner Károly	Vargha Fruzsina Sára
Hegedűs Veronika	Vitányi Borbála
Mády Katalin	

© A szerzők, 2021

A borítót Zétényi Zsófia tervezte
Dabis Balázs Silviusz fényképének felhasználásával

ISBN 978-963-308-416-8

Felelős kiadó: Kuminetz Géza
Technikai szerkesztő: Balogné Bérces Katalin
Tördelés: Velner Patrik

Tartalomjegyzék

Előszó	9
Gugán Katalin: Tagadás és pleonasztikus tagadás Pázmány Péter műveiben	13
Sinkovics Balázs: A (bV) és (bVn) változó Pázmány Péter nyomtatott műveiben	39
Varga Mónika: Innovációról a regiszter tükrében Pázmány Péter írásai alapján – a határozói igenevek esetei	57
Farkas Imola-Ágnes: Az <i>egy</i> áltárgy használata a székely nyelvjárásban	87
Huszthy Bálint – Sándor Bíborka: Székely hanglejtésformák: egy székelyudvarhelyi esettanulmány	107
Csató Éva Á.: A karaim nyelv és dialektusai	131
Illésné Kovács Mária – Kecskés Judit – Kriston Renáta: Az osztrák-német nyelvváltozat grammatikai és lexikológiai jellemzőinek bemutatása kontrasztív megközelítésben	141
Rákosi György: <i>A pár az interneten talált egymásra</i> . Gyűjtőnevek és kölcsönös névmási anafora a magyarban	157

Előszó

Olvasónk köteteink sorában a (szerencsés!) tizenharmadikat tartja kezében – az elmúlt tizenkét évben négy *Nyelvelmélet és dialektológia*, négy *Nyelvelmélet és kontaktológia*, valamint négy *Nyelvelmélet és diakrónia* kötet látott napvilágot, melyeket jubileumi tizenkettedik kötetünk végén Balogné Bérces (2020) részletesen bemutat és tematikusan összegez.

A jelen tanulmánygyűjtemény a 2020. novemberi Nyelvelmélet és dialektológia 5. műhelykonferenciára épít, melyet a megváltozott körülményekre való tekintettel online szerveztünk. A személyes interakció (kifejezetten a folyosón zsiszegő kávészünetek) hiánya ellenére jó hangulatú, tartalmas rendezvényt élhettünk meg. Korábbi rendezvényeink és az azokat kísérő kiadványok hagyományainak nyomdokaiban, a konferencián elhangzó előadások közül válogatott dolgozatokat felhasználva szigorú szakmai szűrés és anonim lektorálás után született meg ez a kötet.

Kötetünk tematikus gerincét a nyelvi variáció különböző formáinak nyelvelméleti szempontú elemzése adja. Ahogyan három éve a reformáció évfordulóján a Károli-biblia nyelve volt kiadványunk tartalmi középpontjában, 2020-ban, Pázmány Péter születésének 450. évfordulója alkalmából rendezvényünk külön ülészakot szentelt Pázmány Péter nyelvezetére, idiolektusa vizsgálatának. Kötetünkben az ott elhangzó tanulmányok közül három, Gugán Katalin, Sinkovics Balázs és Varga Mónika írása képviseli ezt a tematikus irányt. Mindhárman mondattani szempontú elemzéseket közölnek, és mindhárom tanulmány stílár-pragmatikai, valamint bizonyos nem nyelvi tényezők (pl. a nyomda/nyomdász szerepe) jelentőségére is rávilágít.

Gugán Katalin a mondattagadás két alapvető formáját vizsgálja Pázmány műveiben és veti össze őket más korabeli szövegek tagadáshasználatával, különféle nyelven kívüli és belüli tényezőket figyelembe véve. Különbséget fedez fel Pázmány és Károlyi Gáspár nyelvezete között a különböző tagadó szórendek arányában, amelyet a szerzők egyéni stilisztikai jellemzőinek eltéréseiből eredeztet, majd mindennek kontextusában veszi górcső alá a máig élő pleonasztikus (azaz a szintaxis szabályai szerint megjelenni képes, de logikailag nem értelmezett) tagadás változatos használatú jelenségkörét, beleértve Pázmány kötőmód használatát (pl. „el nem múlathatom, hogy itt bővebben elő ne hozzam”). Megállapítja, hogy Pázmány írásaira kevésbé jellemző a pleonasztikus tagadás, mint a fellelhető, korabeli informális nyelvhasználatot tükröző szövegekben, amit a regiszter hatásaként magyaráz.

Sinkovics Balázs a *-ban/-ben* és *-ba/-be* ragok inessivusi és illativusi használatában adathozható több évszázados ingadozást tekinti át Szenci Molnár Albert írásai és Pázmány Péter nyomtatásban megjelent művei kapcsán. Pázmány vizsgált szövegei alapján kimutatja, hogy a kérdéses ragok megválasztásában három korszak különíthető el (az 1600-as, az 1610-es, valamint az 1620-as évek), melyek azt a folyamatot tükrözik, ahogy a *-ba/-be* mindkét funkciót betöltő szerepét fokozatosan veszi át a mai köznyelvi használatnak megfelelő mintázat, így módon tehát az írott norma megszilárdulása ezen írásokban nyomon követhető. Nyomtatásban megjelent művek lévén azonban számolnunk kell a nyomda és a nyomdász szerepével, miáltal jövőbeli kutatás izgalmas, új dimenziói nyílnak meg kézírásos szövegekkel való összevetésre; illetve helyenként a műfaj (pl. verses próza) is meghatározhatja a nyelvi forma megválasztását.

Míg Gugán Katalinnál kutatási következtetés, Varga Mónika írásában kiindulási pont a regiszter tényezője, melynek vizsgálatára Pázmány – mivel különböző stílusokban és műfajokból egyaránt maradtak fenn írásai – bőséges adalékkal szolgál; annál is inkább, mivel Varga a korszak egyik jellegzetes mondattani (és pragmatikai) variánsát helyezi célkeresztbe: a határozói (*-ván/-vén* ragú) igeneves tagmondatok innovatív használatát. Az általa beazonosított új funkciók (feltétel, megengedés, következményesség kifejezése) rendszeresen előfordulnak Pázmány nyelvezetében, habár nem válnak dominánssá; ugyanakkor előfordulási arányaik tükrözik a korszak tendenciáit, és erős összefüggést mutatnak a szövegek céljával és tartalmával – azaz a választott regiszterrel.

Kötetünk második szakasza a nyelvi változatok vizsgálatában az egyén nyelvhasználatától eltávolodva a regionális dialektusok világába kalauzolja az olvasót. A szakaszt két tanulmány alkotja, melyek egy-egy mindezidáig nem kellően feltárt jellegzetességre irányítják a figyelmet a székely nyelvjárásban – egy olyan magyar nyelvváltozatban, mely könyvsorozatunkban immár hagyományosnak tekinthető rendszerességgel van képviselve. Farkas Imola mondattani-szemantikai témájú írása az *egyet* áltárgy sajátosságos, e nyelvjárásra jellemző jelentésére és viselkedésére, Huszthy Bálint és Sándor Báborka hangtani empirikus vizsgálata pedig a székely, azon belül is a székelyudvarhelyi dialektus különleges intonációjának jellegzetességeire világít rá.

Farkas Imola tanulmányában amellet érvel, hogy az *egyet* áltárgynak a székely nyelvjárásban más a jelentéstani szerepe, valamint a mondattani összetevős szerkezetben elfoglalt helyzete, mint a sztenderd magyar nyelvben. Ebből eredően a székely *egyet* eloszlása, használata szélesebb és összetettebb. Megjelenhet például az ige előtt (pl. „itt egyet imádkoztam”), és akár egy másik tárgy vagy másik áltárgy mellett is, mely kettős tárgyesetes szerkezethez vezet (pl. „ezen egyet jót kacagtunk”). Farkas elemzése szerint a székelyben az *egyet* a sztenderd magyartól eltérően nem az igei állítmány behatárolását végzi, ezért is fordulhat elő az eseményt behatároló igekötővel együtt (pl. „lemostam egyet a teraszt”), és ezért van, hogy állapotigékkel is előfordulhat (pl. „voltunk egyet Bálványoson”). Ehelyett az *egyet* a székelyben inkább stilisztikai szerepet játszik: elsődlegesen azt jelzi, hogy az általa módosított esemény alkalmi, mellé-

kes, vagy informális. Ez az értelmezés nem csak a székelyre, hanem az erdélyi köznyelvre általában is jellemző.

Ugyancsak a sztenderd magyartól eltérő tulajdonságot ragad meg és kíván eszközfonetikai módszerekkel feltárni (majd laboratóriumi fonológiai megközelítésben elemezni) Huszthy Bálint és Sándor Bíborka tanulmánya. Állításuk szerint, összhangban Csúry Bálint közel egy évszázada tett megfigyelésével, a székely ejtészváltozat leggyakoribb és jelöletlen dallammenete a későn eső intonációs mintázat. Felvételeik megerősítik Csúry általánosítását, miszerint a későn esés nem feltétlenül csupán az adott intonációs frázis utolsó magánhangzóján megjelenő alacsonyabb tónust foglalja magában, hanem a sztenderdhez képest lényegesen hosszabban, de nem egészen az utolsó előtti szótagig kitartott magas tónus hirtelen esését is. Emellett adataik azt is alátámasztani látszanak, hogy a köznyelvhez és más dialektusokhoz képest a székely nyelvjárásokban valóban nagyobb az alkalmazott hangmagasság-terjedelem, szélesebbek az intonációs kilengések (természetesen emfázisban még inkább).

Tanulmánykötetünk utolsó szakaszában a dialektológiai vizsgálódások általános megközelítésben jelennek meg: utolsó három tanulmányunk azok sokszínűségét hivatott szemléltetni mind téma, mind vizsgált nyelvváltozat tekintetében.

Először Csató Éva a karaim nyelv nyelvjárásai kapcsán járja körül a nyelv és dialektus kategóriáinak definíciós nehézségeit. A karaim nyelv elnevezést a karaita judaizmus hitvallását követő kipcak török nyelvváltozatok közös megjelenésére alkalmazza a szakirodalom; valójában azonban három, egymástól földrajzilag elkülönülő, közös sztenderddel nem rendelkező nyelvjárascsoportról van szó. Az északnyugati nyelvváltozatot a jelenlegi Litvániában, a délnyugati Nyugat-Ukrajnában, a keletit pedig a Krímben beszélik. A tanulmány összeveti a három dialektust, és a nyelvi szerkezeteikben fellelhető hasonlóságokat és különbségeket számos példával illusztrálja.

A keleti kitekintés után a Magyarországtól nyugatra eső Ausztriára összpontosítunk Illésné Kovács Mária, Kecskés Judit és Kriston Renáta cikke segítségével, mely egy készülő osztrák–magyar kommunikációs szótár példaanyagát vizsgálva és felhasználva foglalja össze az osztrák–német nyelvváltozat főbb jellemzőit, kiemelve annak eltéréseit a németországi köznyelvi változattól. A dolgozat különlegessége, hogy a lexikográfus gyakorlati szemszögéből értékeli és a szótárból vett konkrét példákkal, színes illusztrációkkal szemlélteti a felmerülő elméleti (morfológiai és lexikológiai) és módszertani nehézségeket.

Végül magyarországi adatközlőkkel készített kérdőíves felmérés eredményeit osztja meg Rákosi György izgalmas adatokat tárgyaló tanulmánya. Vizsgálatában nagyobb részben korpuszból, kisebb részben internetes keresés révén gyűjtött olyan mondatok elfogadhatóságát tesztelte, melyekben az *egymás* kölcsönös névmás előzménye egyes számú gyűjtőnév (mint amilyen a cikk címében *A pár az interneten talált egymásra*). Az eredmények – amellett, hogy egyértelműen igazolják a szerkezet típus létét a magyar nyelv rendszerében – jelentős mértékű ingadozást, beszélők közti variációt is mutatnak a szerkezet elfogadhatóságában, melyet a szerző nyelvelméleti szempontból elemez – illeszkedve ezzel a kötet fő

témájához, a nyelvi variáció nyelvelméleti megközelítéseihez. Az elfogadhatósági ítéleteknek az adatközlők életkora szerinti kettébontása azt mutatja, hogy a gyűjtőnevek többségi olvasata a fiatalabb beszélői csoportban némileg erősebb, valamint a gyűjtőnevek szélesebb körére terjed ki, mint az idősebb korcsoportban. A nyelvelméleti elemzés során a tanulmány a magyar gyűjtőnevek morfoszintaktikai reprezentációjának és a kölcsönös névmás logiko-szemantikai elemzésének kérdéseit járja körül.

Jelen kötet – korábbi kiadványainkkal együtt – elérhető a következő címen: btk.ppke.hu/elmeleti-nyelveszet-tanszeki-kiadvanyok, és hamarosan az OSzK Magyar Elektronikus Könyvtár szolgáltatásában is.

Balogné Bérces Katalin és Surányi Balázs

Hivatkozás

Balogné Bérces Katalin 2020. Nyelvelmélet és visszatekintés: négyszer három, az tizenkettő. Recenzió. In: Balogné Bérces Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia 4*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészet Tanszék – Magyar Nyelvészet Tanszék. Budapest – Piliscsaba. 197–213.

Tagadás és pleonasztikus tagadás Pázmány Péter műveiben

Gugán Katalin

1. Bevezetés¹

Írásom a konferencia témájához kapcsolódva azt vizsgálja, hogy a mondattagadás kétféle változata hogyan jelenik meg Pázmány Péter műveiben. A változatok közötti különbség az igemódosítónak² a tagadott igéhez viszonyított elhelyezésében érhető tetten, és az itt megfigyelhető két lehetséges minta Pázmány műveiben éppúgy megjelenik (l. 1. sz. táblázat), mint az ómagyar kori nyelvemlékekben, vagy éppen a mai magyarban. A kétféle szórendű tagadás akár egy megnyilatkozáson belül is előfordulhat (1): az első tagmondatban a tagadószó – ige – igemódosító szórendű, a továbbiakban **fordított szórendű tagadásként** megnevezett minta látható, a másodikban pedig a **megszakított szórendű**, melyben a tagadószó az igemódosító és az ige közé ékelődik.

- (1) **Nem vonád el** szent fejedet a töviskorona előtt; **el nem rántád** kezedet, lábadat a vasszegek előtt.³

Balogné Bérces Katalin – Hegedűs Attila – Surányi Balázs (szerk.) 2021. Nyelvemlélet és dialektológia 5. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest. ISBN 978-963-308-416-8. 13–37.

¹ Nagyon hálás vagyok írásom lektorainak, hogy segítettek a kézirat következetlenségeit, hibáit kijavítani (ha mindennek ellenére maradtak benne hibák, azokért egyedül a szerzőt terheli a felelősség), s hogy emellett sok olyan szempontra felhívták a figyelmemet, amelyeket majd a további, a tagadás jelenségével foglalkozó általános kutatásokban is vizsgálhatok majd. Emellett szeretném még megköszönni a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatását. A kutatás az NKFI FK 135186 sz. pályázat keretében zajlott.

² Igemódosítóknak azok az elemek tekinthetők, amelyek semleges hangsúlyozású, azaz kiemelt hangsúlyú mondatrészt nem tartalmazó mondatokban közvetlenül az ige előtt állnak, ők maguk hangsúlyosak, az ige mögöttük hangsúlytalan, és ilyen mondatokban sem topikként, sem az ige mögötti mondatszakaszban nem fordulhatnak elő (ez utóbbi megállapítás a régebbi nyelvéllapokra nem érvényesül, l. alább). Nem-semleges mondatokban viselhetnek fókuszhangsúlyt, vagy, ha más elem visel fókuszhangsúlyt, az igemódosító az ige mögötti mondatszakaszban szerepel, a mondat ige előtti tartományába csak speciális szerepben, kontrasztív topikként kerülhet (Komlósy 1992).

³ A jelöletlen forrású példák Pázmány Péternek a Magyar Elektronikus Könyvtárban fellelhető műveiből származnak. A részletes forrásmegadást jelen esetben azért mertem elhagyni, mert az adatok ezen a címen nagyon egyszerűen visszakereshetők és ellenőrizhetők.

A tagadás típusa Az igemódosító típusa	fordított szórendű (NEG – V – VM)	megszakított szórendű (VM – NEG – V)
igekötő	nem láthatom meg	meg nem vallotta
puszta névszói tárgy	nem érdemel feleletet	feleletet nem érdemel
predikatív bővítmény	nem nevezhetünk minden képet bálványnak	bálványnak nem nevezhetjük
egyéb vonzat	nem indulunk valaki szeretésére	bosszúra nem indulnának
névszói-igei állítmány névszói része	nem vagyok pápista	bálványozók nem vagyunk
módhatározó	nem szól bátorságosan	bátorságosan nem forog
idiomatikus kifejezés	nem jut vala eszembe	kétségbe nem esik
lokatívuszi bővítmény	nem forgatott szájában	őrizetben nem tartja
főnévi igenév	nem akarának tanulni	venni nem akarja

1. sz. táblázat: A megszakított és a fordított szórendű tagadás különféle típusú igemódosítók esetén Pázmány műveiben

A korábban elvégzett, a Történeti magánéleti korpuszra (Dömötör et al. 2017, Novák et al. 2018) vonatkozó, hasonló szempontokat alkalmazó kutatás (Gugán 2021) eredményeivel való összehasonlítás lehetőséget teremt arra, hogy meg lehessen állapítani, a Pázmány Péter nyelvhasználatában megfigyelhető mintázat megfelel-e annak, amely a középmagyar kori informális nyelvhasználatra jellemző volt, vagy éppenséggel kirajzolódik-e valamilyen jellegzetes különbség. Ha pedig tetten érhetők különbségek, akkor további kérdés, hogy ezek mivel magyarázhatók: szociolingvisztikai tényezőkkel-e, vagy a vizsgált regiszterek közötti különbséggel. A jelen vizsgálat Pázmány Péternek a Magyar Elektronikus Könyvtárban digitális formában elérhető munkáin alapul (<https://mek.oszk.hu/06700/06793/06793.htm#75>).

A mondattagadás mellett kitérek egy további, a tagadással kapcsolatos jelenségre, az ún. pleonasztikus tagadásra. Pleonasztikus tagadás esetén a tagadószó logikailag nem fejez ki tagadást, megjelenését egy olyan ige, adpozíció vagy határozószó váltja ki, amelynek tagmondat formájában jelenik meg a bővítménye (Jin–Koenig 2017). A korábbiakban ebből a szempontból is megvizsgáltam a TMK anyagát (Gugán 2020), és ennek során kevésbé rajzolódott ki jellegzetes használati minták. Ez önmagában nem is különösen meglepő, a pleonasztikus tagadás ugyanis, ha egyáltalán megjelenik egy nyelvben, mindig csak választható, de nem kötelező használatú jelenség, azaz teret nyit a variációnak. A dolgozat által

vizsgálni kívánt kérdés az, hogy mennyire jellemző egy beszélő nyelvhasználatán belül is a variáció, megragadhatóak-e következetes használati módok.

Írásom első felében (2.) a mondattagadásé a főszerep: a kutatási előzmények rövid áttekintése után azt vizsgálom, hogy a különféle nyelven kívüli (társadalmi osztály, nyelvjárás) és belüli (a tagmondat típusa, illetve az igemódosító típusa) tényezők milyen mértékben határozhatják meg Pázmány nyelvhasználatát. A dolgozat második fele (3.) a pleonasztikus tagadásra fókuszál: azt vizsgálja, hogy a különböző lehetséges környezetekben mennyire jellemző ennek megjelenése Pázmánynál, és hogyan viszonyul mindez a TMK-ból nyerhető mintázathoz. A tanulmányt egy rövid összegzés (4.) zárja le.

2. A mondattagadás Pázmány műveiben

2.1. Kutatási előzmények

Régóta (legalább Molecz 1900-as művétől kezdve) ismert tény, hogy a tagadás kétféle változata a legkorábbi nyelvemlékek óta bizonyíthatóan is együtt él a magyarban, mint ahogy az is, hogy a változatok megoszlása a korábbi időszakokban más volt, mint a mai magyarban: lényegesen gyakoribb volt ugyanis az a minta, melyben az igemódosító megelőzi a tagadott igét (azaz a megszakított szórendű tagadás). Ezen megoszlás, illetve az obi-ugor nyelvi megfelelők alapján feltételezhető, hogy a fordított szórendű tagadás innováció, mely nagy valószínűség szerint már az ősmagyar korban, azaz az ugor kor után jelenhetett meg a magyarban (vö. Klemm 1928–1942: 624–625). A kétféle szórendi minta szerkezeti levezetéséről, az innovatív változat megjelenéséről É. Kiss (2014) ad tájékoztatást. A változatok évszázadokon keresztül éltek stabil megoszlásban, majd a 19. század során változtak meg előfordulási arányaik (Gugán 2015, 2017, Kalivoda 2021). Így jutunk el a mai magyarra megfigyelhető mintázathoz, ahol a megszakított szórend használata erősen korlátozott: főmondatokban a tagadás nyomatékos, érzelmileg telített voltával hozható összefüggésbe (Deme 1962: 478), alárendelt mellékmondatokban pedig megjelenése típusfüggő, és elsősorban az *amíg*-gal bevezetett időhatározói tagmondatokra jellemző. Korlátozott használatával egyenes összefüggésben a megszakított szórendű tagadás a mai magyar szövegekben ritka előfordulású, Kalivoda (2018, 2021) adatai szerint részese az ige-kötős tagadó mondatok között mindössze 6,2% (N=983055). Ez erősen szemben áll a középmagyar korra jellemző általános használatával: a TMK ige-kötőt is tartalmazó tagadott mondatai (N=2979) 85,0%-ában ez jelenik meg. Magától értetődő, hogy ilyen arányú előfordulásban nem lehetett ez a minta a tagadás jelölt változata – ezzel szemben a ma általános fordított szórendű minta a középmagyar korban minden bizonnyal jelölt volt.

Tagadással kapcsolatos jelenségekkel a Pázmány nyelvhasználatát vizsgáló Kiss Ignác (1879) is foglalkozott. Felhívta a figyelmet a *ne / nem* disztribúciójában megfigyelhető különbségekre; arra, hogy a tagadó névmás megjelenhet állító mondatban is, ha az adott állító mondat egy tagadó főmondatnak van alárendelve; emellett felfigyel az igemódosító elhelyezésének néhány speciális meg-

oldására is (l. 2.7.). Összességében pedig így vélekedik Pázmány nyelvhasználatában a tagadásról: „A tagadás és tiltás kifejezése syntaxisunkban azon pontok közé tartozik, melyek még eddig nincsenek kellőleg megállapítva. Ingadozást és következtelenséget tapasztalunk e tekintetben írónknál és grammatikusainknál egyaránt. Pázmány e pontban is nagyon következetes s nézetem szerint ő van hivatva, hogy e tekintetben mesterünk legyen” (Kiss 1879: 231).

2.2. Mondattagadás Pázmány Péter műveiben – a TMK tükrében

Az alábbiakban a Pázmány műveiből származó eredményeket a TMK azonos módon gyűjtött és összegzett adataival hasonlítom össze. Az azonos mód azt jelenti, hogy az összehasonlítás alapját a tagadósztót és igemódosítót, valamint finit igét tartalmazó tagmondatok jelentik, melyekben a tagadószó az igével szomszédos. Jelen alfejezetben mindkét forrásból, azaz a TMK-ból és Pázmány műveiből is csak azokra a példákra támaszkodom, amelyekben igekötői igemódosító van, a későbbiekben azonban kitérek majd az egyéb igemódosítókra is.

A Magyar Elektronikus Könyvtárban elérhető Pázmány-művek 1723 olyan tagadó mondatot tartalmaznak, melyekben szerepel valamilyen igemódosító is. Ezek közül 714 olyan, amelyben az igemódosító igekötő – és ezek közül mindössze 16 esetben áll az igekötő a tagadott ige mögött, azaz az összes igekötős tagadó mondatnak mindössze 2,2%-ában. Ez jóval alatta marad a TMK egészére számított aránynak (15,0%). Felmerül a kérdés, hogy ezt magyarázhatja-e valamilyen nyelven kívüli tényező: lehet-e egy adott társadalmi csoport, egy adott nyelvjárás, vagy épp a korszakon belüli alperiódus jellemzője.

Pázmány Péter (1570–1637) Bihar megyében született nemesi családban, életének első 18 évét töltötte szülőföldjén, de írásai szerint élete végéig elkötelezett szeretettel emlegette szűkebb pátriáját, és nyelvhasználatában is felismerhetőek a bihari elemek (Kovács 1998: 321). Ami tehát a társadalmi csoportot illeti, a korabeli nemesek által írt levelekhez lehet Pázmány műveit hasonlítani, ezekben azonban magasabb, 15,2% a fordított szórend aránya. Ami pedig a nyelvjárást illeti, a TMK Bihar megyéhez köthető, nem túl nagyszámú (N=110) tagadó mondatában is több volt a fordított szórendű tagadást tartalmazó mondat (18 db, ami 14,1%-nak felel meg), mint a Pázmánytól származó, lényegesen nagyobb adathalmazban. Talán még Károlyi Sándorral érdemes a használati adatokat összevetni, aki ugyan majdnem száz évvel később született (1669–1743), de szintén a Partiumhoz köthető a gyermekkor, és Pázmányhoz hasonlóan magas társadalmi státuszú család sarja: az ő leveleiben is 11%-nyi fordított szórendű adat van. S ha már a kornál tartunk, szerepeljen itt még egy utolsó összehasonlítás a TMK 17. századi, a másik két századhoz, s különösen a 18. századhoz képest alulreprezentált korszakának adataival: a mindössze 238 igekötős tagmondat között 47 fordított szórendű fordul elő, ez az összes adat 19,7%-a. Tehát bárhonnán közelítjük is meg (a rendelkezésre álló lehetőségek közül) Pázmány nyelvhasználatát, úgy tűnik, az eltér a TMK által mutatott, az informális nyelvhasználatra jellemző mintától. Ennek alapján az látszik körvonalazódni, hogy a tagadó

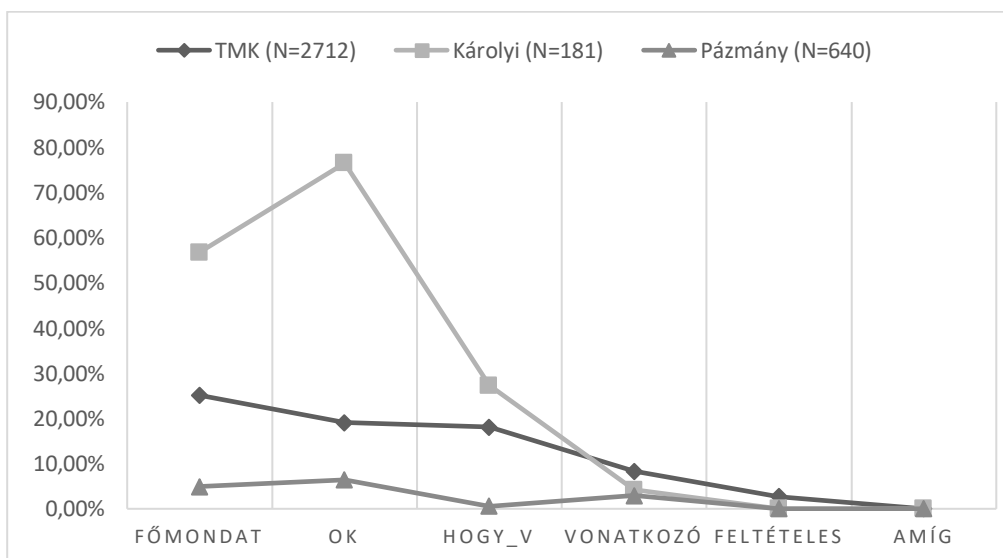
mondatok két változatának sajátos használati aránya Pázmány esetében nem magyarázható sem dialektális, sem szociolektális vonásként.

Nem ő az első ilyen nyelvhasználó a középmagyar korból. Korábban Károlyi Gáspár bibliafordítását, ill. *Két könyv* c. munkáját vizsgáltam meg hasonló szempontból (Gugán 2018), és itt is arra az eredményre jutottam, hogy a szerző nyelvhasználata különbözik az ebben a tekintetben meglehetősen homogénnek tűnő Történeti magánéleti korpusztól – csak éppen ellenkező irányban. Károlyinak a *Két könyv* c. munkájában 36,6% az igekötős tagadó mondatok között a fordított szórendűek aránya (N=71), a Vizsolyi biblia két evangéliumában (Mt., Jn.) pedig 46,6% (N=118). Ez a Pázmányra jellemző 2,2%-hoz képest már igen szembeötlő különbség.

Maguk az arányok azonban következhetnek más, akár grammatikai tényezőkből is: vannak bizonyos tagmondattípusok, amelyekben kizárólag, vagy szinte kizárólag megszakított szórendű tagadás fordul elő (feltételes alárendelt mellékmondat, *amíg* kötőszóval bevezetett időhatározói mellékmondat), míg a fordított szórend megjelenése például a független főmondatokra jellemzőbb, az alábbiakban tehát a tagmondattípusok szerepéről, illetve az ezekre jellemző megoszlási mintákról esik szó.

2.3. Tagmondattípus és tagadástípus

A tagmondat típusának szerepe mind a TMK esetében, mind pedig Károlyi Gáspárnál megfigyelhető volt. Az alábbi diagram azt ábrázolja, hogy a gyakoribb előfordulású tagmondattípusokban milyen arányokban jelenik meg a tagadás két változata a TMK-ban, Károlyinál, valamint Pázmánynál – bár sajnos a három összehasonlított forrás adatmennyisége között igen nagy különbségek vannak.

1. sz. ábra: A fordított szórend aránya a gyakoribb tagmondattípusok szerint a TMK-ban, Károlyi Gáspárnál és Pázmánynál

Az ábra egyaránt tükrözi grammatikai és pragmatikai tényezők hatását. A grammatikai tényező abban jelentkezik, hogy az *amíg* kötőszóval bevezetett mellékmondatokban nincs variáció, azaz a középmagyar korban a nyelvhasználók itt nem választanak kétféle változat közül – az alábbiakban (l. 3. pont) amellet fogok érvelni, hogy ezekben a mondatokban pleonasztikus tagadás van, amely természeténél fogva nem jelenhet meg fordított szórendű tagadással.⁴ Azok között a tagmondattípusok között, ahol viszont lehetséges a variáció, a tagmondatok sorrendje szinte azonos: a főmondatok és az okhatározó mellékmondatok adnak a leginkább teret az innovatív minta választásának, és a feltételes mellékmondatok körében a legkisebb a fordított szórend részesedése.

Ha helytálló a feltételezés, hogy ebben a sorrendben egy pragmatikai tényező játszik szerepet, azaz hogy a fordított szórend a nyomatékos tagadást kódolja a korban (Gugán 2021), és a nyomatékosítás leginkább a főmondatokban, ill. a főmondatához képest kevésbé háttérbe helyezett mellékmondatokban várható (az alárendelt mellékmondattípusok közötti ilyen szempontú különbségről l. Cristofaro 2005), akkor meglepő, hogy Pázmánynál (bármilyen csekély is a fordított szórend részesedése) gyakoribb a fordított szórend előfordulása vonatkozó mellékmondatban, mint a vonzatértékű *hogy*-kötőszós mellékmondatokban. A vonatkozó mellékmondatok ugyanis tipikus példái az asszertivitás csökkenésének, illetve a háttérbe helyezésnek, így az, hogy a kevéske fordított szórendű tagadás közül kettő pont ebben a környezetben fordul elő (2), nehezen magyarázható. Ráadásul az okhatározók 3 példája közül (N=47) egyben feltehetően a tagadást megelőző fókusz következménye a fordított szórend, azaz a vizsgált jelenségtől független okra vezethető vissza megjelenése (3; v.ö. 4):

- (2) Másutt efféle ostorozást oly szélnek nevez, mely által **nem tisztítatik ki** az búza az polyva közül [...]
- (3) A lopás oly köz, mintha tisztességes kereskedés volna: mert sokan **csak azt nem lopják el**, amihez nem férnek
- (4) [...] de mivelhogy az bizonyságok fejtegetését **nem érte fel** az festékkal sóczénk, nem is igyekezett azoknak ódoztatására [...]

Összességében megállapítható, hogy bár Pázmánynál is a főmondatokban, ill. az okhatározói mellékmondatokban fordul elő a legmagasabb arányban a fordított szórendű tagadás (az előbbieken 4,95%-ban, N=202, az utóbbiakban 6,38%-ban, N=47), ugyanakkor ezekben a környezetekben is jóval ritkábban használja a tagadásnak ezt a mintáját, mint a kortársai. Így a tagmondattípus nem magyarázza a Pázmányra jellemző sajátos nyelvhasználatot.⁵

⁴ Ez a feltételezés csak a vizsgált korszakra érvényes.

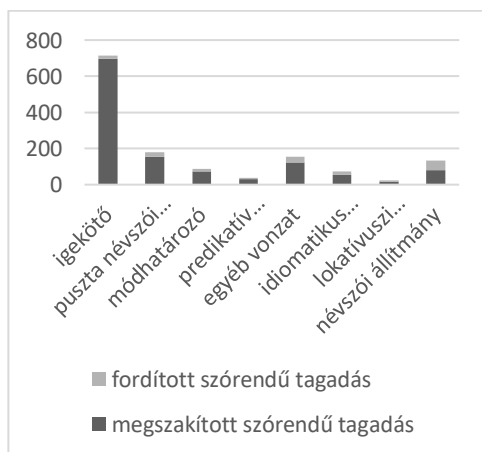
⁵ Azaz nem arról van szó, hogy a vizsgált Pázmány-művekben valami oknál fogva gyakoribbak lennének azok a tagmondattípusok, amelyekben általában véve is minimális a variáció.

2.4. Tagadástípus és az igemódosító típusa

A fentiekben az igekötőkről volt szó, s ez a csoport az igemódosítók kategóriáján belül viszonyítási alpnak is tekinthető: semleges mondatokban ez a típus már az ómagyar korban is jellemzően igemódosítói pozícióban jelenik meg, míg az igemódosítók többi típusánál nagyobb a szórendi variáció (Hegedűs 2015). Ez a jelenség Hegedűs szerint azzal magyarázható, hogy valójában az igekötők eredeti, az SOV szórendre jellemző ige előtti pozíciója értékelődött át az igemódosítókra jellemző általános pozícióvá, amelybe az SOV > SVO változás után immár nem közvetlen beillesztéssel, hanem mozgatással kerültek az igemódosítói elemek, így az igekötők is. Ennek a mozgatásnak leginkább következetesen az igekötőket vetették alá, a többi típus különbségeket mutat ebben a tekintetben.

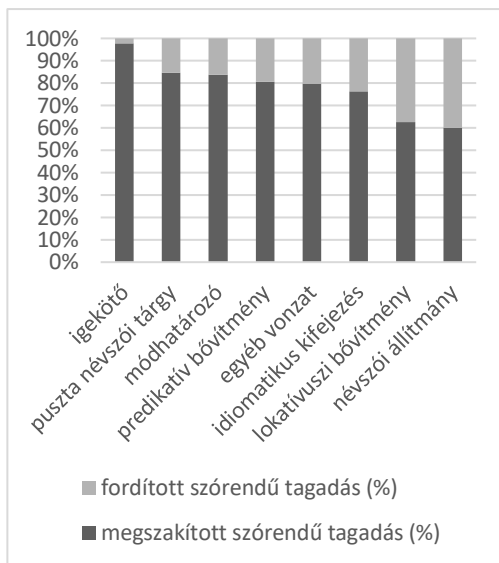
A megszakított szórendű tagadás É. Kiss (2014) levezetése szerint úgy jön létre, hogy az ige elé balról csatolódik a tagadószó, és így kerül az igemódosító és az ige közé, míg a fordított szórendű úgy, hogy a csatolt tagadószó és az ige opcionálisan tovább mozog a tagadó frázisba, maga mögött hagyva az igemódosítót. A tagadószó – ige – igemódosító elrendezés azonban emellett még úgy is előállhat, hogy nem a tagadott ige mozog egy magasabb pozícióba, hanem az igemódosító mozgatása marad el. Az igemódosítói csoportok közötti különbségeket tovább növelheti, hogy egy alcsoportjukban, a névszói predikátumok esetében az igei elem kopula, és ez másképp viselkedhet, mint a lexikális igeik (É. Kiss 2014).

A 2. sz. ábra a gyakoribb igemódosító-típusokat⁶ mutatja a tagadás típusa szerint bontva, azaz hogy a tagadott ige előtt állnak-e (megszakított szórend), vagy mögött: az a) diagram segítségével az előfordulási gyakoriságok is összevethetők, a b) diagram pedig a kategórián belüli gyakoriságot mutatja.

2. sz. (a) ábra: a különböző igemódosítók gyakorisága, és ezen belül a kétféle szórendi minta megoszlása.

⁶ A teljes adatmennyiség 1723 igemódosítós tagadó mondat, ezek közül 1400 adatait tartalmazza az ábrák. Egy további típusra, az infinitívuszi igemódosítóra a következő pontban térek ki.

2. sz. (b) ábra: a típusokon belüli gyakoriság önmagában ábrázolva.

Az adatok azt mutatják, hogy igeekötőt tartalmazó tagadó mondatokra jellemző tehát a legkevésbé, és a kopula melletti névszói állítmányra (5a és 5b), illetve egyéb ige mellett is előforduló lokatívuszi kifejezésekre (6a és 6b) jellemző leginkább a variáció.

(5a) Bolondság lőtt volna az pápák katalógusába irányia azokat, kik **pápák nem voltak**.

(5b) Sőt ha az Isten akarná, hogy vétkezzünk, ugyan **nem is volnánk bűnösök** az gonosz cselekedetben [...]

(6a) Ugyanis, amint Szent Ágoston írja, bolondság volna, ha azok a szépségek elvonnának Istentől; melyek nem is volnának, ha **Istenben nem volnának**.

(6b) [...] minthogy két fiánál egyéb senki **nem hált házában** [...]

A többi típus (puszta névszói tárgy, predikatív vonzat, idiomatikus kifejezés, illetve a jobb híján egyéb vonzatnak nevezett kategória)⁷ esetében 15,47% és 23,61% közötti a fordított szórend aránya. Egyfelől tehát az igeekötős tagadó

⁷ Írásom egyik lektora felvetette a kérdést, hogy mi indokolja a puszta névszói tárgy és az egyéb vonzatok megkülönböztetését. Az előbbi csoportba olyan tárgyak tartoznak, amelyeknek nincs névelőjük, és nincs egyéb bővítményük sem (ill. azokat az adatok soroltam még ide, melyekben a tárgynak legfeljebb egy, vele már-már rögzült viszonyban lévő jelzője van, például: *nem térsen igaz törvényt, mennyei jutalmat nem vesznek* – de ezek az ide vont adatok csekély hányadát adják). Az utóbbi csoport viszont jóval tágabb, és nincsenek formai megkötések sem, ide tartoznak például a mozgásigék direkcionális bővítményei, de azok a szerkezetek is, melyekben egy direkcionális jellegű bővítmény nem mozgásigéhez kapcsolódik: *ha az ő keserves kínjainak sokasági könnyhullatásra nem indítanak és gyászba nem öltöztetnek téged*.

mondatok különböznek erősen az összes többi igemódosítót tartalmazó tagadó mondattól abban, hogy esetükben jóval ritkább a fordított szórend, másfelől pedig – talán a kopula speciális tulajdonságai miatt – a névszói predikátumok, melyeknek esetében pedig az átlagnál gyakoribb (lokatívuszi kifejezésekből nagyon kevés van, emiatt itt esetlegesebb lehet az eredmény). Hogy a „középmezőny” valóban abban különbözik-e az igekötős csoporttól, hogy az előbbiek eleve ritkábban mozognak az igemódosítókra jellemző, közvetlenül ige előtti funkcionális pozícióba, azt csak a semleges mondatban megfigyelhető használati mintáik alapján lehetne kideríteni, erre azonban a jelen tanulmányban nem vállalkozhattam. A tagadásra jellemző tulajdonságok összegzése előtt azonban érdemes kitérni még egy igen gyakori típusra: arra, amikor valamilyen hangsúlykerülő, segédige-jellegű ige (Kálmán C. et al. 1989) mellett az infinitívusz, vagy annak saját igemódosítója funkcionál igemódosítóként.

2.5. Az infinitívusz és saját bővítményei

Az infinitívusz külön kezelését részben az indokolja, hogy esetében egészen más használati arányok figyelhetők meg, részben pedig az, hogy itt nem két-, hanem háromféle variációs lehetőség van, ráadásul ezek több alcsoportba rendezhetők.

Az első típusban a hangsúlykerülő ige igemódosítójaként maga az infinitívusz funkcionál, amelynek nincs saját igemódosítói bővítménye. Ebben az esetben ugyanúgy kétféle választási lehetőség volt, mint a több igemódosító-típus esetében, azaz van megszakított (7a), és van fordított szórendű (7b) változat:

(7a) abban ne iganak, ha **veszni nem akarnak**

(7b) Ti is semmit az Istennek tisztességére **nem akartok cselekedni**

Ha a főnévi igenév igekötős, akkor viszont három lehetőség bukkan fel Pázmány műveiben is (hasonlóan a TMK-hoz): a megszakított szórendű tagadás előállhat úgy is, hogy az igekötős főnévi igenév kerül a tagadott ige elé (8a), de úgy is, hogy csak annak igekötője (8b) – ez utóbbi szerepel harmadik típusként az alábbi diagramokon. Fordított szórend esetében az igekötős főnévi igenév az ige mögött marad (8c), arra azonban Pázmánytól nincs példa, hogy az igekötő ne a főnévi igenév igemódosítói pozíciójában lenne (hanem az ige mögött).

(8a) lásd meg, ha nem restelled, mert ezt ennyiszer **előhozni nem akarom**.

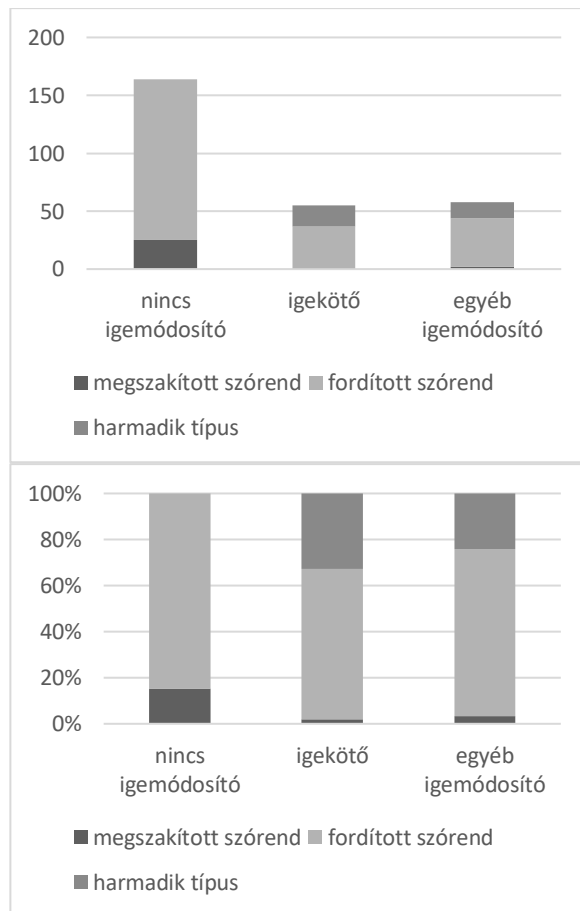
(8b) Akárki is látja, mi légyen oka, hogy az Kalaúz-ra nem feleltek, hanem, mint az macska az meleg kását, csak távul kerengitek; de **ki nem akarjátok fejezni**, mi marja béleteket

(8c) Még az földből is kiássák, úgymond, tetemüket, maga az hitért **nem kellene egymást felmészárlani**

Ugyanez a három típus megvan az egyéb igemódosítók esetében is:

- (9a) [megszakított szórend, a főnévi igenév és igemódosítója együtt kerül a tagadott ige elé]
 az elébb megmondott dolgokat **újonnan írnya nem restellem**
- (9b) [harmadik típus, csak a főnévi igenév igemódosítója kerül a tagadott ige elé]
 Hiszen vakság ez, hogy **választást nem tud tenni** a wittenbergai
 superintendens az első igazulás és az igazságban való nevedezés között!
- (9c) [fordított szórend]
 Mert ha semmit nem kell hinni, ami megírva nincsen; ha a közönséges
 anyaszentegyház ítéletinek **nem kell helyt adnunk**, hanem csak mikor a
 Szentírásban olvassa; [...]

Az alábbi két diagram a három csoporton belüli szórendi megoszlásokat mutatja, az (a) a csoportonként eltérő adatmennyiséget is tükrözve, a (b) a csoporton belüli arányokat kiemelve.

3. sz. ábra: tagadott hangsúlykerülő igék melletti szórendi variációk:
 a. számszerűen és b. a csoportokon belüli százalékos arányokat tükrözve

Az adatok egyfelől azt mutatják, hogy ebben a típusban többségben van a fordított szórend: aránya a saját igemódosítóval nem rendelkező főnévi igenevek esetében 84,76%, egyéb igemódosítós főnévi igenév esetén 72,41%, igeiktős főnévi igenév esetében pedig 65,45%. Miközben igen-igen ritka, hogy a főnévi igenév igemódosítójával együtt kerüljön a tagadó ige elé, az, hogy az igenév igemódosítója külön mozogjon a tagadott hangsúlykerülő ige elé, gyakoribb, rendszeresen előforduló jelenség (ez szerepel harmadik típusként a diagramokon). A jelenség szerkezeti magyarázatára külön dolgozat keretében került sor (Hegedűs–Gugán 2018), mert itt egyaránt tekintetbe kell venni a segédige-jellegű igék, az igemódosítók és a tagadás (változó) tulajdonságait.

2.6. A regiszter mint tényező

A vizsgált korpusz alapján az állapítható meg, hogy igeiktői igemódosító esetén Pázmány esetében ritkább a fordított szórend előfordulása, mint a Történeti magánéleti korpusz anyagában, és lényegesen ritkább, mint Károlyi Gáspár írásaiban. A tagmondattípusok vizsgálata azt az eredményt hozta, hogy Pázmány azokban a tagmondattípusokban is kevesebbszer használta a fordított szórendű tagadást, mint kortársai, amelyek általában véve nagyobb teret engedtek a variációnak (főmondatok, okhatározói mellékmondatok). A vizsgálat kiterjesztése az igemódosítók különböző típusaira pedig azt mutatta, hogy ezek között lényeges eltérések vannak: az igeiktőkre jellemző a legkevésbé, az infinitívuszi igemódosítókra (vagy azoknak a saját igemódosítóira) a leginkább a fordított szórend használata. Szintén gyakoribb még a fordított szórend használata a kopulás tagadó mondatokban. Kézenfekvő lenne e szempont alapján is összehasonlítani a Pázmány műveiből nyert adatokat a TMK-val, de a TMK azon tagadó mondatainak részletes feldolgozására, amelyekben nem igeiktő az igemódosító, a későbbiekben kerül majd sor. Így egyelőre csak feltételezésként fogalmazható meg, hogy feltehetően ugyanilyen különbségek lesznek majd az egyes igemódosítói csoportok között, tekintettel arra, hogy a típusok grammatikai okokból különböznek egymástól.

Mindemellett érdemes figyelembe venni még a regisztert mint tényezőt. Általánosan elfogadott feltételezés, hogy új nyelvi jelenségek a beszélt nyelvben keletkeznek, így az informális nyelvhasználat regisztere egyértelműen összekapcsolható a nyelvi innováció megjelenésével. De vajon az innovatív változatok elterjedésében is a beszélt nyelv játssza a főszerepet? Bármennyire kézenfekvő lenne is ennek feltételezése, mégis vannak ezzel ellentétes eredménnyel záruló esettanulmányok.

Dömötör (2017) annak az újításnak a terjedését vizsgálta, melyben az antecedens [+/-személy] jegye szerint differenciálódik a vonatkozó névmások használata. Tanulmányának bevezetőjében két, egyaránt plauzibilis feltételezést fogalmazott meg. Egyrészt az élőnyelv (az innováció melegágyaként) preferálhatja az innováció következtében létrejött változatok közül is az innovatívát, s így vezető szerepet játszhat az új változatok elterjedésében. Másrészt azonban a nyelvjáráásokra jellemző lehet az archaikus változatok konzerválása is, és a nyelv-

járási sajátosságok erősebben mutatkozhatnak meg a korabeli élőnyelvben, mint a nyomtatásban megjelenő művek nyelvében, amelyekben már esetleg megfigyelhetők normatív vonások. Dömötör tanulmányának eredményei a második feltételezést igazolták, azaz a vegyes regiszterben volt nagyobb arányban megfigyelhető a vonatkozó névmások használatában a [+/- személy] jegy szerepe a középmagyar kor mindhárom évszázada során.

Ayres-Benett (2018) a 17. századi franciában vizsgált meg egy két változattal rendelkező finit ige + főnévi igenév szerkezetet, és arra a meglepő eredményre jutott, hogy bár a korábbi kutatások feltételezése szerint a konzervatív változat azért értelmeződött magas presztízsként, mert az innovatív variáns a beszélt nyelvben bukkant fel, a beszélt jellegű szövegek mégis a konzervatív mintát preferálták.

Dömötör (2020) a vonatkozó névmások előtagos, azaz innovatív (*aki / amely / ami*) és konzervatív (*ki / mely / mi*) változatait tanulmányozta több regisztert összevetve, és azt mutatta ki, hogy a középmagyar kor elején épp a bibliafordítások nyelvére volt a leginkább jellemző az innovatív változat használata. Egy erre következő vizsgálatban (Dömötör 2021) pedig összehasonlította ezt az időbeli metszetet egy későbbi, a középmagyar korszak közepére eső időszakkal, és azt találta, hogy ekkorra a regiszterek közötti különbségek kiegyenlítődték, azaz élőnyelv-közeli regiszterben és a könyvnyelvi regiszterben ekkor nagyon hasonló megoszlás látható, mint ami korábban a bibliafordítások nyelvére volt jellemző. Ezt a jelenséget Dömötör azzal magyarázza, hogy a vizsgált korban a bibliafordítások nyelve hathatott a nyelvhasználók legszélesebb rétegeire részben azon keresztül, hogy a fordítások könyvként eljutottak az értelmiséghez, részben úgy, hogy még az olvasni nem tudó tömegek is érintkeztek ezzel a nyelvváltozattal, mikor a prédikációkat hallgatták.

A tagadás körében nyert adatok első ránézésre ellentmondásosnak tűnnek. Az élőnyelvközeli regiszterben stabil az innovatív, fordított szórendű és a konzervatív, megszakított szórendű minta megoszlása úgy, hogy az innovatív változat marginális, és a TMK adatai alapján nem látszanak nyelvjárási, illetve társadalmi nyelvváltozatra visszavezethető eltérések sem. Ezzel szemben a formális nyelvhasználat két vizsgált képviselője között jelentős egyéni különbségek mutatkoztak: Károlyi Gáspár jóval gyakrabban, Pázmány Péter pedig jóval ritkábban használja az innovatív változatot a TMK-ra jellemző aránynál. A látszólagos ellentmondást talán a következőképpen lehet feloldani. A tagadás két változata a középmagyar korra már évszázadok óta egymás mellett élt, közöttük feltehetően kialakult valamilyen pragmatikai alapú funkciómegoszlás (Gugán 2015, 2021), ennek következménye, hogy nem jött létre közöttük a vizsgált századokban versengés. A pragmatikai tényezőkön alapuló megoszlást azonban talán épp a formális, s ezen belül az irodalmi igényű, a befogadókra minél erősebb hatást tenni kívánó művekben írhatja felül a szövegalkotó kreativitása, itt érvényesülhetnek jobban az egyéni preferenciák. Hosszabb távon ez a típusú változottság természetesen visszahathat a többi regiszterre is, akár úgy is, hogy szélesebb körben ismét instabillá teszi a stabil megoszlást.

Érdekességként megemlíthető, hogy Pázmány-tanulmányában Kiss Ignác is figyelmet fordított az igemódosító szórendi viselkedésére tagadó mondatokban, de ennek egy másik jellegzetességét emelte ki (Kiss 1879: 244): „Néha, a mai szokástól eltérőleg, az úgynevezett igekötőt **nem választja el** az igétől; pl. : Nem tudván mely órában *kiszóllítatunk* a világból (=szóllítatunk ki a világból). [...] Azért mongya sz. Pál, hogy a világi szenvedéseink nem egybe-vethetők a büntetéssel, melytől félünk. (= nem vethetők egybe)” Érdekes kérdésnek tűnik, hogy vajon miért nem említi a megszakított szórendű tagadás jelentős dominanciáját. Kiss Ignác maga a 19. század második felében élt, ekkorra már többségben volt a fordított szórendű tagadás; mint azt az idézetben általam kiemelt tagadó szórend is illusztrálja, az ő nyelvhasználatában már többségben lehetett ez a minta. Azaz ebben a tekintetben saját nyelvhasználata minden bizonnyal eltért Pázmányétól, mégis ezt írja a tagadásról: „A mi a föltétlen tagadást (negatio absoluta) illeti, erre nézve nincs mit följegyeznünk; e pontban **Pázmány a mai írókkal egy nyomon jár**” (i.m. 231-232). Mivel egyéb jelenségeket nagyon érzékenyen, alaposan elemez, érdemes azon elgondolkodni, hogy ezt a különbséget miért nem érzékeli, ill. érzékelteti. Erre természetesen csak spekulatív válasz adható – talán még kevésbé volt számára szembeötlő ez a jelenség, tekintettel arra, hogy épp a változás korában élt.

3. A pleonasztikus tagadás

Pleonasztikus tagadás esetén a tagadószó logikailag nem fejez ki tagadást. Ilyen tagadó elem megjelenhet főmondatban is, de erről csak érintőlegesen esik majd szó alább (3.3.), itt a vizsgálat elsősorban azokra az esetekre irányul, amelyekben valamilyen ige vagy kötőszó következtében jelenik meg a „felesleges” tagadás. A magyarban ezt a jelenséget Simonyi Zsigmond írta le a következőképpen: „Némely tagadó jelentésű igék a főmondatból szintén átvonatkoztatják tagadó erejüket a mellékmondatra, s hatásuk abban jelentkezik, hogy a mellékmondat tagadó alakot ölt. Ilyenek ezek a kifejezések: *tagadja, akadályoz, tiltja, őrizkedik, visszatart, lebeszél*, s még néhány ezekkel rokonértelmű ige [...]” (Simonyi 1882: 78). A jelenség megnevezésére ő is a pleonasztikus tagadás terminust használja; felhívja a figyelmet a más nyelvekben megfigyelhető párhuzamos jelenségekre (olasz, latin), és vizsgálja a tagadó főmondat mellékmondatában megjelenő módhasználatot is (i.m. 68–78).

Pleonasztikus tagadás jellemzően olyan nyelvekben jelenik meg, amelyekben (mint a magyarban is) van tagadás szerinti egyeztetés, de – szemben a tagadás szerinti egyeztetéssel, amely, ha egy nyelvre jellemző, akkor egyben kötelező is – a pleonasztikus tagadás használata sohasem kötelező. Jellemző rá az együttes előfordulás olyan módjelölőkkel, amelyek tipikusan a nemveridikalitást jelölik (mint a magyarban a feltételes mód, illetve a kötőmód), tehát a pleonasztikus tagadás (egyik) feltételezhető funkciója is a beszélői értékelés kifejezése lehet. Jellemzően olyan igék mellékmondatként kifejezett vonzatában jelenik meg, amelyek félelmet, megakadályozást, megelőzést, kételyt fejeznek ki. A

pleonasztikus tagadás nem jár együtt tagadás szerinti egyeztetéssel, azaz az ilyen tagadást tartalmazó mondatokban nem a tagadó névmások jelennek meg. Érdeemes még megemlíteni, hogy ha egy nyelvben kétféle tagadó forma van, a pleonasztikus tagadásban a rövidebb, hangsúlytalan alak jelenik meg, mint például a franciában és a középangolban. (Az itt összefoglalt tulajdonságok forrása Yoon 2011: 1–14, illetve Zovko Dinković–Ilč 2017.)

Feltételezésem szerint a középmagyarban az lehetett a kétféle tagadó minta közötti különbség, hogy a megszakított szórendű, lényegesen gyakoribb változat volt a tagadás semleges változata, míg a fordított szórendű a jelölt, nyomatékos verzió (Gugán 2021). A tagadás nyomatékos és semleges változata között tehát nem egy tagadásnyomatékosító, tagadószóvá grammatikalizálódó elem meglétében vagy hiányában rejlik a különbség, hanem a szerkezetük (és ennek következtében a szórendjük, hangsúlyozási mintájuk) különbözik egymástól, de a szembenállás háttérében álló pragmatikai tényező valószínűleg nagyon hasonló. S mivel a Yoon által jegyzett összefoglaló szerint pleonasztikus tagadásban jellemzően a hangsúlytalan tagadó formák jelennek meg, úgy gondolom, az várható, hogy a középmagyarban is a hangsúlytalan, pragmatikailag jelöletlen változat lesz az egyeduralgó. Ennek háttérében az állhat, hogy a tagadás nyomatékosított változata nem kompatibilis a pleonasztikus tagadással. A nyomatékos kijelentések (állítók és tagadók egyaránt) ugyanis akkor használhatók természetes módon, ha a kontextusukban van egy, a kijelentéssel ellentétes értelmű proposíció, és a nyomatékosság épp azt a beszélői szándékot kódolja, hogy – az ellentétes értelmű proposícióval szemben – az adott kijelentés az igaz (Piñón 1991). Mivel a pleonasztikus tagadás logikailag nem fejez ki tagadást, a nyomatékosítás ennek esetében nem is játszhat szerepet.

A pleonasztikus tagadás (a továbbiakban erre a PT rövidítést is használom) jelenségét úgy vizsgáltam Pázmánynál, hogy kikerestem a műveiből egyrészt az olyan igéket, amelyekre jellemző lehet, hogy mellékmondati vonzatukban PT jelenhet meg (illetve a tagadó mondatok feldolgozása során is figyeltem erre a tényezőre), másrészt az olyan kötőszavakat, amelyek szintén előfordulhatnak pleonasztikus tagadással. Megnéztem, hogy ezekben ténylegesen megjelenik-e a tagadószó, és ha igen, akkor milyen arányban, illetve melyik tagadó mintában (megszakított vagy fordított szórend). Szintén vizsgált tényező volt, hogy az adott környezetre jellemző-e valamilyen speciális módhasználat; a kötőmódot és a feltételes módot egyaránt ilyennek tekintettem, szembeállítva a kijelentő móddal. Amikor a pleonasztikus tagadás egy ige vonzatában jelent meg, további szempont volt még a főmondat állító vagy tagadó volta. A Pázmányra jellemző eredményeket röviden összehasonlítottam a TMK alapján kirajzolódó mintával (vagy annak hiányával).

3.1. Pleonasztikus tagadás főmondati igék környezetében

3.1.1. *tagad*

Erre az igére a TMK-ban az volt a jellemző, hogy ha állító főmondatban szerepel (N=30), akkor a mellékmondatban vagy tagadás (17 esetben, [10]), vagy speciális módhasználat figyelhető meg (9 esetben), vagy a két jelölési lehetőség együttes előfordulása: a *tagad* mellékmondata egy kivétellel mindig jelölt volt. Megemlíthető, hogy bár ritkábban, de tagadó főmondat esetén is előfordult pleonasztikus tagadást tartalmazó mellékmondat (11) annak ellenére, hogy a főmondat így épp ellenkező értelmű ('nem tagadja' = 'elismeri').

- (10) De a szolgáló **tagadta**, hogy **meg nem látta**. (Bosz. 502, 1703)
[Kontextus: a szolgálótól azt kérdezte a gazdasszonya, hogy nem látott-e meg egy emberfejet. A válasz értelme: 'tagadta, hogy meglátta.']
- (11) S el is hittem azt nyilván, ha édesanyádnak tartasz, amint nem is tagadhatod, hogy **édesanyád nem volnék**, (1633: LobkPopp. 32.)
'Nem tagadhatod, hogy az édesanyád vagyok.'

Ezzel szemben Pázmányra egyáltalán nem jellemző a *tagad* mellékmondatában a PT használata, és a speciális módhasználat is ritkább nála: állító főmondatban nincs PT és 5 esetben van speciális módhasználat (12 előfordulásból), tagadó főmondatban (N=35) két példa van PT-ra, ezekből egyben a feltételes mód használatára is (12). Érdeemes megfigyelni, hogy az egymással mellérendelt viszonyban lévő mellékmondatok közül is csak az elsőben jelenik meg a PT.

- (12) Mi sem tagadjuk, hogy az ítélet napján a szentek Krisztussal együtt **meg nem ítélnék** a gonoszokat, és őrajtok uralkodnának.⁸
'Elismerjük, hogy az ítélet napján a szentek Krisztussal együtt megítélik a gonoszokat, és uralkodnak rajtuk.'

3.1.2. *tilt*

A TMK-ban 9 példa fordul elő erre az igére mellékmondati vonzattal, mindegyik kötőmódú, és szinte kivétel nélkül jellemző rájuk a PT használata (13).

- (13) Én tiltottam, hogy **meg ne egye**. (Bosz. 41., 1724. – történetesen Bihar megye)
'Tiltottam, hogy megegye.'

⁸ A példa előzménye, amely egyértelműen mutatja a tagadás pleonasztikus jellegét: „Másutt azt feleli Gyarmathi, hogy ez az ítélet és uraság az ítélet napján tulajdonítatik a szenteknek; mert akkor ki-ki az ő idejében levő emberekről bizonyosság szerént ítéletet fog tenni, és példa szerént is. És a Szentírásnak egy-néhány helyét hozza elő, melyben olvassuk, hogy az ítélet napján léssen uraságok és ítéltre való méltóságok a szenteknek: Matth. 19, 25. Rom. 8, 1. Johan. 3. I. Corint. 6. etc.”

Pázmánynál 23 példa van erre az igére (14), közülük 6 tagadó főmondatban (15), de valamennyi előfordulásra egyaránt jellemző a mellékmondatban a PT és a kötőmód használata.

(14) Tovább lépik Alvinci, és másodszer, úgymond, **megtiltotta** az Úristen, hogy **semminémű képekben ne tiszteljük őtet**, mint az bálványozó pogányok cselekesznek vala, és **megtiltja**, hogy **semminémű képbe őtet ki ne írják**. 'Megtiltotta, hogy (bármiféle) képekben tiszteljék', ill. 'megtiltja, hogy (bármiféle) képet fessenek róla'

(15) De az előhozott helyeken **nem tiltja** az Isten, hogy **semmit** az Írás kívül **ne higgyünk vagy cselekedjünk** [...] 'Nem tiltja, hogy Iráson kívül higgyünk vagy cselekedjünk valamit.'

A PT meghatározó tulajdonságai között az is fel volt tüntetve, hogy ez nem vált ki tagadó egyeztetést – ebből a szempontból meglepő Pázmánynál a tagadó névmások következetes használata. Ebben az esetben magyarázatként felmerülhet a Kiss Ignác által leírt, általa *tagadva állítás*nak nevezett jelenség: „Ezen sajátság, mely Erdélyben ma is otthonos, abban áll, hogy tagadó természetű szókkal állít. Ez többnyire oly mellékmondatokban fordul elő, melyek tagadó főmondatoktól függenek. A következő példák világossá teszik a dolgot: Christus *sem* akarja, hogy *senki* magának földi vagy mennyei jókat kérjen Istentől. Pr. 902. (Világos, hogy itt a *senki*, *valaki* helyén áll). [...]” (Kiss 1879: 231–232). Elképzelhető tehát, hogy a tagadó névmás megjelenése a mellékmondatban a PT-től független, általánosabb jelenség Pázmány nyelvhasználatában. A TMK-ban a *tilt* esetében nincs elegendő adat a névmáshasználat vizsgálatára, a *tagad* mellékmondatában viszont jellemző a tagadó névmás. Érdeemes még megemlíteni, hogy a TMK-ban ebben az egy PT-környezetben megjelenhet mindkét tagadó szórendi variáció, sőt, fókusztagadás is. Ez felveti annak a lehetőségét, hogy a pleonasztikus tagadás a középmagyaron belül nem tekinthető homogén kategóriának, azaz a PT-környezettől függően különbözhetnek a használatot motiváló szemantikai tényezők és a szintaktikai tulajdonságok is, ez a kérdés azonban további vizsgálatot igényel.

3.1.3. akadályoz, fél, oltalmaz, cáfol, kétli, elmúlat

Az alcímben szereplő igék azért PT-gyanúsítottak, mert ilyen jellegű főigék mellett figyelték meg más nyelvekben a PT előfordulását (Jin–Koenig 2017). A TMK-ban azonban kellő mennyiségű példa (25 előfordulás) csak a *félő*, *hogy* – szerkezetre volt. Ezekre azonban kifejezetten jellemző a speciális módhasználat, és gyakori a PT is (16).

(16) Én annak nem örülök mert ha Istent a dologért elhagyjuk, félő, az Isten is **el ne hagyjon**. (Bark. 5., 1698)
'félő, az Isten is elhagy'

Sajnos az eddig feldolgozott szövegek alapján mindössze annyi állapítható meg, hogy a PT Pázmánynál is felbukkanhat ilyen jelentésű igék mellett (17–18), de használata ingadozó (19).

- (17) Boldogasszonyról azt írja, hogy Gábiel angyaltúl félt, hogy **meg ne szeplősítse**.
'félt, hogy megszeplősíti'
- (18) De **el nem múlathatom**, hogy itt bővebben **elő ne hozzam** cikkelyenként, és rövideden meg ne rostáljam, mely botránkozó és kétségbeesésre vivő dolgok ezek, melyeket tanít Calvinus az Istennek végezéséről és praedestinációjáról.
'el nem múlathatom, hogy előhozom = kénytelen vagyok arra, hogy előhozom'
- (19) Tudom, a községnek nagy része azt ítéli, hogy nem jó írnia és olvasni tanulni a leánynak; mert **félő, hogy** az olvasásából gonoszt tanuljon; és olyakat **ne írjon**, amiket nem kellene.⁹
'félő, hogy az olvasásból gonoszt tanul, és olyanokat ír, amiket nem kellene'

3.1.4. *vitat*

A fenti igékhez képest külön kezelendő a *vitat* esete. Ha a mai, 'kétségbe vonja, hogy' jelentéssel értelmeznénk az alábbi (és az ehhez hasonló) előfordulásokat Pázmánynál (20), ezeket is a PT körébe lehetne sorolni:

- (20) Másik eretnokség nemcsak a bort tiltotta, de sőt részegsége szabadította az embereket, mert azt **vitatta, hogy semmit nem vétkezik**, aki megrészegszik.
'kétségbe vonta, hogy bármit is vétkezik'

A *vitatnak* azonban Pázmánynál is 'értekezik, fejteget' jelentése van (l. [21], vö. NySz.), és így már nem tekinthető olyan főigének, ami mellett PT előfordulása lenne várható – azaz a fenti esetben is (20) valódi mondattagadás jelenik meg a mellékmondatban.

- (21) A Dárius három elmés komornyiki sok vetekedéssel vizsgálák és vitaták: Mi volna erősebb mindeneknél?

⁹ Ebben a példában is megfigyelhető, hogy koordinált mellékmondatok közül az egyikben megjelenik a PT, a másikban nem, v.ö. (12).

3.2. Pleonasztikus tagadás bizonyos mellékmondat-típusokban

3.2.1. *minekelőtte*

A 'mielőtt' jelentésű kötőszók szintén olyan típust képviselnek, amelyek mellett egyes nyelvekben megjelenhet a PT. A TMK adatai (N=126) azt mutatják, hogy a középmagyarra inkább a speciális módhasználat volt jellemző (71,4%), de kisebb arányban megjelenik a PT is (17,5%; [22]).

(22) sohasem hallotta, hogy valaki ellen fenyegetődött volna, és rossz hírért sem hallotta azelőtt, minekelőtte Sipőcz Ferencné hirtelen **betegségben nem esett volna**. (Bosz. 296, 1755)

'mielőtt S.F. hirtelen betegségbe esett'

	kijelentő mód	feltételes mód	kötőmód
+PT	10	12	0
-PT	26	76	2

2. sz. táblázat: pleonasztikus tagadás és módhasználat a *minekelőtte* környezetében a TMK-ban

Pázmány nyelvhasználata ebben az esetben is eltér a TMK-tól: a kötőszóra 33 példát találtam,¹⁰ és ezek között egyáltalán nincs olyan, amely PT-t tartalmazna. S bár a speciális mód használata ugyanúgy jellemző Pázmányra is (75,0%), mint a TMK-ra, a két mód használata más megoszlást mutat: Pázmánynál gyakoribb a kötőmód használata (23). Kiss többször is kitér erre a jellegzetességre, és az ezt motiváló tényezőre: „Jelentő mód helyett fölszólító mód ritkábban áll, és pedig utóidejűséget jelentő mondatokban” (Kiss 1879: 227).

	kijelentő mód	feltételes mód	kötőmód
+PT	0	0	0
-PT	8	14	10

3. sz. táblázat: pleonasztikus tagadás és módhasználat a *minekelőtte* környezetében Pázmánynál

(23) De minekelőtte olvasni **kezdjed** ez könyvecskét, rövideden két dologról akarlak inteni.

3.2.2. *míg*

Az 'amíg' jelentésű kötőszóval bevezetett mellékmondatra igen sok az adat TMK-ban: *míg* 798 tagmondat élén áll, de emellett nem ritka a *valamíg* (55) és az *amíg* (41) sem, a tagadósztót is tartalmazó *mígnem* (5) viszont igencsak sporadikus. A

¹⁰ A táblázatban csak 32 adat szerepel, mert egy példa igealakja kétértelmű (értelmezhető indikativuszi vagy konjunktivuszi alakként is).

legnagyobb számú csoportot, a *míg*-et vizsgálva az derült ki, hogy ezeknek a körében a speciális mód használata igen ritka (5,5%), míg PT az esetek 35,7%-ában jelenik meg. A módhasználat szerepe Pázmánynál is elhanyagolható: a 130 adatból (*míg*: 79, *amíg*: 6, *valamíg*: 43)¹¹ mindössze három esetben figyelhető meg nem-indikatívuszi mód használata. Ami a tagadószó használatát illeti, ezt Kiss is megemlíti (i.m. 233): „*Míg*-gel (*donec*) kötött időhatározói mellékmondatokban, melyek *állító* főmondatról függnék, a *nem* tagadó szócska néha előfordul, néha elmarad.” Pázmány nyelvhasználatában viszonylag szabályos rendszer látszik kirajzolódni a PT használatában a telikus – atelikus¹² oppozíció mentén. Ha a mellékmondatban állapotot kifejező predikátum van, akkor nincs PT (24); ha a mondatban mégis van tagadószó, az logikailag is tagadást fejez ki (25).

(24) Bőjtöt bőjtölt, földre borult, míg a gyermek **beteg volt**.

(25) Mert valamíg mindezeokról **bizonyosok nem vagyunk**, mindaddig nem lehetünk bizonyosok, hogy a Bibliában igaz, isteni tudomány foglaltatik.

Ha a mellékmondatban atelikus cselekvést fejez ki az állítmány, szintén nincs PT.

(26) Azt fogadta vala pedig, hogy ő léssen addig házörzőjök, míg Jeruzsálemben **járnak**.

Telikus igei szerkezetekben viszont erősen jellemző a PT használata (a 67 példából 52 esetben fordul elő, [27]); igekötős igéknél mindössze három esetben nincs tagadószó a tagmondatban (N=37, [28]).

(27) a halaknál is némábbak voltak, mindaddig, míg Schimedilinus jól **meg nem vakará** homlokát

¹¹ Emellett két esetben kötőszó nélküli az időhatározói mellékmondat (mellérendelt időhatározói mellékmondatok második tagmondataként).

¹² Kérdéses, hogy a telikus – atelikus fogalom pár a megfelelő terminus-e erre a szembenállásra, hiszen a telicitás definíciójába beletartozik, hogy „az adott esemény célra irányul, és a cél elérésével állapotváltozás zajlik le, az esemény pedig lezárul” (Smith 1991: 29). Az állapotváltozás mint fogalom pedig azért lenne szerencsés a PT szerepének megragadására, mert ezeknek szemantikai szerkezetében inherens a tagadás: „[az állapotváltozással járó] események szemantikai szerkezetében két egymással antonim viszonyban álló állapotot kell feltételeznünk a jelentéstani hagyomány-nal egybehangzóan. Ha az egyik állapotot S-sel jelöljük, akkor a másik ennek tagadása, ~S. [...] A *megírta a levelet* esemény esetében a 'nincs levél' állapotából az írás tevékenysége révén a 'van levél' állapota jön létre” (Kiefer 2006: 52). A PT tehát ezt a tagadást teheti explicité a *míg*-gel bevezetett tagmondatokban. Csakhogy a *míg* melletti PT perfektív, de atelikus igékkel is előfordulhat (pl. *megmozdul, felkiált*), Pázmánynál például: „*mindaddig tiszta és igaz Isten előtt az ember, valamíg hitetlenségbe nem esik.*” A tagadás ugyanakkor ezeknek az esetekben is létrehozza az ~S állapotot, amelynek megváltozásával az adott esemény lezárul, s ez egyben a másik esemény végpontja is.

(28) Azt írja az Kalaúz, hogy egy holt emberfejet Boldogasszony imádsága elevenen tartott addig, míg **meggyónék**.

Egy kivételes csoport van, ahol a direkcionális vonzat teszi a szerkezetet telikussá, de nincs PT: ezekben jellemzően a 'Krisztus eleibe', vagy ehhez nagyon hasonló jelentésű frázis a vonzat. Összesen nyolc ilyen példa van, és egyikben sincs PT – itt talán valamilyen szöveghagyomány követése miatt maradhat el a tagadószó (29). Más típusú direkcionális vonzat mellett azonban megjelenik (30).

(29) Továbbá ugyanezen Szent Pál írja, hogy az Úristen nemcsak apostolokat, prófétákat és evangelistákat rendelt az ő eklézsiájának építésére, hanem ezeken kívül pásztorokat és doktorokat is, hogy építsék az ekléziát, mindaddig, valamíg mindnyájan **Krisztus eleibe meggyünk**.

(30) amíg Krisztus **el nem távozik** és **mennybe nem mégyen**, addig a szentlélek láthatóul, és bévséges áldomásinak teljességes kiöntésével az apostolokra ne szállhasson

Ami a pleonasztikus tagadást tartalmazó mondatok szórendjét illeti, ezekben kizárólag a megszakított szórendű változat fordul elő.

3.3. Pleonasztikus tagadás főmondati környezetben?

A fentiekben a pleonasztikus tagadásnak csak alárendelt mellékmondatokban megfigyelhető előfordulásaival foglalkoztam. A mai magyarban főmondati környezetben is megjelenhet a PT például az úgynevezett kérdőszavas felkiáltásokban: ebben az esetben a tagadószó – hangsúlytalanul ejtve – nyomatékosító szerepet tölt be a mondatban, míg ha hangsúlyozva ejtik, akkor valódi tagadószó (Kálmán 2001). Kálmán szerint a pusztán nyomatékosító szerepű tagadószó két-féle tagadó mintában is előfordulhat:

(31a) Kit nem hívtál te meg?

(31b) Kit meg nem hívtál?

Huszár és Halm (2020) ez utóbbi típusal foglalkozva amellet érvelnek, hogy ez a szórendi minta ugyanazt a csatolással előálló tagadó szórendet testesíti meg a mai magyarban, mint az ómagyarban, azaz ez a szerkezet ebben a speciális környezetben a mai magyar szintaxisnak is része.

Érdemes mindennek fényében megnézni, hogyan jelenik meg az ilyen típusú tagadás Pázmánynál. A tagadószó ilyen jellegű, azaz nyomatékosító, főmondati használatára több példa is előfordult.

(32) A régi szent doktorok mit **nem** írnak a részegség ellen?

Egyelőre egy olyan példa került elő arra, melyben igemódosító is van; ennek érdekessége, hogy benne – bár Pázmány ezt a mintát igen ritkán használja – fordított a szórend (33), ami a pleonasztikus tagadásra nem jellemző.

- (33) Nyilván ez mostani hitek sokaságának egyik fő oka ez, úgymond Calvinus, hogy: Némelyek vakmerőül akarván követni, amit tudatlanságból kezdettek, az Isten igéjében keresik oltalmát tévelygéseknek. Itt, felséges Isten, mit **nem** mívelnek? **Mit nem változtatnak el**, hogy az önnön tetszésekre nem lágyan hajtsák, hanem ugyan erővel csigázzák az Írást?

Egyetlen példa alapján természetesen aligha lehet messzemenő következtetéseket levonni, így csak megemlíthető, hogy a fordított szórend használatát itt két tényező is motiválhatja:

- a) egyrészt viselkedhet a kérdőszavas felkiáltás úgy, mint a kérdések általában, azaz a kérdőszó fókuszban áll, és kötelezően szomszédos az igével, jelen esetben a tagadott igével – Pázmánynál a többi kérdőszavas tagadó kérdésben sincs ugyanis megszakított szórend;¹³
- b) tekinthető úgy is a kérdőszavas felkiáltás, mint a nyomatékos tagadás potenciális környezete: a mai magyarban a nyomatékos tagadás egyik lehetséges kifejezőeszköze a megszakított szórend, a középmagyarban ez a fordított szórend lehetett.

Végezetül megemlíteném még, hogy van egy további esete a PT rendszeres megjelenésének mellékmondati környezetben. Ebben a típusban a hasonlítást kifejező mellékmondatban jelenik meg tagadás (ez is ismert jelenség például az újlatin nyelvekben), ez azonban megint csak különbözik a korábban vizsgált esetektől, itt ugyanis a kötőszóba integrálódik a tagadószó (hasonlóan a *mígnem*-hez):

- (34) Jobb férjhez nem menni, **hogysém** oly emberhez menni, kinek inkább tetszik a festék, **hogysém** a személy.

3.4. Pleonasztikus tagadás: összegzés

A fentiek alapján azt lehet megállapítani, hogy Pázmány műveire kevésbé jellemző a pleonasztikus tagadás használata, mint a TMK-ra. A főmondati állítmányok bizonyos típusai sajnos ritkán fordulnak elő a releváns szerkezetben (azaz finit, vonzatértékű mellékmondat) ahhoz, hogy magának a pleonasztikus tagadásnak a lehetőségén kívül mást is meg lehessen állapítani róluk. Egyedül a *tagad* és a *tílt*

¹³ Ismét csak csekély számú a példa a tagadó kiegészítendő kérdésekre, és ezek mind okhatározóiak, pl. „*Szent Isten, ha megöled Őzát, mikor illetlenül nyúla szekrényedhez: miért nem öled meg a véráruját, mikor csókkal áruja szent fiadat?*” Abból a szempontból azonban szerencsés, hogy okhatározóiak a példák, mert ugyanez a típus fordul elő nagyobb gyakorisággal a TMK-ban is, és példák azt mutatják, hogy az informális nyelvhasználatban itt a megszakított szórend is lehetséges volt: „*kérd tőle, Bede Mihály, miért megh nem égetteti Kgltek az megh foghott Boszorkányokat,*” (Bosz. 196, 1728).

fordul elő nagyobb számban, és itt látszik is különbség az informális nyelvhasználatához képest: míg a TMK-ban mindkettő előfordul pleonasztikus tagadással, Pázmánynál az előbbi csak igen-igen ritkán, az utóbbira azonban ez kifejezetten jellemző.

A *minekelőtte* esetében két tekintetben is különböznek a vizsgált Pázmány-szövegek és a TMK. Egyrészt a PT csak a TMK-ban bukkan fel nagyobb arányban ebben az esetben, Pázmánynál erre nem találtam példát. Másrészt bár a speciális módhasználat mindkét forrástípusra jellemző, a kétféle mód megoszlása eltér: a TMK-ban itt szinte kizárólag a feltételes mód játszik szerepet, Pázmánynál viszont – a mellékmondat idejétől függően – a konjunktívus is. Ezzel szemben a *míg* esetében hasonló mintázatot mutat a két forrás: a módhasználat ennek esetében legfeljebb marginális szerephez jut, a PT megjelenése pedig a mondat aspektuális értelmezésével van összefüggésben. A tagadás szerepe itt az állapotá váló átértelmezés (stativizálás): azt az állapotot jelöli, ami a végpont elérése előtt áll fenn (l. Piñón 1991).

4. Összegzés

Írásomban a tagadással kapcsolatos variációt vizsgáltam Pázmány műveiben: egyfelől a mondattagadásra jellemző kétféle változat, a megszakított és a fordított szórendű tagadás előfordulási arányait és a kirajzolódó mintákat, másfelől pedig a pleonasztikus tagadás használatának jellegzetességeit. Az eredményeket mindkét esetben összevettem a Történeti magánéleti korpusz feldolgozása során kapott adatokkal, ill. mondattagadás esetében a Károlyi Gáspár nyelvhasználatát vizsgáló munkám eredményével is. Egyrészt az körvonalazódott, hogy mind Pázmány, mind Károlyi nyelvhasználata eltér a TMK-ra kapott megoszlástól, de ellenkező irányban: Pázmány jóval ritkábban, Károlyi jóval gyakrabban használta a fordított szórendű mintát. Amennyire Pázmány esetében vizsgálható volt a korszak, a nyelvjárás és a társadalmi osztály hatása, annak alapján az feltételezhető, hogy ez az eltérés nem ezekből a tényezőkből fakad, hanem egyéni nyelvhasználati jellemző lehet. A TMK-ra jellemző homogenitást és a két szerző egymáshoz képest is, illetve a TMK-hoz képest is megfigyelhető különbségét a regiszter hatásával próbáltam magyarázni. A TMK ugyanis az informális nyelvhasználatot képviseli, míg mind Pázmány, mind Károlyi az erősen formálisat. Az utóbbin belül (akár a szerzők egyéni, stilisztikai jellegű megfontolásaiából következően is) tágabb lehetőség nyílhatott a variációra egy olyan változó esetében, melynek változatai között a választást elsősorban egy pragmatikai tényező irányíthatta.

A pleonasztikus tagadás vizsgálata abba az akadályba ütközött, hogy bizonyos környezetek túl ritkák ahhoz, hogy a rendelkezésre álló adatmennyiség alapján komolyabb következtetéseket lehessen levonni. A PT használatát feltehetően kiváltani képes igék közül egyedül a *tagad* és a *tilt* fordult elő elég gyakran ahhoz, hogy meg lehessen állapítani bizonyos jellemző vonásokat, a többi hasonló ige esetében csak a PT lehetőségét lehetett alátámasztani. A kötőszavak esetében

a *minekelőtte* és a *míg* közötti különbség azonban élesen látszott: az előbbire Pázmány esetében a speciális módhasználat jellemző, az utóbbira pedig – az eseményszerkezettől függően – a pleonasztikus tagadás. A pleonasztikus tagadásra jellemző opcionális pedig az egyetlen szerzótől származó szövegtömegre is jellemző volt, még ha kirajzolódtak is bizonyos minták.

Hivatkozások

- Ayres-Bennett, Wendy 2018. Historical sociolinguistics and tracking language change: sources, text types and genres. In: Ayres-Bennett, Wendy–Caruthers, Janice (eds.): *Manual of Romance Sociolinguistics*. De Gruyter. Berlin–Boston. 253–279.
- Cristofaro, Sonia 2005. *Subordination*. Oxford University Press. Oxford – New York.
- Deme László 1962. Hangsúly, szórend, hanglejtés, szünet. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere II*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 457–552.
- Dömötör Adrienne 2017. „Oly napot végezni, ki bizonyos legyen”: a vonatkozó névmás(i) kötőszó) a középmagyar kor élőnyelvében. In: Forgács Tamás–Németh Miklós–Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 9*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 39–53.
- Dömötör Adrienne 2020. Előtagos és előtag nélküli vonatkozó névmások versengése a középmagyar kor első fél évszázadában. *Magyar Nyelv* 116.2: 180–195.
- Dömötör Adrienne 2021. A vonatkozó névmás innovatív formájának terjedése a középmagyarban. In: Dömötör Adrienne (szerk.): *Versengő szerkezetek a középmagyar kor nyelvében. Nyelvtudományi Értekezések 169*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 63–85.
- Dömötör Adrienne–Gugán Katalin–Novák Attila–Varga Mónika 2017. Kiütkezés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110.
- É. Kiss Katalin 2014. A tagadó és a kérdő mondatok változásai. In: É. Kiss Katalin (szerk.): *Magyar generatív történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 34–52.
- Gugán Katalin 2015. És mégis: mozog? Tagadás és igemódosítók az ómagyarban és a középmagyarban. In: É. Kiss Katalin (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXVII. Diakrón mondattani kutatások*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 153–178.
- Gugán Katalin 2017. A magyar tagadó mondatok szórendje és a konstansráta-hipotézis. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia 3*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest – Piliscsaba. 91–110.

- Gugán Katalin 2018. Hagyomány és innováció középmagyar kori bibliafordítások mondattanában: a tagadás változatai. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia 4: A Károli-biblia nyelve*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest – Piliscsaba. 57–75.
- Gugán Katalin 2020. Expletive Negation in Middle Hungarian. Előadás, 13th conference on Syntax, Phonology, and Language Analysis (SinFonJA 13). 2020. szeptember 24–26. Budapest.
- Gugán Katalin 2021. A Jespersen-ciklus előszobájában: a mondattagadás változatai a középmagyarban. In: Dömötör Adrienne (szerk.): *Versengő szerkezetek a középmagyar kor nyelvében. Nyelvtudományi Értekezések 169*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 129–153.
- Hegedűs Veronika 2015. A predikátummozgatás megszilárdulása: Az ige–igekötő szórend és igemódosítók az ómagyarban. In: É. Kiss Katalin (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXVII. Diakrón mondattani kutatások*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 179–200.
- Hegedűs Veronika–Gugán Katalin 2018. *Two word order variations in Old and Middle Hungarian and how they are related*. Kézirat, MTA Nyelvtudományi Intézet.
http://www.nytud.hu/depts/tlp/hegedus/publ/hegedus_gugan_2018_digs_word-order-variations.pdf
- Huszár Anna–Halm Tamás 2020. *The syntax of expletive negation in exclamatives: Evidence from Hungarian*.
<https://ling.auf.net/lingbuzz/005584>
- Jin, Yanwei–Koenig, Jean-Pierre 2017. *A cross-linguistic study of expletive negation*. <http://www.cssp.cnrs.fr/cssp2017/abstracts/Jin-Koenig.pdf>
- Kalivoda Ágnes 2018. Az igekötős igék szintaxisa korpuszvezérelt megközelítésben. In: Scheibl György (szerk.): *LingDok 17. Nyelvészdoktoranduszok dolgozatai*. Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola. Szeged. 159–176.
- Kalivoda Ágnes 2021. *Igekötős szerkezetek a magyarban*. Doktori (PhD) értekezés, Pázmány Péter Katolikus Egyetem.
https://github.com/kagnes/phd_thesis
- Kálmán C. György–Kálmán László–Nádasdy Ádám–Prószéky Gábor 1989. A magyar segédigék rendszere. In: Telegdi Zsigmond–Kiefer Ferenc (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVII*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 49–103.
- Kálmán László (szerk.) 2001. *Magyar leíró nyelvtan: Mondattan I*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Kiefer Ferenc 2006. *Aspektus és akcióminőség, különös tekintettel a magyar nyelvre*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kiss Ignác 1879. Pázmány nyelve. *Nyelvtudományi Közlemények* 15, I-II: 177–247.
- Klemm Antal 1928–1942. *Magyar történeti mondattan*. MTA. Budapest.
- Komlósy András 1992. Régensek és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I.: Mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 299–527.

- Kovács Sándor Iván (szerk.) 1998. *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból I.* Osiris Kiadó. Budapest.
- Molecz Béla 1900. *A magyar szórend történeti fejlődése.* Budapest. Szerzői magánkiadás.
- Novák, Attila–Gugán, Katalin–Varga, Mónika–Dömötör, Adrienne 2018. Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52.1: 1–28.
- Piñón, Christopher 1991. Presupposition and the syntax of negation in Hungarian. In: Dobrin, Lise M.–Nichols, Lynn–Rodriguez, Rosa M. (eds.): *Papers from the 27th Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society 1991.* Chicago Linguistic Society. 246–262.
- Simonyi Zsigmond 1882. *Az alárendelő kötőszók első fele: A hogy és -e kötőszók.* MTA. Budapest.
- Smith, Carlota S. 1991. *The parameter of aspect.* Kluwer. Dordrecht.
- Yoon, Suwon. 2011. *'Not' in the mood: The syntax, semantics, and pragmatics of evaluative negation.* Doktori (PhD) értekezés, University of Chicago.
- Zovko Dinković, Irena–Gašper Ilc 2017. Pleonastic negation from a cross-linguistic perspective. *Jezikoslovlje* 18.1: 159–180.

Gugán Katalin
Nyelvtudományi Kutatóközpont
gugan.katalin@nytud.mta.hu

A (bV) és (bVn) változó Pázmány Péter nyomtatott műveiben

Sinkovics Balázs

1. Bevezetés¹

A mai magyar beszélt nyelvben a *-ban/-ben* és *-ba/-be* ragoknak két változata van: inessivusi *-ban/-ben* és *-ba/-be* (bVn), valamint illativusi *-ba/-be* és *-ban/-ben* (bV) (Kontra 1998: 9, Németh 2008: 76–7). Az inessivusi *-ba/-be* a beszélt nyelvben kissé stigmatizált, az illativusi *-ban/-ben* hiperkorrekt (Kontra 1998: 9, Kontra szerk. 2003: 67). A magyar nyelvjárások atlasza mindkét funkcióban csak *-ba/-be* változatot mutat (Németh 2008: 102). Írásban viszont a két ragpár világosan elkülönül, és – talán ennek hatására – valamelyest a beszélt nyelvben is, bár inessivusban a *-ban/-ben* változat élőszóban nem vált kizárólagossá, még a választékos megszólalásokban sem (Mátyus 2011).

A nyelvtörténeti, történeti szociolingvisztikai kutatások alapján több évszázados stabil váltakozás tehető föl az írott és a beszélt nyelv között. A *-ban/-ben* végi *-n* törlés helytelenítése is régi: az inessivusi funkcióban álló *-ba/-be* ragot Geleji Katona István 1645-ös munkájától kezdődően sokan szóvá teszik, kifogásolják (Geleji Katona 1645: 11; KazLev. 13: 337–8; Riedl 1864: 113), és az illativusi *-ban/-ben* használata is korai, a XV. század óta adatható.

Tanulmányomban elsősorban Németh (2008) megállapításait alapul véve áttekintem a ragpár használatának alakulását, majd további adatokkal kiegészítem az érvelését. Ezt követően a XVII. század elejének néhány jelentős munkáját, Szenci Molnár Albert nyelvtanát, zsoltárfordításait és az általa kiadott Hanau Bibliát mutatom be e tekintetben, majd rátérek Pázmány Péter nyomtatásban megjelent műveire, és megvizsgálom, vannak-e különbségek a raghasználatban az eltérő időben megjelent műveiben. Végül röviden kitérek a XVII. századi nyelvi szabályozásra is.

2. Kutatástörténet

A *-ba/-be*, *-ban/-ben* ragok története sokáig nem került a nyelvtörténeti kutatások előterébe. Természetesen a határozóragok kialakulását tárgyaló munkákban szerepelt (Simonyi 1888: 50–106), és az irodalmi nyelvi vizsgálatokban is említés-

Balogné Bérces Katalin – Hegedűs Attila – Surányi Balázs (szerk.) 2021. Nyelvelmélet és dialektológia 5. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest. ISBN 978-963-308-416-8. 39–56.

¹ Köszönöm a tanulmány két névtelen lektorának számos értékes megjegyzését, javaslatát.

szerűen föl-föltűnt azon jelenségek sorában, amelyek az irodalmi nyelv egységsülésének folyamatát mutatják be (pl. Szathmári 1968: 261, 293, 322, 350, 374), de részletesebb leírása sokáig váratott magára. Először a történeti nyelvtanban található alapos elemzés statisztikai adatokkal is alátámasztva a ragok ómagyar kori történetéről (Korompay 1992: 388–9, 397–400), majd Németh Miklós több munkájában is elemezte középmagyar kori forrásokban a ragok használatát, így a szegedi írniok nyelv vizsgálatában ez volt az egyik kiválasztott változója (Németh 2004: 98–103). Néhány XVIII. századi változót vizsgáló újabb könyvében (2008) szintén részletesen foglalkozik a (bV) és (bVn) kérdésével. Az ómagyar kortól kezdődően áttekinti a ragpár használatát, szociokulturális hátterét, és rávilágít a váltakozás kialakulásának vélhető okaira (2008: 76–103). Újabban Berente Anikó (2016) a szegedi a boszorkányperekben vizsgálta a két rag előfordulását.

3. Történeti adatok

A *-ban/-ben* és a *-ba/-be* rag történetének bemutatásában nagyrészt Németh (2008: 76–103) kutatásaira támaszkodom, a tanulmány ugyanis összegzi a korábbi szakirodalom főbb megállapításait a váltakozásra vonatkozóan, s ehhez saját kutatásából származó XVI–XVIII. századi nyelvtörténeti adatok mellett a nyelvjárási adatokat is fölhasználta.

Az inessivusi *-ban/-ben* rag egy korábbi **belen* alakra mehet vissza, ebből alakult szabálytalan rövidüléssel a *-ben* (vö. HB. *paradifumben*), majd illeszkedéssel a *-ban* (GyS. *Koorfagbon*) (Korompay 1991: 291). Az illativusi *-ba/-be* rag a korai ómagyar korban még névutó (HB. *vilagbele*), a XIV. század végén viszont már nyilvánvalóan rag (Korompay 1991: 308). A rag végén található locativusi *-n*, illetőleg a lativusi *-á/-é* azt mutatja, hogy funkcióik eredetileg elkülönültek egymástól. Már az ómagyar korban megjelenik azonban a *-ban/-ben* ragnak *-ba/-be*, és viszont, a *-ba/-be* ragnak *-ban/-ben* változata. Ez tehát nem újabb keletű nyelvi változás, mivel már a kódexek korában is erős ingadozás volt a raghasználatban. A TNyt. törzsanyagában található *-ba/-be* és *-ban/-ben* ragok 31%-a nem felel meg az eredeti funkciónak, azaz nagyfokú keveredés figyelhető meg (1. táblázat).

	A <i>-ban/-ben</i> rag szokásos funkcióiban	A <i>-ba/-be</i> rag szokásos funkcióiban	Összesen
<i>-ban/-ben</i> alak	481	76	557
<i>-ba/-be</i> alak	240	217	457
Összesen	721	293	1 014

1. táblázat. Az inessivusi és illativusi eset kifejezőeszközei a kódexekben (Korompay 1992: 397)

Korompay (1992: 398–9) szerint a kódexek a *-ba/-be* és a *-ban/-ben* ragok használata alapján három csoportba rendezhetők: vannak a két ragot világosan megkülönböztető kódexek, például a Jókai-kódex, Bécsi kódex; vannak a mindkét funkcióban szinte csak *-ba/-be* ragot használó kódexek, mint például a Guary-kódex, Keszthelyi kódex, és vannak olyanok, amelyekben az illativusi alakok egy része is *-ban/-ben*, mint például a Margit-legenda.

Az ingadozás a kódexek korát követően, a XVI. századi nyomtatványokban is megfigyelhető. Kalcsó Gyula a korai nyomtatványok nyelvhasználatát vizsgálta, arra keresve választ, megfigyelhető-e valamilyen egységesülés a névszóragozásban, így többek között az inessivusi és illativusi ragokat is számba vette. Megfigyelései alapján a korpuszában szereplő nyomtatványok közül az illativusi *-ban/-ben* tizenkét műben kizárólagos, tizenhat másikban pedig 50% fölötti arányban található meg; bár ebből a huszonnyolc munkából húsz a debreceni nyomdában készült az 1570-es években. Az inessivusi *-ba/-be* általánosnak mondható, de csak hat műben kizárólagos, harminckilenc műben pedig nagyobb arányban van meg. Kalcsó kutatásai azt is mutatták, hogy a bibliafordításokban a legnagyobb az inessivusi *-ba/-be* aránya, a graduálékban és verses prózai művekben a legalacsonyabb. A korai nyomtatványokban ugyan gyakoribb az esetnek megfelelő raghasználat, de még nem mondható általánosnak (Kalcsó 2009: 95–100).

A (bV) és (bVn) változók kutatásának történetében Németh Miklós munkáit is meg kell említeni. Ugyan forrásai későbbiek, de az azokban kimutatható használat minden bizonnyal nem előzmény nélküli. Németh XVIII. századi forrásokat vizsgált, és azt tapasztalta, hogy ezekben mindkét ragnak mindkét változata előfordult. A szegedi írnioki nyelvben, a szegedi tanács jegyzőkönyvében (1717–1721) csak a *-ban/-ben* változat létezett: inessivusban kizárólagos, sőt illativusban is csupán 2 *-ba/-be* változat fordult elő a 45 *-ban/-ben* mellett. Vagyis az írott nyelvben lehetett valami normaféle e ragokra vonatkozóan is, amit az írniokok követtek, és ebben a normában a *-ban/-ben* változat kizárólagos volt. Németh kontrollforrása, az írott nyelvben kevésbé jártas lejegyzőtől származó fenyítő törvényszéki irat (1769) viszont erős ingadozást mutat: inessivusban a *-ban/-ben* változat 14-szer, a *-ba/-be* változat 12-szer található meg. E forrás lejegyzőjének is lehetett ismerete a normáról, mivel illativusban egyharmad arányban a *-ban/-ben* változatot használja (Németh 2004: 98–103; 2008: 88–91). Németh a XVIII. század eleji kuruc folyamodványok raghasználatát is megvizsgálta, és azt tapasztalta, hogy azok a szegedi tanács jegyzőkönyvvel mutatnak nagyfokú azonosságot, annak ellenére, hogy szerzőik különböző helyekről, különböző társadalmi rétegekből származnak. Ezekben is mindig *-ban/-ben* olvasható inessivusi és illativusi funkcióban egyaránt. Mindezek alapján úgy látszik, hogy az írnioki nyelv rejtett normája a *-ban/-ben* változat használatát írta elő (Németh 2008: 91–2). A Németh által vizsgált harmadik forrás Révay Erzsébet levelezése a XVII–XVIII. század fordulójáról. Ezekben illativusi funkcióban nagyjából 2:1 az arány a *-ba/-be* ragváltozat és a túlhelyesbítéses *-ban/-ben* változat között, vagyis a magánlevelekre nem jellemző az a sajátosság, hogy az

írott nyelvben illativusi esetben is csak a *-ban/-ben* változatot használják. Révay Erzsébet csupán 6%-ban használja inessivusban a *-ba/-be* változatot. Ennek alapján Németh feltételezi, hogy ismerte ugyan az inessivusi eset írott nyelvi jelölésével kapcsolatos rejtett normát, de magánleveleiben ez a norma nem érvényesült egészen (Németh 2008: 94–5). Németh szerint a hivatali nyelvben a szinte kizárólagos *-ban/-ben* alkalmas volt arra, hogy a hivatalos nyelvet elkülönítse a többi nyelvváltozattól (2008: 101). Németh kutatásait erősítik Berente vizsgálatai is, a szegedi boszorkányperek irataiban (1728–1744) szinte kizárólagos mindkét esetben a *-ban/-ben* rag (Berente 2016).

A MNyA. és a CsángA. mindkét funkcióban kizárólag *-ba/-be* változatot mutató XX. századi adatait és a kódexek ingadozó nyelvhasználatát összevetve Németh úgy véli, hogy a rag végén levő *-n* eltűnése a XIV. században kezdődhetett, és olyan stabil váltakozás alakulhatott ki, hogy a szóbeliségben inessivusban is a *-ba/-be* változat lett használatos, míg az írásbeliségben megjelent a túláltalánosító, illativusban is *-ban/-ben*-t használó változat (Németh 2008: 102). Sándor Klára valamivel korábbi időszakra datálja a változást. Szerinte az *-n* rag határozórag-funkciója a **belen* grammatikalizálódásával párhuzamosan fokozatosan csökken, mivel inessivusban a testesebb **belen* vált használatossá (Sándor 1998: 71).²

Németh Miklós szerint az általa vizsgált kései középmagyar kori források alapján a *-ban/-ben* változat használata mindkét helyhatározói esetben a XVIII. században „akár egy társadalmi-műveltségi markerként is felfogható. A beszélő-közösség írástudó részét két csoportra lehet osztani pusztán *e* rag írott nyelvi használata mentén: a magasabb iskolázottság és műveltség azonosítható a *-ban/-ben* rag gyakori, nem ritkán kizárólagos használatával, míg a korlátozott írott nyelvi jártasságnak felismerhető jele a *-ba/-be* gyakori, legfőképpen inessivusi értékű használata” (2008: 101). A nazálisos változat a kor műveltségi elitjének és a normatív grammatikáknak köszönhetően maradt meg az írott nyelvben, és a későbbiekben élőlőszóban is normatívvá válik (2008: 102). A kódexek, a korai nyomtatványok és a XVIII. századi szövegek vizsgálata alapján egy alakulóban levő norma vázolható föl. Az írott nyelvben a *-ban/-ben* változat gyakorisága nő, nemcsak inessivusi, hanem illativusi helyzetben is. A szegedi városi tanácsi szövegek és a Rákóczi Ferenchez írt kuruc kérvények alapján a hiperkorrekt illativusi *-ban/-ben* a norma részévé vált. Révay Erzsébet levelei alapján a magán-íráskészségből a *-ban/-ben* nem szorult ki, de használata nem olyan következetes, mint a hivatalnoki nyelvváltozatban. Németh ebből arra következtet, hogy a „csak *-bVn*-t használó nyelvváltozatok inkább csak a hivatalosságban használt jogi-közigazgatási nyelvben léteztek”. A túlhelyesbítés oka lehetett a *-ba/-be* rag stigmatizáltsága, valamint feltételezhető, hogy az írástudók nem rendelkeztek alapos grammatikai ismeretekkel, bár a grammatikáirók világosan elkülönítették a két esetrag funkcióit (Németh 2008: 134–7). Ezzel szemben élőlőszóban nem

² Az *-n* rag superessivusi használatban, a *-ról/-ről* és a *-ra/-re*, valamint más *hol?* kérdésre felelő raggal és névutóval szemben stabilizálódik (Sándor 1998: 81).

válhatott normatívvá az inessivusi *-ban/-ben* változat (a későbbi adatok legalábbis ezt mutatják), és a két eset elkülönítése hosszú ideig írásban sem következtes.

Abban egyet lehet érteni Némethtel, hogy a *-ban/-ben* változat az írónoki nyelvváltozatnak, a grammatikáiróknak köszönhetően maradt fenn, de a műveltségi eliten belül meghatározó szerepe lehetett a magyar nyelvű nyomdászoknak is (lásd erre Kalcsó 2009). A XVIII. század elején annak a néhány magyar grammatikának véleményem szerint nem lehetett nagy hatása. Úgy vélem, hogy a grammatikusok mellett fontos lehetett továbbá a két rag megkülönböztetésének szándékában az olyan műveknek a nyelvi hatása, mint például a magyar nyelvű Biblia vagy Szenci Molnár Albert zsoltárai. Éppen ezért nem hagyható figyelmen kívül az írott nyelvi normára nézve, hogyan alakul bizonyos nagy hatású szövegek, jelentős írók nyelvhasználata, az olyanoké, akik a későbbi évszázadokban folyamatos hivatkozási alapot jelentettek a mintaadó nyelvhasználatra.

A rag vizsgálatában a funkciók elkülönítése nem mindig egyszerű. Amint Kalcsó Gyula is megerősíti, szükség van a történeti szövegek értelmezéséhez bizonyos fajta nyelvi pótkompetenciára (vö. Forgács 1994), és még úgy sem állapítható meg minden esetben egyértelműen, hogy illativusi vagy inessivusi funkciónak értelmezhető-e a raghasználat (Kalcsó 2009: 95). Vannak esetek, amikor a vonzat eltér a maitól, esetleg mindkét eset megfelelő lehet, máskor – talán éppen a rag változatainak ingadozó használata miatt – a vonzathasználat is ingadozik: *bemegy vmibe ~ vmiben* (SzT. I: 778; NySz. II: 742), *eszében ~ eszébe vesz/jut* (NySz. I: 706–7; SzT. III: 450), *kezében ~ kezébe vesz/ad* (SzT. VI: 598–9), *végben ~ végbe visz* (NySz. III: 1211), *vki nevében ~ nevébe* (NySz. II: 972). Ezekben az esetekben mind a nazálisos, mind a nazális nélküli változat gyakori középmagyar kori szövegekben, akár ugyanabban a szövegben is ingadozik a kétféle megoldás. Ez jól beleillik mindabba, amit a nyelvi változatosságról a szociolingvisztikai felmérések mutatnak, nevezetesen hogy a változatok nemcsak közléshelyzet, téma és nyelvváltozat szerint váltakoznak, hanem ugyanannál a beszélőnél ugyanabban a megnyilatkozásban is váltakozva fordulnak elő. Mindazokat az eseteket, amelyekben nem tudtam egyértelműen megállapítani, hogy inessivusnak vagy illativusnak tekinthető-e inkább a kérdéses alak, például ha vonzatokban, állandósult kifejezésekben is variálódik, kihagytam a vizsgálatomból. Ez a vizsgált esetek kevesebb mint tíz százaléka.

4. A (bV) és (bVn) változók Szenci Molnár Albert műveiben

Szenci Molnár Albert munkái a (bV) és (bVn) változók XVII. század eleji történetében több szempontból is figyelemre méltók. Kiadta a zsoltárok fordítását (1607), javította a Károli-bibliát (1608), és írt grammatikát (1610) is. A formálódó irodalmi nyelvi norma szempontjából Szathmári István vizsgálta Szenci grammatikáját és nyelvét (Szathmári 1968, 2005: 103). Nyelvtanában – éppúgy, mint más grammatikáirók – elkülöníti *-ba/-be* és a *-ban/-ben* ragok funkcióit: *Debrecenbe megyen és Colofvárbán fűletett* (Szenci Molnár 1610: 190; Szenczi Molnár 2004: 413).

Ha megvizsgáljuk az 1590-ben megjelent Vizsolyi Bibliát,³ azt tapasztaljuk, hogy csaknem következetes a tekintetben, hogy inessivusban a *-ban/-ben*, illativusban a *-ba/-be* változatot használja. A vizsgált részekben csupán szórva-nyosan fordul elő, hogy inessivusban *-ba/-be* áll. Vannak olyan esetek, amelyekben egy mondaton belül váltakozik a rag két változata: 1Móz 25:9 *Eltemeték ... Soár fiánac mezeieben, melly Mamre ellenébe vala*; 1Móz 26:1 *Lón pedig nagyéhfég abban az tartománba*, és találunk olyat, mint a fentebb említett ingadozó vonzat: Józs 2:1 *vegyétec iól ešetekben*. Az inessivusi *-ba/-be* esetében nem zárható ki a tévesztés vagy a nyomdahiba lehetősége sem, gyakori ugyanis a *-ban* rag rövidítéses *-bã* jelölése.⁴ A Szenci Molnár által javított változat, a Hanai Biblia ugyanezeket a megoldásokat tartalmazza (2. táblázat), vagyis a kérdéses helyeken Szenci nem javította a szöveget.

	A <i>-ban/-ben</i> rag szokásos funkcióiban	A <i>-ba/-be</i> rag szokásos funkcióiban
<i>-ban/-ben</i> alak	109	6
<i>-ba/-be</i> alak	5	70

2. táblázat. A *-ba/-be* és *-ban/-ben* ragok a Hanai Bibliában

Az írott nyelv normája szempontjából különösen érdekes az, amire Stoll Béla világított rá. Stoll szerint Szenci Molnár naplójának magyar nyelvű bejegyzéseiben következetlenül használja a *-ba/-be*, *-ban/-ben* ragokat: *mentem Debrecenben, laktunk Szombatba* (Stoll 1971: 410). Ezt a megállapítást véleményem szerint pontosítani kell annyival, hogy inessivusban ugyan váltakozva használja a *-ban/-ben* és a *-ba/-be* ragokat, de illativusi *-ban/-ben*-t nem találtam (Szenci, Napló), kivéve a *mentem Debrecenben* szókapcsolatot,⁵ amely kétszer is előfordult a vizsgált részekben.⁶ Amint arra Stoll rámutat, Szenci Molnár a Psalterium I. és II. kiadásában szinte mindenhol a *-ban/-ben* változatot használja; a III. kiadásban a *hová?* kérdésre felelőket viszont már *-ba/-be* formára javítja. Ez a grammatikájában megfogalmazott különbségtételnek felel meg, és nagyfokú tudatosságra vall (Stoll 1971: 410).

Szenci Molnár nyelvtana meghatározó a későbbi nyelvtanírói hagyományban, mind a tudományos, mind az iskolai nyelvtanok körében (C. Vladár 2016: 41), sőt Rátkay György 1611-ben Szencinek írt levele szerint Pázmány

³ Forrás: *Vizsolyi Biblia* (1590) és *Hanai Biblia* (1608): 1Móz 25–27, 2Móz 3–6, Józs 1–4, 1Sám 17–18, Mt 14–15, Lk 7–8.

⁴ Kalcsó Gyula (2018: 87) nagyobb korpuszon, az Újszövetség alapján viszont azt állapítja meg, hogy „mind az inessivusi *-ba/-be*, mind a (hiperkorrekt) illativusi *-ban/-ben* alakok előfordulnak, akár ugyanazon szóalak esetében is [...] A *-ban/-ben* alakok kismértékű túlsúlya arra utalhat, hogy a hiperkorrekció a vizsolyi bibliában is jellemzőbb”.

⁵ Szenci Molnár nyelvtanában a vonatkozó helyen az egyik példa: *Debrecenbe megyen* (Szenci Molnár 2004: 413).

⁶ A XVI–XVIII. szövegekben a *megy*, *bemegy* mellett *-ba/-be* és *-ban/-ben* vonzat egyaránt előfordul.

Péter is ismerte (Dézsi 1898: 366 – idézi Szathmári 1968: 229). Mindemellett Szenci nyelvi hatása művei révén – amelyek számos kiadást megértek – jelentősnek tartható (Szathmári 1968: 229).

5. Pázmány Péter munkássága

Mielőtt Pázmány kiadott munkáinak elemzésére rátérek, szükségesnek látom néhány szót szólni írói módszeréről, és a kiadványok helyesírásáról alkotott véleményéről is. Pázmány számos művet írt és adott ki, nem egyet életében többször is. Későbbi műveibe beépítette korábbi munkáit, és mind stilisztikai, mind helyesírási tekintetben változtatott rajtuk. Amint Hargittay kiemeli, Pázmány „mindig a nyelvi modernizálás irányában változtat”, és a változtatásai tudatosak, amint arról több művének bejegyzései árulkodnak (Hargittay 2009, 2019: 26–7). Pázmány folyamatosan hivatkozik saját munkáira, idézi őket, a korábbiakat beledolgozza későbbiekbe, hol szó szerint, hol kisebb-nagyobb változtatásokkal. Egyidőben több munkát írt, amelyek megjelenése akár több évvel is eltér. Így például egyszerre dolgozott a Tíz bizonyosság, az Imádságos könyv és a Keresztyéni felelet néven ismert munkáin is (Ajtkay 2016: 224–6).

Pázmány fontosnak tartotta, hogy munkái szándékának megfelelően jelenjenek meg. A nyomtatás sajtóhibáit többször is szóvá tette. Tudjuk, hogy Pázmány nem minden munkáját tudta személyesen nyomon követni, és nem mindig volt magyar nyomdásza vagy korrektora sem. Az idegen nyomdászt, pontosabban tévesztéseit meg is említi Pázmány a Feleletben, *Az keresztien olvasónak* címezve:

„... soc helien az niomtatasba fogiatkozasoc estec, az igiknec, es bötüknec el valtoztatasaba, meg zaggasaba, özue foglalasaba, el hagianasaba, hozza adasaba: Kinec oka lön, nem chiac hogi, az köniü niomtato Magyar nieluet nem tud, de azis, hogi en magam tauul leuen az Typographustul, nem vigazhattam ugi rea a' mint akartam volna: Ennec okaert, miuelhogi vöttem ezembe, hogi igen hazontalan dolog, az köniüben történet fogiatkozasokrül hozzü laistromot cinalni, holot ezt senki meg sem tekinti, chiac kéz irással corrigaltam meg az Derec fogiatkozasokat, soc aprolek vetkeket, mellieket akar kijs ezebe vehet, helien hagian:” (Felelet, 27)

Az Imádságos könyv 1610-es kiadás végén *Az Nyomtatásban eset fogyatkozásoknak meg igazítása* címmel szintén hasonlóan ír Pázmány:

„Aprólék vétkek estek az nyomtatásban miuelhogi ritkán forgolódhattam én magam az Nyomtatók körül, mellyeket az kegyes oluasó künnyen eszében vehet, és magátülis helyére hozhat.”

Ugyanígy az 1631-es kiadás végén:

„Ezeken-kívül-is estek aprólék fogyatkozások a' Nyomatatók-miatt, a' bőűknek el-változtatásában, az igéknek el-szagatásában vagy egybe-foglalásában, mellyeket laistromba nem írtam: azokat a' kegyes Olvaso könnyen helyére viheti.”

(Idézi: Bajáki 2006: 58)

Vagyis ahogyan ezek alapján Bajáki (2006: 58) megállapítja: „az imádságos könyv szövege Pázmányé, de annak formába öntése a nyomtatók munkája”. Hargittay Emil (2019: 27) is hangsúlyozza a kiadók szerepét, amikor azt írja: „a három évtized alatt végbemenő és a magyar irodalmi nyelv átalakítására vonatkozó helyesírási-nyelvi modernizációban kiadói korrektorainak jelentős szerep jutott”. (Általában a nyomdászok szerepét a különféle szövegek megváltoztatásában egyébként már Trócsányi Zoltán 1954 is tárgyalta.) Jelen dolgozat szempontjából ugyanakkor azt is érdemes figyelembe venni, hogy egy magyarul nem tudó nyomdász nyelvileg nagy valószínűséggel jobban követte az eredeti kéziratot, és ha betűtévesztések vannak is, grammatikai tekintetben nem változtatott a szövegen. Ez Pázmány esetében a grazi kiadványai esetében jogosan föltehető.

Pázmány helyesírását és műveinek helyesírását – illetőleg a kettő közötti viszonyt – Kovács Gergely alapos tanulmányában mutatja be, és vizsgálatai alapján úgy tűnik, újra kell értékelni mindazt, amit Pázmány helyesírásáról tudunk. Kovács szerint Pázmány helyesírása, legalábbis levelei alapján, az évek során alig változott, nem úgy, mint nyomtatott műveié. Idézi Pázmánynak a helyesírásra vonatkozó megjegyzését a Tíz bizonyság című munkájából: „nem minnaian egy forman iriac, vgian azon szotis ... effele aprolekra nem viseltem nagy gondot”, ami arra utal, hogy helyesírási kérdésekre akkor még nem nagyon ügyelt (Kovács 2003: 12). A mű nyomtatott szövegét kéziratosszerű helyesírási javításokkal és leveleinek helyesírásával összevetve Kovács azt állapítja meg, hogy a javításokat a nyomdai előkészítés során valaki más, de nem Pázmány tehetette (i. m. 13–4). Összegzésében úgy véli, hogy a Pázmány helyesírására és kiadott műveinek helyesírására vonatkozó megállapításokat a továbbiakban külön kell választani (i. m. 23).

Amikor tehát a Pázmány munkáiban előforduló *-ba/-be* és *-ban/-ben* ragokról tesz megállapításokat, azok mindig a nyomtatott művekre vonatkoznak, nem pedig Pázmány Péter nyelvhasználatára.⁷

⁷ Pázmány leveleinek nyelvhasználatát is érdemes lenne megvizsgálni, de a XIX–XX. század fordulóján megjelent Pázmány Péter összes munkái I–VII. (Budapest, 1894–1905) nem megbízható kiadás (Hargittay 2009), saját kezű leveleinek betűhű kiadásához pedig nem tudtam hozzájutni.

6. Az inessivusi és illativusi ragok Pázmány nyomtatott műveiben

Az elemzéshez Pázmány nyomtatásban megjelent műveit vettem alapul. 1603-tól 1636-ig, a prédikációk megjelenéséig minden időszakból kerültek be művek a vizsgálatba. A források részletes felsorolása a dolgozat végén olvasható. Mindegyik Pázmány-műből három különböző helyről összesen kb. 50 oldal terjedelmű szövegeket néztem át. (A többször kiadott műveknek, mint az Imád-ságos könyv vagy a Kalauz, ugyanazokat a részeit néztem meg.) Ez az egyes munkákat illetően változó arányú mennyiség, például a Bizonyos okoknak majdnem fele, a Kalauznak viszont kevesebb, mint egytized része. Ahol lehetőségem volt, az eredeti kiadásokat néztem meg, néhány esetben a kritikai kiadást, amely betűhűségekre törekszik.

Pázmány Péter nyelvéről először Kiss Ignác írt igen részletes tanulmányt. A vizsgált ragokat illetően azt állapítja meg, hogy azok Pázmánynál „nincsenek szorosan megkülönböztetve”, bár általában az esetnek megfelelően használja őket. Kiemeli azt is, hogy „különösen szólásmódokban” keverednek: *fülében rágom, árúban bocsájt* (Kiss 1879: 192). Büky Béla Pázmány kéziratos javításairól írt alapos összefoglaló tanulmányt, amelynek itt csak a vonatkozó részeit idézem. A Tíz bizonyosság 1605-ös kiadásának akadémiai könyvtári példányában néhány oldalon tollal Pázmány – vélhetően későbbi időből származó – javításai olvashatók. Büky arra mutat rá, hogy a szövegben minden esetben, tehát inessivusban is a *-ba/-be* változat áll, Pázmány azonban az összes ragot *-ban/-ben*-re írta át. A Setét hajnalcsillag 1627-es kiadásának egyik példányát elejétől végéig javította. Ebben a műben is az összes *-ba/-be* ragot *-ban/-ben*-re módosítja (Büky 1962: 353–4), vagyis a Németh (2004: 7) által írónoki nyelvváltozatnak nevezett – bár egy századdal későbbi – normával megegyezően javít. Büky szerint a Kalauz második kiadásától (1623) kezdve minden művében elkülönülnek a *-ban/-ben* és a *-ba/-be* ragok, a kézirataiban azonban illativusban is *-ban/-ben* változatot ír, a következetes használat tehát vagy a nyomdásznak, vagy a korrektornak köszönhető (Büky 1962: 355).

Előljárójában érdemes azt is kiemelni, hogy a ragok gyakorisága különbözik. Az inessivusi eset jóval gyakoribb, mint az illativusi, ezért felületen olvasással arra a következtetésre is juthatunk, hogy egyes művekben nem fordul elő *-ba/-be* rag – mivel oldalakon keresztül csak inessivusi esetekkel találkozunk. Pázmány korai munkáit megvizsgálva a következő képet kapjuk (3–6. táblázatok).

	A <i>-ba/-be</i> rag szokásos funkcióiban	A <i>-ban/-ben</i> rag szokásos funkcióiban
<i>-ba/-be</i> alak	35	93
<i>-ban/-ben</i> alak	15	74

3. táblázat. A *-ba/-be* és *-ban/-ben* ragok Pázmány Feleletében (1603) (db)

	A <i>-ba/-be</i> rag szokásos funkcióiban	A <i>-ban/-ben</i> rag szokásos funkcióiban
<i>-ba/-be</i> alak	41	231
<i>-ban/-ben</i> alak	7 ⁸	8

4. táblázat. A *-ba/-be* és *-ban/-ben* ragok Pázmány Tíz bizonyságában (1605) (db)

	A <i>-ba/-be</i> rag szokásos funkcióiban	A <i>-ban/-ben</i> rag szokásos funkcióiban
<i>-ba/-be</i> alak	34	115
<i>-ban/-ben</i> alak	7	13

5. táblázat. A *-ba/-be* és *-ban/-ben* ragok Pázmány Imádságos könyvében (1606) (db)

	A <i>-ba/-be</i> rag szokásos funkcióiban	A <i>-ban/-ben</i> rag szokásos funkcióiban
<i>-ba/-be</i> alak	40	174
<i>-ban/-ben</i> alak	0	8

6. táblázat. A *-ba/-be* és *-ban/-ben* ragok a Keresztyéni feleletben (1607) (db)

1603-ban megjelent első munkájában illativusi és inessivusi funkcióban is előfordul mindkét rag. Inessivusban többségben van a *-ba/-be* változat, de azt is ki kell emelni, hogy inessivusban a ragok majdnem fele, 44%-a *-ban/-ben*, vagyis mindkét változat megjelenik. A Felelet egyik példánya tartalmazza Pázmány javításait, de a kritikai kiadás alapján a *-ba/-be* és *-ban/-ben* ragokat illetően nincsenek javítások (Báthory–Hargittay szerk. 2014: 28–39).

A másik három munka átnézett részeiben már azt látjuk, hogy a *-ban/-ben* ragok száma nagyon alacsony, az egyikben a *kétségben esik* frazémától eltekintve illativusi szerepben nem fordul elő, a Keresztyéni feleletben pedig egyáltalán nem találtam illativusi szerepben *-ban/-ben* ragot. A kisszámú inessivusi *-ban/-ben* helyhatározói szerepben éppen úgy megvan, mint elvontabb határozóként: *mint a madar a lépben; egy éjjél korban; 1521. esztendeoben latta volna; Misen baluanit imadott; az Isteni szolgalatban tunia; Christusban valo hit* (Tíz bizonyság); *az Asiaban lakozo hiuek; Magiari Istuan ellen irt keoniuemben; valami hasznos imatsagh vagion bennünc, auagy a megh holt szentekben; magaban bizakodo* (Keresztyéni felelet). A Grazban kiadott két munkához (Tíz bizonyság, Keresztyéni felelet) nagyon hasonló a Pozsonyban kiadott *Öt szép levél* (Pozsony, 1609): a *-ba/-be* szokásos funkcióiban 26-szor, inessivusi használatban 113-szor fordul elő, emellett van 14 *-ban/-ben* is inessivusi funkcióban,

⁸ Ezek mindegyike a *kétségben esik* frazéma. Az átnézett részekben emellett 6 alkalommal *kétségbe esik* változatban is előfordul.

azaz a beszélt nyelvben föltételezett változat dominál. Azt is meg kell említeni, hogy az ugyanebben az évben, 1609-ben Pozsonyban kiadott Megrostálás illativusban 14 *-ba/-be* mellett 8 *-ban/-ben* ragot, inessivusban 49 *-ba/-be* mellett 75 *-ban/-ben* ragot mutat.

Ezektől egészen eltér az ugyanebben az évben Nagyszombatban kiadott Az Nagi Calvinus Ianosnac hiszec egy Istene. Illativusban is nagy arányban a *-ban/-ben* ragot találjuk, bár mindkét rag mindkét esetben előfordul (7. táblázat). Következetesség nem látszik, akár egy mondaton belül is váltakozik a két forma: *sem vetekbe, sem istennec haragiában nem eshetic; es Iesvs Christvsban, ő egy fiaban, mi Vrunkba.*

	A <i>-ba/-be</i> rag szokásos funkcióiban	A <i>-ban/-ben</i> rag szokásos funkcióiban
<i>-ba/-be</i> alak	4	35
<i>-ban/-ben</i> alak	17	45

7. táblázat. A *-ba/-be* és *-ban/-ben* ragok a Calvinus hiszekegye c. műben (1609) (db)

A Kalaúz 1613-as kiadásában, amely szintén Nagyszombatban jelent meg, teljesen más képet látunk. Szinte kizárólag *-ban/-ben* ragot találunk minden funkcióban. A 400 fölötti *-ban/-ben* raggal áll szemben 20 illativusi *-ba/-be* (ennek a fele az *egybe: egybe foglal/szerkeszt/hord*), valamint 7 inessivusi *-ba/-be* (pl. *1600. esztendőbe, Lengyel Király idejébe*). Nagyjából hasonló arányokat találunk a Csepregi szégyenvallásban (Prága, 1616) is: 200 fölötti inessivusi és illativusi *-ban/-ben* rag mellett csak 12 *-ba/-be* rag található (illativusi és inessivusi funkcióban egyaránt). Ezzel egyezik továbbá a raghasználat az Igazságnak győzedelme (Pozsony, 1614) és a Rövid felelet (Pozsony, 1620) című munkákban is. Fontosnak tartom azt is kiemelni azonban, hogy – talán a mű jellege miatt – az Igazságnak győzedelme vizsgált részeiben 110 inessivusi (és 8 illativusi) *-ban/-ben* mellett csak 4 illativusi és 4 inessivusi *-ba/-be* áll. A Rövid feleletben pedig a 135 előfordulásból csupán 11 eset tekinthető illativusnak, és ebből 5 *-ba/-be*, 6 pedig *-ban/-ben*. Ez felületes olvasással azt a benyomást keltetheti, hogy e két műben szinte kizárólag a *-ban/-ben* rag fordul elő.

A Kalaúz 1623-as kiadásában, a Két rövid könyvecskékben (Bécs, 1626) viszont már illativusi *-ban/-ben* ragot szinte nem találunk (8. táblázat), és a Setét hajnalcsillag (Bécs, 1626) is arányaiban ugyanezt mutatja.

	A <i>-ba/-be</i> rag szokásos funkcióiban	A <i>-ban/-ben</i> rag szokásos funkcióiban
<i>-ba/-be</i> alak	25	–
<i>-ban/-ben</i> alak	2	161

8. táblázat. A *-ba/-be* és *-ban/-ben* ragok a Két rövid könyvecskében (1626) (db)

A Bizonyos okok (Bécs, 1631) szintén egyértelműen elkülöníti a két ragot, a mai használatnak megfelelően, a vizsgált részekben egyetlen eltérésre sem akadtam. Pázmány prédikációjában (Pozsony, 1636) és a Kalauz harmadik kiadásában (Pozsony, 1637) is ugyanazt tapasztaljuk, hogy az illativus és az inessivus kifejezése következetesen elkülönül: előbbire a *-ba/-be*, utóbbira a *-ban/-ben* változatot használja.⁹

7. Összefoglalás

Összességében azt mondhatjuk, hogy Pázmány nyomtatott műveiben a *-ba/-be* és a *-ban/-ben* ragok használatában három korszakot különíthetünk el. Az 1600-as években mind inessivusban, mind illativusban főképpen a *-ba/-be* rag fordul elő, akár Grazban, akár Pozsonyban adták ki a művet. Az 1610-es években megjelent művekben illativusban is túlnyomó arányban vannak a *-ban/-ben* ragok, majd az 1620-as évektől a mai használattal egyeznek meg (jóformán kivétel nélkül), akár Pozsonyban, akár Bécsben, akár Prágában jelent meg egy-egy mű. Kalcsó rámutat arra, hogy adatbázisa szerint az illativusi *-ban/-ben* használata a debreceni nyomda kiadványaiban nagy arányú, de azt is hozzáteszi, hogy ebben akár a verses próza mint forma is szerepet játszhatott (Kalcsó 2009: 98). A nyomdászok szerepe némely esetben Pázmány műveinek megformálásában is föltehető: a Csepregi szégyenvallás (Prága, 1616) minden funkcióban *-ban/-ben* ragot tartalmazó megoldása jellemzi Lépes Bálint munkáját is, amely a Csepregi szégyenvalláshoz hasonlóan szintén Prágában jelent meg Sessius Pálnál 1616-ban (Lépes 1616).

A nyomdák szerepe kapcsán néhány pozsonyi kiadványt is meg kell említenem. A Pozsonyban 1609-ben megjelent *Öt szép levél inessivusban* a *-ba/-be* dominanciáját mutatja, az ugyanott, ugyanakkor kiadott *Megrostálás* nagyobb arányban tartalmaz inessivusi *-ban/-ben*-t, az 1610-es, szintén pozsonyi *Imád-ságos könyvben* már a *-ba/-be* ragok helyett is túlnyomórészt (bár nem kizárólagosan) *-ban/-ben* ragok állnak. Ez utóbbi tendencia érvényes Veresmarty Mihály egy évvel később, szintén Pozsonyban kiadott művére is (Veresmarty 1611). (Veresmarty művének helyesírása egyezik a Kalauz 1613-as kiadásáéval, l. Kovács 2003: 14–15.)

Pázmány műveinek nyelvi hatása jelentős, helyesírásuk a katolikus helyesírás alakulására szintén meghatározó, és a későbbi korokban gyakran hivatkoztak

⁹ Csupsán egy prédikációhoz, A Pünkösöd után X. vasárnap első prédikáció címűhöz jutottam hozzá.

rá, mint akinek stílusa, nyelve mintaadó. Nem egy művét halála után többször is kiadták, így nyelvi hatása ilyen módon is érvényesülhetett.

Az adatok azt mutatják, hogy a két rag megkülönböztetése fokozatosan részévé vált az írott normának: nemcsak a grammatikáírók rögzítik, hanem megjelenik írott, illetőleg nyomtatott művekben is. Amint arra Németh is rávilágít, a grammatikáírók észrevették a szóbeli és írásbeli használat közötti eltérést, mert a korai magyar nyelvtanok már rögzítik a két rag funkciókülönbségét (Szathmári 1968: 293, 322, 350; vö. Németh 2008: 84), Geleji Katona pedig külön is felhívja a figyelmet arra, hogy a *-ban/-ben* rag végéről az *n* „elidaltathatik”. Ennek a megállapításának azonban van néhány érdekessége: az *n* törlésénél az *elidáltathatik* szót használja, vagyis nem tartja kizárólagosnak az *n* nélküli változatot. Ha aposztróffal jelzi a rag végi *n* eredeti jelenlétét (*Szebenybe*, *Német-országba*), akkor az föltételez egy olyan korábbi nyelvállapotot, amelyben illativusban is *-ban/-ben* volt a rag alakja. Ezen felül Geleji egyformán jelöli az illativusi határozókat (*Szebenybe*, *Német-országba*) és az elvont határozók *-ban/-ben* ragját (*indultunkba*, *mentünkbe*) (Geleji 1645/1866: 301–2; Németh 2008: 86). Ez az érvelés magyarázza azt is, miért vannak olyan művek – már a kódexek korától kezdve –, amelyek csak a *-ban/-ben* változatot használják. Szerzőik, kiadóik úgy vélték, hogy a „romlott” beszélt nyelvhez képest írásban törekedni kell a pontosságra.

A norma XVII. század végi tudatosságára utal Misztótfalusi Kis Miklós azon megjegyzése, amelyben mentegeti Szenci Molnárt. „Sokan megsértik ezt a szabályt [ti. a *-ba/-be* és *-ben/-ben* megkülönböztetését], összezavarván az ellentétes értelmű *-be* és *-ben* ragot, egyiket a másik helyett használva, mint *beméne a házba* helyett *a házban*, *aluszok vala a hajóba*, *hajóban* helyett, *a városba voltam*. Ez a Zsoltáros-könyvben inkább elnézhető hiba, ahol a rímelés kényszeríti a költőt ilyen szabadosságra, azonban prózában ki merésznél ezt a helyesírás pontos ismerői közül? Mekkora tévedés latinul ezt mondanod *ingredere in domo* vagy *in pagum habitat*, éppilyen, ha ezt mondog vagy írod: *eredj a házban*, *a faluba lakik!*” (Tótfalusi Kis 1697/1985: 263) Ez az eszme-futtatás az 1685-ös Biblia helyesírási elveinek védelmében írt műből származik. Misztótfalusi Kis arra hivatkozik, hogy ha két rag van két funkcióban, azokat különítsük el, és ezt megtámogatja a latin nyelv analógiájával is. Az idézet végén azonban nemcsak írásban, hanem a szóbeli megnyilatkozásban is megköveteli a különbségtételt. A korai nyelvtanok és nyelv-művelő munkák közül kiemelem még Tsétsi János, Misztótfalusi Kis tanítványának és helyesírási elvei terjesztőjének vélekedését. Szerinte a két rag megkülönböztetésének szabálya „kiterjeszhető a szólás helyes módjára is” (Tsétsi 1708/2009: 33), azaz beszédben is az írott nyelv követését írja elő. Tsétsi azért is érdemel figyelmet, mert műve Pápai Páriz Dictionariumának függelékeként jelent meg először, és műve a későbbi kiadásokban is megtalálható (C. Vladár 2009: 11).¹⁰

¹⁰ Azt is meg kell azonban jegyezni, hogy emellett a XVIII. század első felében az írónoki normában mindkét funkcióban a *-ban/-ben* változat volt használatos.

Az itt felvázolt képet azonban módosíthatja Pázmány saját kézzel írt leveleinek vizsgálata, tudniillik, hogy azokban a nyomtatványoknak megfelelő változás tetten érhető-e. Emellett ugyancsak érdemes lenne megnézni a Pázmány műveit kiadó nyomdák további kiadványait is, hogy mennyire egységesítették a megjelent műveket helyesírási és más tekintetben.

Források

- Bizonyos okok = Pázmány Péter: *Bizonyos Okok, mellyek erejétől viseltetven egy fő ember, az új vallások töreiből ki-feslet: es az Romai Ecclesianak kebelébe szállot*. Poson [Pozsony]. 1631.
- Calvinus hiszekegye = Pázmány Péter: *Az nagy Calvinus Ianosnac hiszec egy Istene Az az: Az Calvinus értelme szerent való igaz magiarazattia az Credonac: Mely, az Caluinus tulaidon könyveiből, hyuen es igazán egybe szedettetet, az caluinista Atiafiaknac lelki eppületekre, es vigasztalásokra S. T. D. P. P.* [Sacrae Theologiae Doctor Petrus Pázmány 'Pázmány Péter, a szent teológia doktora']. Nagy-Szombat. 1609.
- Csepregi szegyenvallás = *Csepregi Szegyenvallás. Az az Reovid Felelet, melyben az Csepregi hiusagoknak, Kőzégi tóldalékit, verőfényre hozza Pazmany Peter*. Praga [Prága]. 1616.
- Felelet = Pázmány Péter: *Felelet Magyar István sárvári prédikátornak az ország romlása okairul írt könyvére (1603)*. Sajtó alá rendezte: Hargittay Emil. Budapest. Universitas. 2000. (Pázmány Péter Művei: Kritikai kiadás 1.)
- Hanai Biblia = *Szent Biblia azaz Istennek O es Uy Testamentomanac prophetac és apostoloc által megíratott szent könyvei*. Magyar nyelvre fordította és előljáróbeszéddel ellátta: Károli Gáspár 1590-ben. Igazgatta, megjobbította és dedikációval kiadta Szenci Molnár Albert 1608-ban. Hasonmás formában megjelent Ötvös László gondozásában 1998-ban. Debrecen. 1998.
- Igazságnak győzedelme = *Az igazságnak gyeozedelme. Mellyet az Alvinci Peter tvkeoreben meg mutatott. Pazmany Peter*. Poson [Pozsony]. 1614.
- Imádságos könyv 1606 = *Keresztyeni imadsagos keonyv. Mellybe, szep aytatos keoneorgesek, haladasok, es tanvsagoc foglaltatnac*. Widmanftadius Georgi. 1606.
- Imádságos könyv 1610 = Pázmány Péter: *A keresztyen imadsagos keonyv, melyben szep aytatos keonyeorgesek, es tanvsagoc foglaltatnac. Irattatot Pazmany Petertwl*. Poson [Pozsony]. 1610.
- Imádságos könyv 1631 = *Imadsagos könyv mellyet írt, es most negyedszer ki-nyomttattott, Pazmany Peter, cardinal, es esztergami Ersek*. Poson [Pozsony]. 1631.
- Kalauz 1613 = Pázmány Péter: *Isteni igazsagra vezzerleo kalavz*. Poson [Pozsony]. 1613.
- Kalauz 1623 = Pázmány Péter: *Igassagra vezzerlő kalavz*. Poson [Pozsony]. 1623.
- Kalauz 1637 = Pázmány Péter: *Hodoegus. Igazsagra-vezzerlő kalauz*. Nagy-Szombat. 1637.

- KazLev. 13. = *Kazinczy Ferenc levelezése XIII*. Közzéteszi Váczy János. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. 1903.
- Keresztyéni felelet = Pázmány Péter: *Keresztyéni felelet a megdűcsöült szentek tiszteletirül, értünk való könyörgésekrül és segítségül hívásokrul (1607)*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Ajkay Alinka. Budapest. Universitas Kiadó. 2016. (Pázmány Péter Művei: Kritikai kiadás 8.)
- Két rövid könyvecskék = Pázmány Péter: *Az Sz. Irasrvl, es az anyafzentegyházrul, két rövid könyvecskék*. Bech [Bécs]. 1626.
- Lépes 1616 = Lépes Bálint: *Az halando es iteletre menendo tellyes emberi nemzetnek Fenyos Tv̄kőró*. Melliet Leepes Balint Nytray Pűfpők Magyar Orfzagy Cancellarius minden űdvössege fzomiuhozo hiű kerefztyennek szeretettel aianll es dedical. Prága. 1616.
- Megrostálás = Pázmány Péter: *Alvinczi Péternek sok tétovázó kerengésekkel és cégéres gyalázatokkal felhalmozott feleletinek, rövid és keresztyéni szelidséggel való megrostálása (1609)*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Báthory Orsolya. Universitas Kiadó. Budapest. 2017. (Pázmány Péter Művei: Kritikai kiadás 9.)
- Öt szép levél = Pázmány Péter: *Egy keresztyén prédikátortúl, S. T. D. P. P. Az kassai nevezetes tanítóhoz, Alvinczi Péter uramhoz íratott Öt szép levél (1609) – Egy tudakozó prédikátor nevével íratott Öt levél (1613)*. Kiadta és a jegyzeteket írta: Horváth Csaba Péter. Universitas Kiadó. Budapest. 2019. (Pázmány Péter Művei: Kritikai kiadás 10.)
- Prédikációk = Pázmány Péter: *Posonban lött prédikáció (1610) – Pünkösöd után X. vasárnap első prédikáció (1636)*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Bajáki Rita és M. Horváth Mária. Universitas Kiadó. Budapest. 2020. (Pázmány Péter Művei: Kritikai kiadás 11.)
- Rövid felelet = *Reovid Felelet Ket Calvinista keonyvecskere. Mellyeknek egyke. Okat adgya, miért nem felelnek az Calvinista Praedikatorok az Kalauzra. Masika. Itinerarium Catholicumnak neveztetik*. Poson [Pozsony]. 1620.
- Setét hajnalcsillag = Pázmány Péter: *A' setet haynal-csillag-utan budoso Luteristak Vezetője. Mely útba igazította a' Vittebergai Academiának Fridericus Balduinus-által ki-bocsátot feleletit a' Kalauzra*. Bech [Bécs]. 1627.
- Szenci Molnár Albert 1610. *Novae grammaticae Ungaricae succincta methodo comprehensae et perspicuis exemplis illustratae libri duo / Autore Alberto Molnar Szenciensi. Hannoveriae [Hanau]. 1610.*
- Szenci Molnár Albert 2004. *Novae Grammaticae Ungaricae libri duo (1610): új magyar grammatika két könyvben*. Fordította: C. Vladár Zsuzsa, Constantinovits Milán. Szerkesztette: Zsilinszky Éva. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 222. Budapest.
- Szenci, Napló = *Szenci Molnár Albert naplója*. Közzéteszi: Szabó András. Universitas Kiadó. Budapest. 2003.
- Szenci, Psalterium = *Psalterium Ungaricum, Szent David királynac es propheetanac szaz ötven soltari az franciai notáknac és versekneec módgyokra most*

- úyonuan magyar versekre forditattac es rendeltettec, az Szenci Molnar Albert által. Herbornában. Nyomtattatott Hollos Christof által. 1607.*
- Tíz bizonyosság = *Az mostan tamat vy tvdomaniok hamissaganak Tiüz nilvan valo bizonyisaga. Es reovid intes A Teoreok Birodalomrvl, es vallasrvl. Graz. 1605.*
- Veresmarthy 1611 = *Tanacskozás, mellyiket kellyen az külömböző valláfok közöttül válafztani.* Veresmarti Mihály által, egy tudós embernek írásából Magyarra fordítottatott. Pozson [Pozsony]. 1611.
- Vizsolyi Biblia = *Szent Biblia az az Istennec Ó es Wy Testamentumanac prophetac es apostoloc által meg iratott szent koenyvei.* Magyar nyelvre fordítottatott egézfzen és wijonnan, az Iftenec Magyar országban való Anya szent Egyházának epüléfére, Visol [Vizsoly]. 1590. Nyomtattatott Mantskovit Bálint által. Fordította Károli Gáspár. Reprint: Európa – Magyar Helikon. Budapest. 1981.

Hivatkozások

- Ajkay Alinka 2016. Jegyzetek. In: *Pázmány Péter Keresztyéni felelet a megdűcsöült szentek tiszteletirül, értünk való könyörgésekrül és segítségül hívásokrul (1607).* Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Ajkay Alinka. Universitas Kiadó. Budapest. 219–351.
- Bajáki Rita 2006. Pázmány *Imádságos* könyvének szövegkritikájához. In: Hargittay Emil (szerk.): *Textológia és forráskritika. Pázmány-kutatások 2006-ban.* Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar. Piliscsaba. 61–71.
- Báthory Orsolya–Hargittay Emil (szerk.) 2014. *Pázmány Péter: Felelet (1603).* Jegyzetek a szövegkiadáshoz. Universitas Kiadó. Budapest.
- Berente Anikó 2016. Adalékok a *-ban/-ben, -ba/-be* késő középmagyar kori használatához. In: Forgács Tamás–Németh Miklós–Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII.* Szegedi Tudományegyetem BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 7–17.
- Büky Béla 1962. Hogyan korrigált Pázmány? *Magyar Nyelv* 58: 346–56.
- Dézsi Lajos (szerk.) 1898. *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai.* Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Forgács Tamás 1994. Zárt korpuszok és pótkompetencia. *Néprajz és Nyelvtudomány* 34: 17–23.
- Geleji Katona István 1645. *Magyar grammatikátska.* Jegyzetekkel újra kiadta Simonyi Zsigmond. Athenaeum. Budapest. 1906 (Nyelvészeti Füzetek 30.)
- Hargittay Emil 2009. A Pázmány kritikai kiadás. In: Hargittay Emil: *Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében.* Universitas Kiadó. Budapest. (Historia Litteraria, 25.) 11–18.
<http://textologia.iti.mta.hu/csv/kiadvany.php?item=3> (hozzáférés: 2021. január 25.)

- Hargittay Emil 2019. *Pázmány Péter írói módszere: A Kalauz és a vitairatok újrajrása*. Universitas Kiadó. Budapest.
- Kalcsó Gyula 2009. *A névszóragozás egységesülése a XVI. századi magyar nyomtatványokban*. Liceum Kiadó. Eger. (Pandora Könyvek 21.)
- Kalcsó Gyula 2018. Nyelvjárások konvergenciája a korai nyomtatványokban és a Károlyi-bibliában. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia 4*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest – Piliscsaba. 76–96.
- Kiss Ignác 1879. Pázmány nyelve. *Nyelvtudományi Közlemények* 15: I-II, 177–247, III, 325–89.
- Kontra Miklós 1998. Gondolatok a (-bVn) és a (-bV) nyelvi változókról. In: Sándor Klára (szerk.): *Nyelvi változó – nyelvi változás. A 9. Élőnyelvi Konferencia (Szeged, 1996. augusztus 22–24.) előadásai*. JGyF Kiadó. Szeged. 9–22.
- Kontra Miklós (szerk.) 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Korompay Klára 1991. A névszóragozás. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 284–318.
- Korompay Klára 1992. A névszóragozás. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 355–410.
- Kovács Gergely 2003. Szövegalkotási tendenciák Pázmány Péter vitairataiban: A kompiláció és a helyesírás kérdései. In: Hargittay Emil (szerk.): *Tudományos diákköri dolgozatok. Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK. Piliscsaba. (Pázmány Irodalmi Műhely – Opuscula Litteraria 1.)* 7–24.
- Mátyus Kinga 2011. *-ba, -ban* elméletben és gyakorlatban: A (bVn) változó variabilitása a BUSZI-2 öt foglalkozási csoportjában. In: Hires-László Kornélia–Karmacs Zoltán–Márku Anita (szerk.): *Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban: a 16. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Tinta Könyvkiadó – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola – Hodinka Antal Intézet. Budapest – Beregszász. 303–11.
- Németh Miklós 2004. *Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írónoki nyelvváltozatban*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Németh Miklós 2008. *Nyelvi változás és váltakozás társadalmi és műveltségi tényezők tükrében. Nyelvi változók a XVIII. században*. JGyF Kiadó. Szeged.
- NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond: *Magyar nyelvtörténeti szótár I–III*. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése. Budapest. 1890–1893.
- Riedl Szende 1864. *Magyar nyelvtan*. Pfeiffer Ferdinánd. Pest.

- Sándor Klára 1998. Amiért a szinkrón elemzés foszladozik. In: Sándor Klára (szerk.): *Nyelvi változó – nyelvi változás. A 9. Élőnyelvi Konferencia (Szeged, 1996. augusztus 22–24.) előadásai*. JGyTF Kiadó. Szeged. 57–84.
- Simonyi Zsigmond 1888. *A magyar határozók* I. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Stoll 1971 = *Régi magyar költők tára XVII. század*. 6. kötet. *Szenci Molnár Albert költői művei*. Sajtó alá rendezte: Stoll Béla. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1971.
- Szathmári István 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Szathmári István 2005. *A szűkebb és a tágabb haza nyelve. Népryelvi és irodalmi nyelvi tanulmányok*. Szerkesztette Tátrai Szilárd és Tolcsvai Nagy Gábor. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék. Budapest.
- SzT. = Szabó T. Attila (főszerk. 1–7), Vámszer Márta (8–11), Kósa Ferenc (12), Fazakas Emese (13–14) 1975–2014. *Erdélyi magyar szótörténeti tár / Dicționar istoric al lexicului maghiar din Transilvania / Historisches Wörterbuch des siebenbürgisch-ungarischen Wortschatzes* 1–14. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest (1–4.); Akadémiai Kiadó. Budapest (5–8.); Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár (9–14.).
- Tótfalusi Kis Miklós 1697/1985. *Apologia Bibliorum*, Kolozsvár, 1697. Hasonmás és fordítása magyar nyelvre. Fordította Fekete Csaba. A Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya, a Magyar Bibliatanács kiadója. Budapest.
- Trócsányi Zoltán 1954. A régi magyar könyvek kézírata, kiadása és nyelve. *Magyar Nyelv* 52: 242–246.
- Tsétsi János 1708/2009. *Helyesírási-grammatikai megjegyzések. Observationes Orthographico-grammaticae*. Az eredeti kiadás hasonmása fordítással. Fordította és jegyzetekkel ellátta C. Vladár Zsuzsa. A bevezető tanulmányt írta: Korompay Klára. Szerkesztette Zsilinszky Éva. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 230. Budapest.
- C. Vladár Zsuzsa 2009. Bevezetés Tsétsi János Orthographiájának magyar fordításához. In: Tsétsi János 1708/2009, 11–13.
- C. Vladár Zsuzsa 2016. *A korai magyar grammatikák*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 191.)

Sinkovics Balázs
Szegedi Tudományegyetem BTK,
Magyar Nyelvészeti Tanszék
sinkov@hung.u-szeged.hu

Innovációról a regiszter tükrében Pázmány Péter írásai alapján – a határozói igenevek esetei

Varga Mónika

1. Bevezetés, témakörök

Jelen tanulmány¹ pragmatikai tényezők (például a szituáció, a téma vagy kommunikációs cél) szerepét vizsgálja a nyelvi változásban, pontosabban a variációk közötti választásban a határozói igenevek kapcsán. Újabb támpontként kínálkozik a variáció elmélete és módszere tekintetében a különböző regiszterekből származó források nyelvhasználatának összehasonlítása, melynek során hipotetikus informális–formális skála képezhető a forrásokból (vö. Culpeper–Kytö 2010: 10–11, Kytö–Smitterberg 2015: 329–333). A regiszter olyan változatok csoportjaként határozható meg, amely egy bizonyos használati szituációval asszociálódik: a szituációs és a nyelvi jellemzők, valamint a kettő közötti funkcionális viszony alapján írható le (vö. Biber–Conrad 2009: 6).

Pázmány Pétertől (1570–1637) különböző regiszterekből egyaránt maradtak fenn írások, így a kutatás szempontjából különösen tanulságos, központi forrásnak bizonyult. A szituációs jellemzők közül ezúttal az idő és a forrásokból kialakított skála kerül előtérbe. A feltárni kívánt források a 17. század első feléből származnak (az eredmények összevethetők a 16–18. századi magánéleti források tanulságaival, l. 3. és 7. szakasz). A regisztert tekintve ugyanakkor összetettebb a vizsgálat célja, egyrészt Pázmány írásain belül bevonva prédikációkat, értekező prózát, vitairatot, valamint a magyar nyelvű levelezését, ez utóbbit összevetve a magánéleti regiszterből származó eredményekkel (3., 5.2. szakasz). Az elemzés emellett kitekint Pázmány írásaival párhuzamba állítható, formálisabb művekre is: Káldi György 1631-ben kiadott prédikációira, valamint Tasi Gáspár vallási prózájára 1639-ből, a szövegagyomány szerepét is tekintetbe véve.

Az idő- és a regiszterbeli összehasonlítást az teszi lehetővé, hogy a tárgyalt jelenség a korszak egyik jellegzetes mondattani (és pragmatikai) variánsa: a határozói igeneves tagmondatok használata újabb funkciókban (l. 3. szakasz).

Balogné Bérces Katalin – Hegedűs Attila – Surányi Balázs (szerk.) 2021. Nyelvelmélet és dialektológia 5. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest. ISBN 978-963-308-416-8. 57–86.

¹ A kutatást a Nyelvtudományi Kutatóközpont Történeti Nyelvészeti és Uralisztikai Intézetében zajló NKFI FK 135186. számú projektum (Regiszterfüggő változatok a középmagyarban) támogatta. Ezúton köszönöm a lektori észrevételeket.

A vizsgálattal megválaszolni kívánt kérdések a következők:

- a szerző vagy a regiszter szerint egységesebb-e egy adott variáció megoszlása;
- a formális szövegcsoportokban nagyobb teret kap-e az innováció;
- milyen motivációi lehetnek jelentősebb preferenciának.

A tanulmány az alábbiak szerint épül fel. Az elemzés forrásául kiválasztott művek rövid bemutatását (2. szakasz) a korábbi eredmények rövid ismertetése és az erre épülő problémafelvetés követi (3. szakasz), majd a regiszter szerinti megközelítésre, valamint a vizsgált variációt befolyásoló szerkezeti jellemzőkre térünk rá (4. szakasz). Az elemzés először Pázmány írásai alapján mutatja be a variációt, majd a további forrásokkal összefüggésben, a regiszter tükrében értékeli, magyarázza, valamint összegzi az eredményeket (5–6., illetve 7. szakasz).

2. A kutatás forrásai

Mind Pázmány művei (a levelezését kivéve), mind a kortársak írásai esetében manuális adatgyűjtésre volt lehetőség a 17. századi nyomtatványokból, ezért szükséges volt a kisebb szövegminták kiválasztása. A vizsgálat Pázmány következő írásain, az azokból vett részleteken alapul: az Isteni igazságra vezérlő kalauz az első 25 lapja (1613, a továbbiakban Kalauz), Az igazságnak győzedelme melyet az Alvinczi Péter Tükörében megmutatott Pázmány Péter című írás 65–96 lapjai (1614, a továbbiakban a rövidség kedvéért „vitairat”-ként is említve), valamint a prédikációiból a 808–903 lapok. Ez utóbbit 1636 előttként lehet datálni, ugyanis 1636-ban rendezti sajtó alá, de maguk a szövegek korábban hangzanak el, írónak le.² Káldi György prédikációi (1631) közül a korabeli nyomtatvány következő szakaszait vizsgáltam: 1–26. lap; 45–65. lap, 573–597. lap.³ Emellett Tasi Gáspár „Elménknek Istenben fölmeneteléről a teremtett állatok garádicsin” című, 1639-ben kiadott fordításából választottam egy részletet (394–443. lap). Utóbbi forrás tartalmi párhuzamokat mutat Pázmány „Kalauz”-ának feldolgozott szakaszával. Pázmány magyar nyelvű levelezéséből az 1911-ben kiadott kötetek alapján válogattam, 120 levélből gyűjtve az adatokat. A magánéleti regiszterrel való összevetéshez a források a Történeti magánéleti korpusból (TMK, leírását I. Dömötör et al. 2017, Novák et al. 2018) érhetők el.

Az adatok elemzése előtt a vizsgált kérdéskör felvázolása következik.

² A feldolgozott prédikációk témája Pázmánytól: a nagy emberek estének botránkozásai, a vakmerő ítéletről, betegség, keresztényi okosság, mértékletesség, „farkasok” (eretnekek) felismerése, valamint felebaráti szeretet.

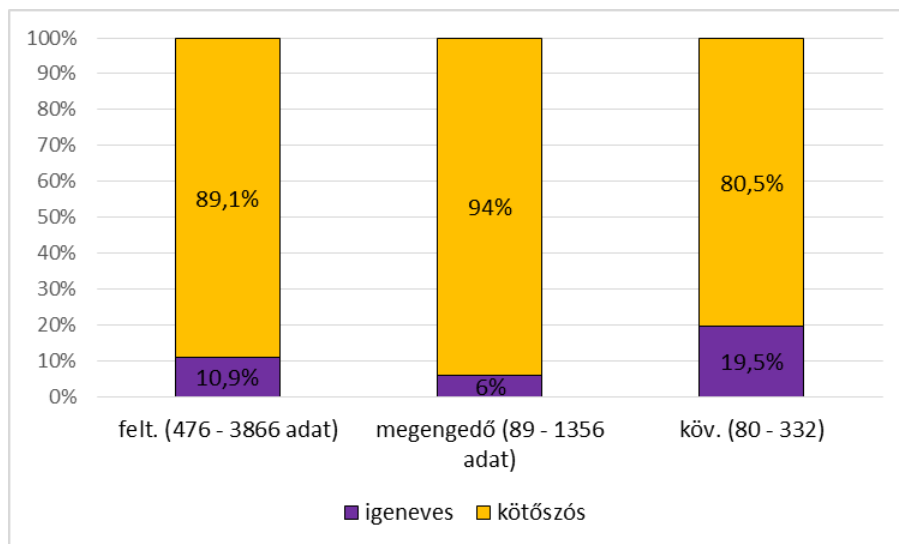
³ Káldi kiválasztott prédikációinak témái: a csodák természete, a felebaráti szeretet, az eretnekek felismerése.

3. Korábbi eredmények és problémafelvetés

A határozói igeneves tagmondatok használatának alakulásáról a középmagyar korszak (tágabban értve 16–18. század), azon belül elsősorban az élnyelvközeli források alapján a következőket vehetjük tekintetbe előzetesen:

- az igeneves tagmondatok használata még a 18. század során sem szorul vissza az ómagyarhoz képest (a TMK alapján 10 ezer fölötti a *-ván/-vén* képzős igeneves találatok száma, a korpuszon kívüli levelezésekben, perekben és a korszak más szövegtípusaiban is rendszeres variáns, ahogy a 18. század után is);
- a 18. század végéig sem következett be funkciómegoszlás a képzők szerint: a *-ván/-vén* képzős igenév (a *-va/-ve* képzősekkel szemben) számos jelentésben használatos;
- a *-ván/-vén* képzős igenév kiterjedt használatát mutatja az is, hogy a korszakra újabb, nem hagyományos határozói (de arra épülő, azon alapuló) funkciók terjedtek el, váltak rendszeressé. Ebben a tekintetben innovációként tarthatók számon a feltételelenség, a megengedés, valamint a következményesség kifejezése határozói igeneves tagmondatokkal (ezek viszonylagos ritkaságuk ellenére napjainkig is a beszélők rendelkezésére álló variánsok, részletesen l. Varga 2017, 2019, 2020a, 2020b, 2021 és az ottani hivatkozások).

Pázmány és kortársai írásainak bevonását az is indokolja, hogy az élnyelvközeli források alapján éppen a 17. század során a legmagasabb az innovatív, igeneves változatok aránya az egyes funkciókban (a korábbi időszakot jóval ritkább előfordulások és arányok jellemzik, a 18. századi arányok pedig a nagyobb adatszám ellenére valamivel kisebbek, mint a megelőző évszázadban, l. Varga 2021):

1. ábra. A sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok megoszlása a 17. században a Történeti magánéleti korpusz alapján.

Felvethető tehát az a kérdés, hogy a korszak más szerzőinél, illetve eltérő regisztereiben milyen hasonlóságok tárhatók fel, illetve milyen különbségek ragadhatók meg az informális (élőnyelvközeli) és a formálisabb regiszter között: az adott időszakban egységesebb lehet-e az újabb variánsok használata a közös regiszterbe tartozó informális forrásokban, miközben több egyéni stílusbeli sajátosság mutatkozik-e a formálisabb művekben, akár a beszélt jellegű műfajokhoz képest szélsőséesebb arányokkal (vö. Gugán 2018, 2020). A formálisabb regiszterbe tartozó művek esetében ugyanis olyan motivációk is befolyásolhatják egy-egy variáns választását, amelyek az informális szövegek esetében kevésbé érvényesülhetnek. Ilyen a szélesebb közönséghez szólás és ezzel összefüggésben a hatáseltérés igénye, vagy éppen a nagyobb fokú tudatosság (vö. Dömötör 2020a, 2020b, Gugán 2020).

További szempont, hogy meghatározható-e Pázmány írásai alapján olyan motiváció, amely befolyásolhatja a kötőszós vs. igeneves variánsok közötti választást, illetve hogyan viszonyítható Pázmány levelezése a korábban feldolgozott élőnyelvközeli forrásokhoz. Ami a címzettekhez való viszonyt illeti, Pázmány az egyházi személyek mellett gyakran levelezik nádorokkal, városi tanácsosokkal, fejedelmekkel, emellett több olyan írása is fennmaradt, amelyekben utasítást, rendtartást ad az őt és birtokát ellátó „szolgáló rendeknek”. A levelek jelentős része tehát kevésbé magánjellegű; személyesebb tartalmúak és hangvételűek ugyanakkor például a Batthyány Ádámnak és Lobkowitz Poppel Évának szóló írások. A situációs jellemzők és a témakörök miatt tehát vizsgálatot igényel az, hogy Pázmány levelei a misszilis szövegtípusához hasonlíthatnak-e jobban az igenévhasználat tekintetében, vagy a szerző más műfajokban megfigyelhető nyelvhasználatával egyezik-e inkább (l. 5.1. szakasz).

Kiss Ignác (1879: 208) munkája szerint Pázmány prédikációiban a határozói igenév a hagyományos, pontosabban a 19. század végén szokásos funkciókkal használatos, idő- és okhatározóként. Azonban, ahogy lentebb látni fogjuk, ennél árnyaltabb kép rajzolódik ki, rendszeres az összetett feltételesség, megengedés, valamint nem példátlan a következmény és az értelmezés/kifejtés sem (l. 4–5. szakasz). Az igenév aktuális funkciói jellemzően összetettek, azonosításuk pedig közvetett: az elemzés összehasonlítással történik, egyrészt saját kategóriáján belül (azaz a különböző funkciójú igeneveket egymással összevetve), másrészt a finit megoldásoknak megfelelően (a latin szövegelőzmények szerepéről l. 6. szakasz).

Az egyes variánsokat tekintve pedig az igényel feltárást, hogy melyik diskurzusfunkció melyik szövegtípushoz kötődik inkább: a feltételes jelentés-tartalom gyakori megjelenése például a levelekben ismert finit ígés, alárendelt változatban (Haader 2008) – igeneves változatban ugyancsak rendszeresnek bizonyult. Hasonló módon felvetődhet a megengedés előtérbe kerülése például a prédikációkban vagy az érvelő szövegekben, vitairatokban. Az egyes változatok és a regiszter viszonya nem magától értetődő, történetileg pedig nem vetíthető közvetlenül vissza.

Az ígés vs. igeneves variáció, főként az utóbbi változat megjelenése elsősorban pragmatikailag motivált, azaz kevésbé határozható meg olyan grammatikai kontextus, ahol az igeneves szerkezetnek kötelező megjelennie. Ezt az adatgyűjtés szempontjából előzetesen érdemes szem előtt tartani, ugyanis viszonylag csekély adatszámot várhatunk a terjedelmileg is korlátozott mintákból (az ígés főváltozattal való versengés tehát nem kiegyensúlyozott). A várható eredményekből tehát inkább motivációkra (például egyértelműsége törekvés vs. a változatosság igénye) lehet következtetni, semmint statisztikai értelemben releváns gyakoriságok vagy valószínűségek meghatározására. A kortársaktól kitekintésként vizsgált források esetében korlátozottabb a mintavétel, így az elsősorban arra irányul, hogy igazolható-e az igeneves variánsok használata mint rendszeres lehetőség (5.2. szakasz). További szempont, hogy ebben milyen szerepe van a szöveghagyománynak, amelyre a prédikációk, vallási tárgyú értekezések épülnek (6. szakasz).

4. A variáció lehetőségei és korlátai

Az adatok tárgyalása előtt érdemes néhány olyan szövegjellemzőre, szerkezeti tényezőre kitérni, amelyek hatással lehetnek a variánsok, elsősorban a terjedést tekintve innovatív, igeneves változat előfordulásaira.

Pázmány prózájában (a korszakban természetesen nem egyedülálló módon) a kötőszóval kifejezett feltételesség – és ritkábban a megengedés is – hajlamos halmozódva előfordulni, a mondatrészi változatokat is beleértve. Az igeneves variáns megjelenését ugyanakkor befolyásolhatta az, hogy bizonyos – retorikailag motivált – szövegrészek esetében a változatosságra törekvés helyett épp a többszörös ismétlés igénye erősebb.

Az egyes diskurzusfunkciókat tekintve a megengedés minden vizsgált forrásban ritkább kategória a feltételnél – érthető okokból, hiszen pragmatikailag–szemantikailag szűkebb, speciálisabb jelentéstartalomról van szó. Ugyanakkor többféle kötőszós variánst mutat fel: *noha, holott, jóllehet, bár ... is, ha ... is*. Ez a változatosság viszont azzal járhat, hogy a kötőszós variánsok mellett az igeneves változat még ritkábban bukkan fel.

Ezzel szemben feltételeesség kifejezésére elsősorban a *ha* általános; ritkább és szubjektív a *mikor* és – többek között – a vonatkozó névmási kötőszós alárendelés (vö. Dömötör 2003: 458):⁴

- (1) Azért, *aki* Isten haragjába nem akar esni, ne ítéljen senkit
(Prédikációk 873, 1636 e.)

Ez utóbbiakat éppen a többértelmű jellegük miatt nem számítottam bele az összevetésbe, az arányokba. A feltételelességen belüli altípusok (az ómagyar korszak alárendelt mellékmondatai alapján, l. Rác 1995: 701–708) ugyancsak eltérhetnek aszerint, hogy az adott szöveg az informális vagy formálisabb regiszterhez tartozik. Az élőnyelvközeli anyagban igenevesen jellemző a sorsra, Istenre bízott, a 'ha egyszer' típusú, valamint a jövőben lehetséges feltétel (l. Varga 2019). A prédikációkban – *ha* kötőszós változatban – előtérbe kerülnek a hagyományosabb típusú, reális, potenciális, illetve a jövőben lehetséges feltételek; retorikai okokból a 'ha egyszer' típus is motivált, miközben az Istenre bízott feltétel kevésbé elvárható. Az irreális feltétel szintén kevésbé gyakori, ugyanakkor Pázmánynál igenevesen sem példátlan, viszonylag szűk szöveggörnyezetben belül is mutatva a váltakozást, megfelelést ('ha annak gyümölcseivel éltünk volna'):

- (2) Azért, *ha* Ádám *nem vétkezet volna*, mentek vólnánk a' Halál felelmétül; mert oly Fát teremtet vólt Isten a' Paradicsomban, hogy annak Gyümölcseivel *élvén*, in aeternū viveremus, örökké éltünk volna
(Prédikációk 904, 1636 e.)

A megengedő jelentéstartalom altípusai közül a feltételre épülő *ha ... is* az, ami – talán a többszörös grammatikai jelöltség miatt – kevésbé jellemző igenevesen. A vizsgált anyagban mégsem példátlan:

- (3) Azok esnek ki az eklézsiából, kik *bennmaradván is* elvesztek volna
(Prédikációk 861, 1636 e.)

Az igeneves tagmondat hagyományosan esetleg állapothatározónak is tekinthető, ugyanakkor a szöveggörnyezet miatt (*elvesztek volna*) motivált feltételelességként

⁴ A szövegközlés alapvetően betűhű a nyomtatványok alapján, egyes különleges jelölésű formák (*f*, *β*, *ó* és *ú*) maira egységesítésével. A hivatkozás a forrás rövid megnevezése, a lapszám, valamint az év alapján történik. Az értelmezést segítő megjegyzések []-ben szerepelnek.

értelmezni, az *is* pedig alátámasztja a megengedő 'ha bent maradtak volna *is* elvesztek volna' jelentéstartalmat.

A következményes és a következtető viszony igenevesen nem válik el élesen (Varga 2020b), egyszerre releváns az 'ezáltal, így', valamint az 'úgyhogy' kapcsolóelemekkel bevezetett ígés tagmondatoknak való megfeleltetés:

- (4) És a papot böcsülettel elbocsátá: tanúságot *hagyván* mindennek, a hirtelen Ítéletek távoztatására

(Prédikációk 873, 1636 e.)

Pázmány írásaiban 419 fölötti igeneves tagmondatot vettem számításba; a *mondván* idéző szerepű előfordulásait nem számítva (utóbbi funkció kialakulását részletesen l. Dömötör 2015). Megfigyelhető, hogy azokban a forrásokban jelentősebb az adatszám, ahol a legterjedelmesebbek a minták (prédikációk 210, levelek 153 fölött), azonban a vitairatban jóval csekélyebb számú, 8 adat található, míg a Kalauz vizsgált szakaszában 48, jöllehet az utóbbi két minta terjedelmileg közel azonos (ennek lehetséges okairól még lesz szó). A jelenleg releváns funkciókból a legtöbbet az idő/feltétel és az okság/feltétel ('ha egyszer') tesz ki (96 adat), ezt követi a megengedés (15 adat), míg az egyszerű – máshol visszatérő formulának számító – feltétel jóval ritkább (5 adat). A következményes-következtető funkció pontos száma vitatható (a tagmondatsorrend miatt ugyanis ez a jelentéstartalom másodlagossá válhat például az időhöz vagy a módhoz képest). A fennmaradó igeneves tagmondatok időt, okságot, módot, állapotot fejeznek ki.

A részletesebb bemutatás előtt egy-egy példa a tárgyalt funkciókra a formálisabb regiszterből:

- (5) a Holdnak változásait *látván* ['ha/amikor látjuk'], az emberi állapotnak állhatatlansága eszünkben jusson

(Kalauz 14, 1613)

- (6) Azért, e' jelen-való órában, *Isten segítsége velem lévén* ['ha Isten segítsége velem lesz'], Felebarátunk szeretésérül léssen Tanúságunk

(Prédikációk 892, 1636 e.)

- (7) Ki vagy azért te, ezekhez képest, *egy semmi tudományú ember lévén* ['noha semmi tudományú ember vagy/semmi tudományú ember létedre'], hogy mégis bálványozásnak nevezed a dicsőségben uralkodó Szentekhez való imádságainkat

(Az igazságnak győzedelme 83, 1614)

- (8) Krisztus [...] véres verítékkal harcolt értünk: mikor az ereket kereszt szegeivel; oldalát dárdával megnyitatta, egy cseppig minden vérét *kiadván* váltáságunkért ['ezáltal/így kiadta']

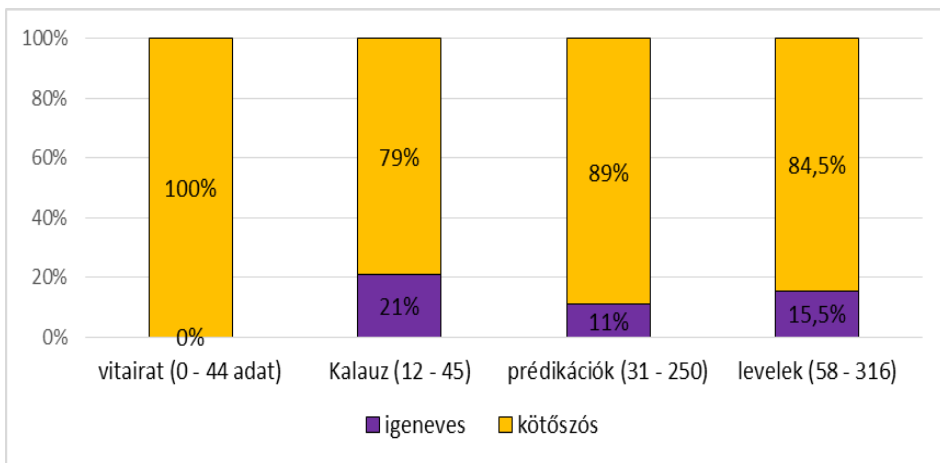
(Prédikációk 820, 1636 e.)

A továbbiakban a gyűjtött adatok és a belőlük levonható következtetések részlete-
sebb bemutatására térünk rá.

5. Elemzés

Az egyes szövegekben az igeneves változat mellett kigyűjtöttem a főváltozatokat is, azaz a feltételesség esetében a *ha* kötőszós előfordulásokat, a megengedés esetében a *noha, jóllehet, holott, ha .. is, bár .. is* megjelenéseit (a következményességet tekintve minimális volt az *úgyhogy* előfordulása, más megfelelők pedig még kevésbé mutatkoztak – ennek oka vizsgálatot igényel). Az egyes művekben megjelenő variációt először Pázmány írásai alapján mutatom be, egyelőre együtt tárgyalva a különböző regisztereket.

A feltételesség variációjának összesített megoszlása a következőképpen ábrázolható:

2. ábra. Feltételes jelentéstartalmú variánsok Pázmány Péter írásaiban.

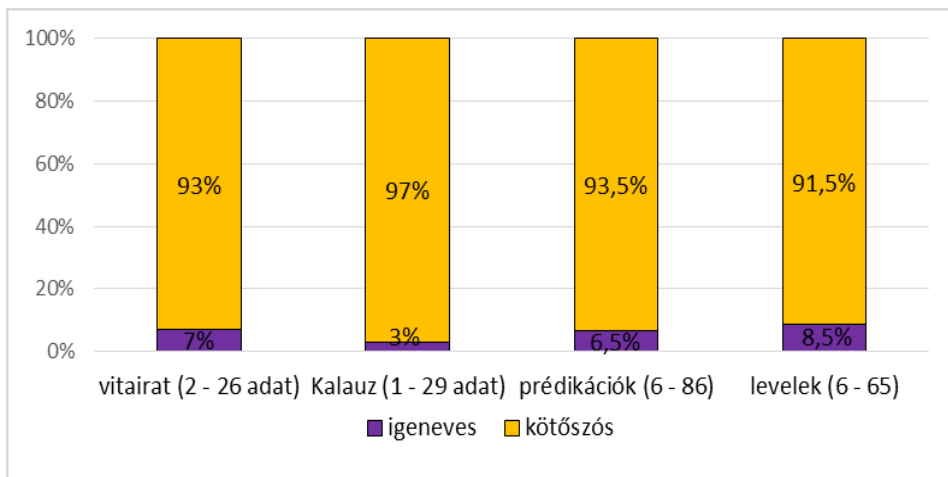
A 2. ábra alapján a feltételes jelentéstartamú igeneves variánsok feltűnően nem egyformán képviseltetik magukat az egyes forrásokban. A vitairatból vett minta alapján nem is fordul elő igeneves tagmonddal kifejezett feltételesség, jóllehet a mű más részeiben megjelenik a releváns értelmezések között:

- (9) Maga ha igazán mutatna a te tükröd, szemedből kidülledt gerendádat
megismertetvén veled nem tettetné oly nagynak a más szálkáját
(Az igazságnak győzedelme 1, 1614)

A *megismertetvén* egyrészt megfeleltethető feltételességként 'ha megismertetné', ezt alátámasztja, hogy a szöveggörnyezetben is feltételes módban állnak az igék; másrészt hagyományosabb mód-, illetve eszközhatározónak is tekinthető, 'azáltal, hogy megismerteti' – ez utóbbi azért merülhet fel, mert a szövegelőzményben

kötőszóval kifejezett feltételességet is találunk. A korszakban azonban épp a változatosságra való törekvés jeleként nemritkán egymás közvetlen környezetében jelenik meg az igeneves és a *ha* kötőszós tagmondat, akár úgy is, hogy a feltételesség különböző altípusait jelenítik meg (l. Varga 2019).

A megengedést kifejező variánsok megoszlása a következő:

3. ábra. Megengedő jelentéstartalmú variánsok Pázmány Péter írásaiban.

A megengedő jelentéstartalom esetében egyöntetűbb az igeneves és kötőszós változatok megoszlása az egyes mintákat összevetve – az igeneves variánst közel egyformán csekély előfordulási arány jellemzi.⁵

A következményes/következtető jelentéstartalom használata a forrásokban nem nyilvánvaló; egyes szövegrészekben világosan azonosítható (8. példa), máskor többféle értelmezés is lehetséges, beleértve az egyszerű értelmezést, kifejtést (lásd még Varga 2020a, 2020b):

- (10) fő-képpen a' mái Evangeliomban, világos szókkal, által-útat, és rövid ösvényt mutat Christus; Két szóban *foglalván* az Üdvösség-nyerő eszközt: tudni illik, hogy Szeressük Istenünket, és Felebarátunkat
(Prédikációk, 892, 1636 e.)

Más esetekben a tagmondatsorrend alapján elsődlegesebb funkciónak mutatkozik a mód vagy eszköz 'azáltal':

⁵ A mintavétel szerepét jól mutatja, hogy a levelek szövegkiadásából a *noha*, *jóllehet* és *holott* összes előfordulását kigyűjtve a kötőszós variánsok száma 140-re bővül – a *ha ... is* típust tehát nem számítva –, ezzel összevetve az eddig talált igeneves variánsok 4%-os arányt tesznek ki.

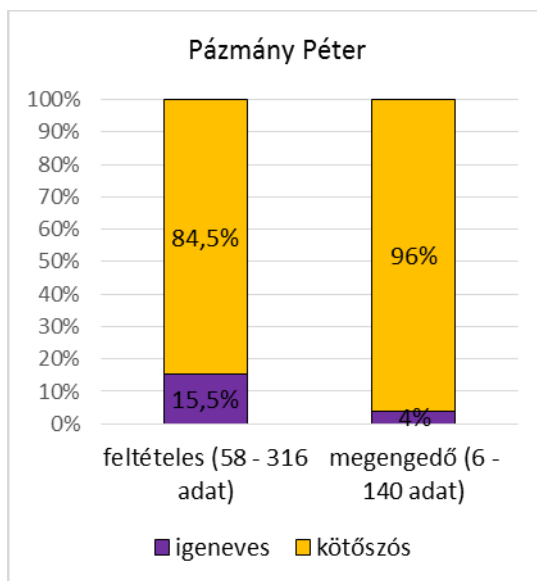
(11) Ezt a' nagy Vakságot, és veszedelmes baromságot, meg-orvosollya a' Keresztényi Okosság; mely, az eleven Hit világosságát *követvén*, mindent annyira böcsül, a'menyit ér, és a'menyire méltó

(Prédikációk, 838, 1636 e.)

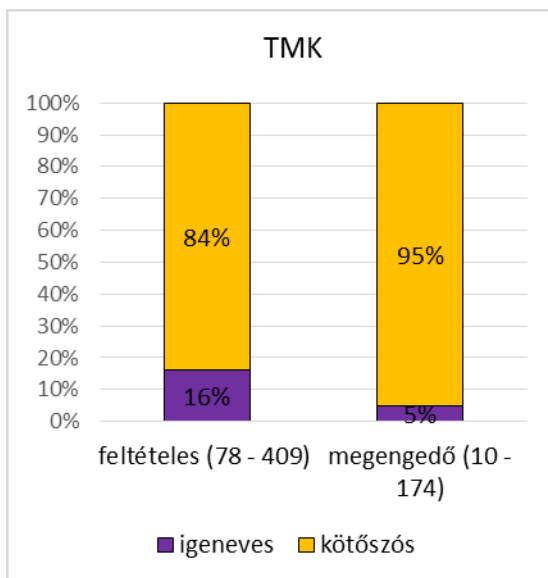
A lehetséges adatok egy részét beékelődött szerkezetnek, így előrevetett következményességnek is értelmezhetjük (ilyen a 11. példa is) – e bizonytalanság miatt ugyanakkor a kérdés további kutatást igényel. Az eredményeket a továbbiakban elkülönítem regiszterek szerint, összevetve a vizsgálatba bevont további forrásokkal.

5.1. Eredmények a korszak informális regisztere alapján

Pázmány missziliseit a TMK 17. századi magánleveleivel hasonlítottam össze – ez utóbbi gyűjtés Zrínyi Miklóstól, Barkóczy Krisztinától, a korszak irodalmi alkotóitól, illetve Lobkowitz Poppel Évától és környezetétől származik (tőlük példákat l. Varga 2017, 2019). Az igeneves és kötőszós variánsok megoszlása az egyes diskurzusfunkciók szerint az alábbiakban látható:

4. ábra. A variánsok megoszlása Pázmány Péter levelezése alapján.

5. ábra. A variánsok megoszlása a Történeti magánéleti korpusz 17. századi magánlevelei alapján.

Mind a feltételes, mind a megengedő jelentéstartalom közel egyező arányúnak mutatja az igeneves változat használatát. A két forrás ilyen mértékű hasonlósága ugyanakkor nem volt nyilvánvaló a gyűjtés előtt, ráadásul Pázmány esetében nem terjedt ki a gyűjtés a teljes levelezésre – jóllehet a 120 levél alapján nem is teljesen esetleges az eredmény.

A feltételesség kategóriájába betekintve Pázmány írásai és a korszak magánlevelei között különbség is érzékelhető (a TMK, valamint kézi gyűjtések alapján). Az igeneves variánsok ugyanis eltérően képviseltetik magukat az egyes altípusokban, jóllehet a jövőre vonatkozó, tehát az időviszonyítással is szoros kapcsolatban álló feltételesség Pázmánynál éppúgy gyakori (30 adat), mint a korszak más levelezéseiben. A (12) részlet egyaránt értelmezhető úgy, hogy 'ha és miután' eligazítja és jó útra hozza, ugyanakkor a megnyilatkozó fontosnak tartja, hogy ezeknek az eseményeknek be is kell következnie:

- (12) Felséged ne tartson ellent, jöjön fel [tudniillik Bethlen Gábor gazdatisztje, Bellaváry Dávid], itt késedelme nem leszen, az szükséges dolgokat *eligazítván* és jó útra *hozván* dolgaimat, bár siessen az Felséged szolgálatjára (Összegyűjtött levelei 200., 1623)

Ezzel együtt az Istenre bízott feltétel, az élőnyelvközei regiszter másik jellegzetessége (l. még Varga 2019) Pázmány leveleiben igen ritka igenevesen kifejezve (4 adat) – kötőszósan is megjelenhet (például: *ha Isten egészségemet adja* 149. a levélben), illetve mondatrészértékű formában (*Isten segítségével*) is előfordul, de ugyancsak ritkán (összesen 5 előfordulással):

- (13) *Isten* egészségünket *megtartván*, e jövő szombathon Nagy Szombatban akarunk mennie, az szent Innepeknek celebrálására
(Összegyűjtött levelei 658., 1623)

Az okságra épülő 'ha már', 'ha egyszer' típusú (azaz a bekövetkezettséget hangsúlyozó) feltétel igeneves változata ugyanakkor közel olyan gyakori Pázmány leveleiben, mint a jövőre vonatkozó (24 adat). A kötőszós főváltozatra egy példa:

- (14) kegyelmednek csak azt irhatom, hogy bizony kegyelmednek oka nincs efféle diffidentiára [...] *ha* az Magyar Országi Palatinus Péchy Simonnal együtt az ő fölsége assecuratoriájára bátorságossan Hainburg-ban *jöttek*, kegyelmed is bizvást jöhet Szakolczára
(Összegyűjtött levelei 149., 1621)

A feltételeesség ezen altípusához kapcsolódhat bizonyos szónokiasság (a főmondat kérdő formájú is lehet), így viszonylagos gyakorisága összefügghet a levelek kevésbé magánéleti jellegével:

- (15) *Alkalmatosságom levén* az írásban, nem akarám elmulasztani, hogy az itt való dolgokról Ngdat ne tudósitanám
(Összegyűjtött levelei 32., 1616)

- (16) El is hittem, hogy Felséged ennyi sok dolgokban *forgolódván*, eszében *vehette*, mely veszedelmes lészen az gyakor zendülés az országokban
(Összegyűjtött levelei 211., 1623)

- (17) A Tengeren pedig egygyütt vagyon az Spaniol és Franciai király tengeri ereje, mit mívelnek azok, az üdő megmutatja. *Igy levén a dolog*, hogy az Úr Isten a keresztyénségnek békesége bontogatóit mindenütt rontja, hihető, hogy az Úr Isten a keresztyénségbe egy generalis békéséget szerez
(Összegyűjtött levelei 450., 1627)

- (18) [...] és az ellenségben annyi kár esett, hogy éjjel nagy csendességbe ellopta magát és Saxoniába ment. *Ezek így levén*, bizonyosan hiheti kegyelmed, hogy jobb módja és nagyobb alkalmatossága leszen ő felségének
(Összegyűjtött levelei 891., 1634)

A megengedést tekintve az időre, okságra épülő megengedésre volt példa ebben az anyagban, feltételen alapulóra nem. Az alapigét tekintve nemcsak a *levén* sajátossága az, hogy megengedő jelentéstartalmat is kifejezhet:

(19) panaszolkodásképen jelentett volna kegyelmed két dolgot neki. Egyiket, hogy *én minden dolgokat értvén*, kegyelmedet levelemmel nem tudósítom, és nem informálok.

(Összegyűjtött levelei 258., 1624)

A komplex jelentéstartalmat időnként további elemek teszik világossá, például a folytatásban megjelenő *mégis*:

(20) Én eléggé mondom, hogy el nem vette Isten eszét kegyelmednek, hogy oly nagy *ellensége levén* a Töröknél, *mégis* új ellenséget, és ily hatalmas ellenséget keressen, mint a Római Császár.

(Összegyűjtött levelei 1049., 1636)

Ahogy arról már volt szó, a következményes igeneves változat azonosítása nem problémamentes, nem mindig nyilvánvaló, hogy az igeneves tagmondat inkább csak kifejti, specifikálja-e az eredményt, vagy előtérbe kerül az oksági viszony:

(21) Az ifjú Czobor Imre találja meg engem levele által, *jelentvén*, hogy kegyelmed diffikultálná jószágát kezéhez eresztetni

(Összegyűjtött levelei 612., 1630)

A fenti részlet igés megfeleltetése a közvetlen előzményben szereplő *által* miatt többértelmű, ugyanis a *jelentvén* hasonló szerepüként is értékelhető ('ezáltal jelenti'), miközben a levél által való megtalálás valóban egyenértékű magával a közléssel, a jelentéssel, így a *jelentvén* egyúttal eredményt is kifejez. A következményes-következtető a funkció kötőszós megfelelői sem magától értetődőek, egyelőre kevés adat van rájuk (*úgy, hogy*, illetve *úgyhogy* mindössze 4 alkalommal jelent meg a 120 levélben a 7 igeneves változat mellett), így ennek a funkciónak az alakulástörténete ezen a ponton nyitott marad (TMK 17. századi levelei alapján az igeneves változat 25%-ot tesz ki a kötőszós fővariáns 75%-ához viszonyítva; az adatszám 15 és 45).

Pázmány Péter levelezése az igeneves variánsok használati arányát tekintve nem különbözik élesen attól, amit a korszak más levélírótól láthatunk.

5.2. Eredmények a korszak vallási prózája alapján

Ahogy az már kiderült (2. ábra), Pázmány vallási prózája művenként eltérő megoszlásokat mutat a feltételelességen belül; a Kalauz esetében jellemző az idő/feltétel ('ha/amikor, miután', 22–23) és a 'ha egyszer' (24) típus igenévvel kifejezve is:

(22) [Mert, noha találkoztak oly eszefordult, és agya fűrt emberek, kik sok gonoszságok miatt, el idegenedvén az Istennek Igazságátúl,] azon mesterkedtek, hogy az Istent *tagadván* ['ha tagadnák'], bátrabbak lehetnének minden gonoszságra [...]

(Kalauz 4, 1613)

(23) [...] ugyan villámlik az Napnak ez föld körül való szüntelen forgásában: mely, az ejnek és nappalnak változásival, hasznoson ékesíti ez földet és néha hozzánk fellyeb *jövéen*, Nyárat szerez; néha el *távozván*, Telet hagy

(Kalauz 14, 1613)

(24) Es ugyan hihetetlen, hogy ők, az világi gyönyörűségektől távol *lévén*, és semmi elmúlandó jókat nem kergetvén, az embereket meg akarták volna csalni [...]

(Kalauz 23, 1613)

Ezzel szemben a vitairatban a kötőszós variáns dominál – a megengedés az utóbbi két mintában ugyancsak alig fordul elő igenevesen.

Tasi Gáspár 1639-ben megjelent fordítása (*Elménknek Istenbe fölmenetelérül...*) számos tartalmi párhuzamot mutat a Kalauz kiválasztott szakaszával; részletesen tárgyalják ugyanis a „teremtett állatokat” – föld, tűz, víz, levegő és az égbolt stb. –, ezen keresztül elmélkedve Isten természetéről. A közös eszmei háttér ugyanakkor többé-kevésbé eltérő tartalommal és szövegformálással jelenik meg az egyes szerzőknél, például:

(25) [...] hogy, midőn az Napot, és az finyes chillagokat láttyuk, nem csak meg gondollyuk, menyivel szeb ezeknél, az ki ezeket teremtette, de aztis *eszünkben vévén*, mely szép ajándékokkal látogatta az Isten az ő számkivetett bünös szolgálait, itiletet tegyünk [...]

(Kalauz 14, 1613)

(26) Nem-de Nap-keletkor *nem vesszük-e eszünkben* miképpen mindenek láttatnak néminemü-képpen meg-vidúltni [...]

(Tasi 182, 1639)

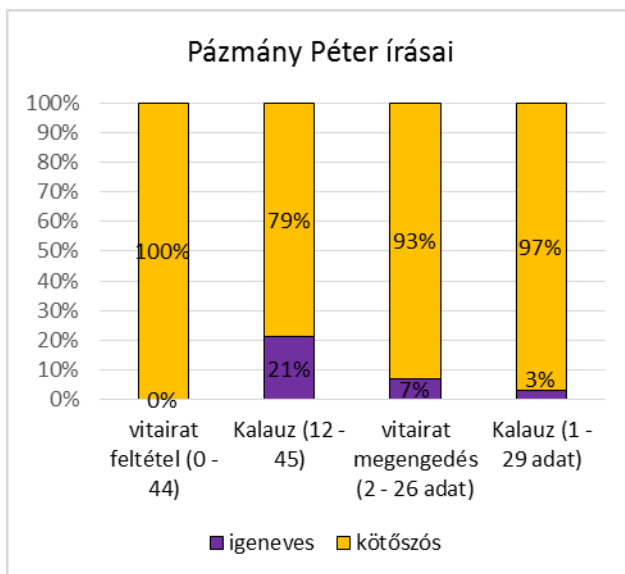
(27) [...] és valamennyiszer *lélegzetet vévén*, szellőztettyük ezzel szűvünk hévségét annyiszor kellene az ő Teremtőjérül böcsülettel emlékezünk

(Kalauz 15, 1613)

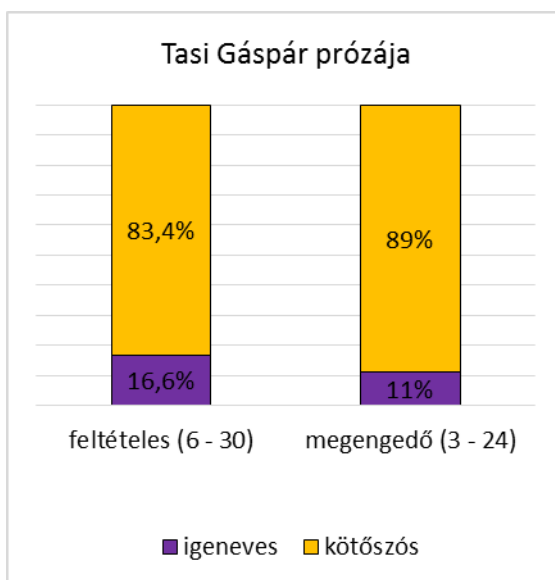
(28) [...] meg-is adatik nekünk ha jól kérjük, a' jó lélek tudni-illik, melly által lélegzetet végyünk az Istenben, és *lélegzetet vévén*, megtarchuk lelkünk életét

(Tasi 124, 1639)

A sajátos jelentéstartalom megjelenését tekintve a két forrás összehasonlítása a következő eredményt mutatja (a 6. ábra emlékeztetőül együttesen ábrázolja a feltételes és a megengedő viszony kifejezőeszközeinek arányait Pázmány Péter két művében):

6. ábra. Feltételes és megengedő jelentéstartalmú mellékmondatok megoszlása Pázmány Péter írásaiban.

7. ábra. Feltételes és megengedő jelentéstartalmú mellékmondatok megoszlása Tasi Gáspár fordításában.

Tasi Gáspár kötőszósan közel azonos mennyiségű megengedő és feltételes szerkezetet használ a vizsgálatra kijelölt szövegmintában, ezáltal tehát pragmatikailag a megengedés is közel annyira motiválttá válik, mint a feltételesség. A megengedés igenevesen valamelyest magasabb arányt mutat a fordításszövegben, míg a felté-

telesség nem olyan magas arányú igeneves tagmondattal kifejezve Tasi Gáspárnál, mint a Kalauzban, de így is viszonylag gyakorinak tekinthető. A két szerző és a három mű alapján tehát egyénileg eltérőbbek lehetnek a megosztási arányok, ha nem is jelentősen – a jelenleg kiválasztott mintákban legalábbis.

Tasi Gáspár műveiből további igeneves variánsokat is gyűjtöttem, tallózó jelleggel, igazolva a használat rendszerességét. A feltételelességre egy példa – két előfordulással:

- (29) Mindenek tölled várnak hogy eledelt adgy nékik idejekor: Te *adván* nékik fel-szedik, *fel-nyitván* a kezedet, mindenek bé-telnek joval
(Tasi 76, 1639)

Megengedő jelentéstartalommal:

- (30) De ezt a' chudát öregbiti az is, hogy a' *levegő ég vékony és gyenge testi állat lévén*, mindazáltal mikor hasittatik, felette könnyen öszve mégyen ismég, és egyyelészen
(Tasi 128, 1639)

- (31) Es mivelhogy a' chillagok *meg-tartván** egymáshoz-való illendösegeket, és mindenkoron *forogván* [’noha megtartják és forognak’] el-nem fáradnak, láttatnak [...] tánczokat jární
(Tasi 207, 1639)

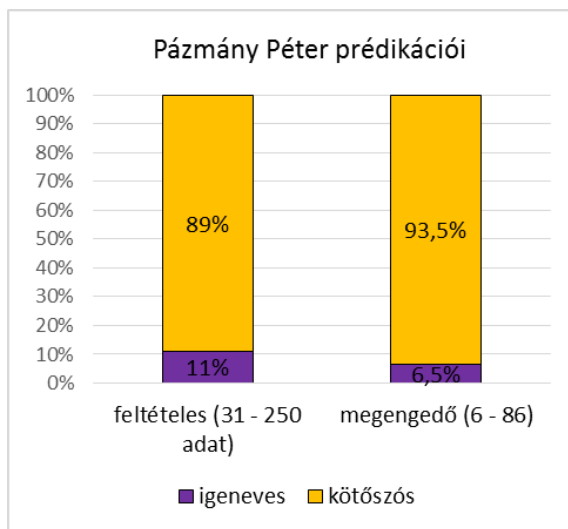
- (32) Végezetre chudállják egyebek hogy az Isten mindeneket visel és tart, és meg-nem fárad *viselvén és tartván* ilyen nagy és chak nem véghetetlen nehézségű terhet.
(Tasi 312, 1639)

- (33) [vaksága és balgatagsága az emberi nemzetnek!] minden állatok erejek felet munkálkodnak e' rövid életért, az örökkévalóságnak árnyékáért: az *ember pedig okossággal birván*, nem méltoztatik az igaz örökké valóságnak boldogságos életéért, nem mondom ereje-fölöt, de chak ereje s- tehetsége szerént-is munkálkodni
(Tasi 375, 1639)

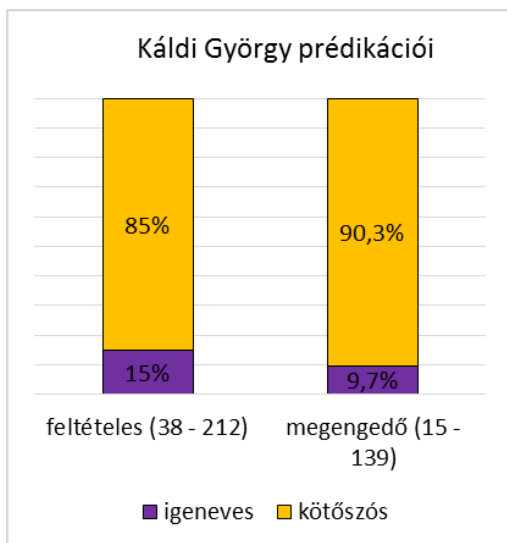
A fenti szövegrészletek a fővariánsokat nem számítva is rendszeres váltakozásra utalnak.

Pázmány prédikációit Káldi György írásával vettem össze. Ez azzal indokolható, hogy a vallási próza és az irodalmi stílus kialakításában Pázmány és Káldi szerepe és hatása kiemelkedő (Pais 1953: 444–446). További szempont, hogy hathattak is egymásra, Pázmány idézett is a Káldi-féle bibliafordításból, amikor kötöttebb, „bötü szerint” való megformálásra volt szükség (vö. Lukácsy 1994: 54, 78–81). Káldi bibliafordítása kötöttebb, mint a korszakban jellemző,

„vágott és a dolgok velejébe vágó” (vö. Pais 1953: 445) megfogalmazásai több tekintetben archaikusabbnak, a kódexek megoldásaira emlékeztetnek (Dömötör 2003: 461). Az igenévhasználat tekintetében is ezt látjuk; prédikációban ugyancsak jelentősebb számú határozói igeneves szerkezetet használ. Ez azonban nem jelenti automatikusan azt, hogy az újabb funkciók is előtérbe kerültek az egyes szövegmintákban.

8. ábra. Feltételes és megengedő jelentéstartalmú mellékmondatok megoszlása Pázmány Péter prédikációiban.

9. ábra. Feltételes és megengedő jelentéstartalmú mellékmondatok megoszlása Káldi György prédikációiban.

A Kálditól származó prédikációrészletekben magasabb ugyan a tárgyalt igeneves változatok aránya, azonban nem jelentős a különbség – az igenevek egyenletes eloszlása nem várható el. Néhány példa a tárgyalt funkciókra, kezdve az idő/feltétellel (az első részletben a kötőszós használattal váltakozik, vö. *ha ... töltik – megdorgáltatván*) és az ok/feltétellel:

(34) Mert, a' mint Sz. Gergely magyarázza: ha az eczetet a' salétrom-közibe töltik, leg-ottan fell-forr: azon-képpen az el-fordult elme *meg-dorgáltatván*, gonoszba válik
(Káldi 59, 1631)

(35) hogy a' Juhok meg ne chalatkanának, Urunk, ki tellyes vólt Sz. Lélekkal, a' mái Evangéliomban bizonyos jelét mutatta az igaz Pásztorna; melyre *vigyáztván* ['ha vigyáznak'], bátorságosok lehetnek a Juhok
(Káldi 573, 1631)

(36) Ennyi nyilvánvaló mondásoknak helyt *nem adván* ['ha egyszer helyt nem adnak'] az Ujítók, hogy kérkedhetnek azzal hogy hisznek az Evangéliomnak?
(Káldi 597, 1631)

A megengedő jelentéstartalom néhány igeneves előfordulása (a (39)-ben a *mondván* főigei szerepű 'mondják'):

(37) Veszedelmes mindenkor a' hallogatás; nem csak azért, hogy szüntelen utánunk ólálkodik a' halál, hanem azért-is, hogy gyakorta *meg-lévén* az akarat, ninchen a' tehetség
(Káldi 9, 1631)

(38) Az igaz Chodák lehetnek az Igaz hitű gonosz emberektől-is [...] sőt a' Hitetlenektől-is; a' mint Arany-száju Sz. János, és Sz. Jerónymus tanítták. és nyilván ki-tetszik Bálaámból, ki *hitetlen lévén*, igazat jövendölt.
(Káldi 63, 1631)

(39) Nem ez Ajtón mentek-bé Theódas és Júdas, kikről emlekezik Sz. Lukách, és Jósephus: kik Mesziásnak *mondván* magokat, semmi-képpen azt az Írásból meg nem mutathatták.
(Káldi 574, 1631)

A továbbiakban arról lesz szó, hogyan magyarázhatók a fent bemutatott adatok, variációk az egyes műveken belül és a források összevetése alapján.

6. Eredmények a regiszter tükrében

Pázmány Péter írásai esetében a szövegek hipotetikus formális–informális skálája különösen képlékenynek bizonyult. A prédikációk „szólás után” lettek leírva, meg is figyelhető bennük élőnyelvközeli szóhasználat, főként a képszerű leírások, érzékletes magyarázatok esetében, például: „*Efféle estekben sokan megbotránkoztak, sőt hanyattá dőltek*” (856); „*aki túrhetetlen, káposztaételben is zabállik*” (815). A Kalauz vizsgált részletében szintén nem példátlanok a hétköznapi leírásokra épülő megfogalmazások: „*Aristoteles, ki midőn az csipát szemérül le törülvén, bizonyágának töredelmes pozdorjáját megismerte volna...*” (7), „*midőn egy szép virágot megtekintünk, ne csak úgy nézzünk erre, mint az barmok*” (11). Az informális, nemritkán személyes hangvétel a leginkább az Alvinczi Péternek szóló vitairatban feltűnő: „*ne tosznád te is magadat az tudos Embereknek soriában, ne zöröghnél, ne zaiognal köztök, tudod hogy az Lud ghaghia nem illik az Hattiuk enekéhez* (66) „*ighazak amaz köz mondások, hogy giakorta az Tehén nem olly teies, a’ mint tölgies, sem pedig az Tik nem olly toiekony, a’ mely szaporann kodacsol*” (87), „*Szanlak, hogy illy Denevér vagy a’ Lelki napfényben*” (87), „*s ahol macska nincsen, Patkán ott az Porkáb*” (86). Ezzel együtt mindhárom írásra jellemző a formális nyelvhasználat, a szónokiasság is. Pázmány levelezése ugyanakkor a situációt és a témát tekintve is kevésbé magánéleti, mint a korszak világi levélíróitól származó misszilisek.

6.1. A latin források lehetséges hatása a variációra

A vallási prózából származó adatok esetében a szöveghagyomány miatt a latin nyelv szerepére ki kell térni; több tárgyalt forrás kapcsán is felmerülnek a fordítás, magyarázás elvi és gyakorlati vonatkozásai. Az irodalomtörténészek szerint Pázmány alapvetően magyarosságra, a latintól függetlenségre törekedett műveiben (vö. Lukácsy 1994: 54–56, 76–78 és hivatkozásai). Általános célja az volt, hogy az általa leírtak eredeti magyar nyelvű szövegnek hassanak – beleértve a prédikáció során akár rögtönzött fordításokat, hiszen a kor elvárásainak is megfelelően a prédikációkban rendszeresek a latin idézetek (egyrészt a hitelességet, másrészt a tájékozottságot jelezve). Jóllehet a latinul idézett részlet és magyar fordítása egymást követően jelenik meg az írott változatban, Pázmány célja az volt, hogy a latin részleteket nem értők (vagy figyelmen kívül hagyók) számára is folytonos, érthető szöveg jöjjön létre.

Pázmány Péter (és Káldi György is) az olvasóihoz alkalmazkodva, szokatlan nyelvi sajátságokkal „nem beleütközve” alkotott, ismerve a „nyelvi átlagot” – Pais (1953: 444) ezt elsősorban a nyelvjárásiasság szempontjából állapította meg, de a grammatikával kapcsolatban ugyancsak feltételezhető. Az sem magától értetődő, hogy egy adott korszakban mely jelenségek kapcsolódhattak inkább a fordításhoz, melyekről feltételezhető, hogy használata latinosság: a passzív szerkezetek például az élőnyelvközeli forrásoknak is rendszeres részei voltak, így Kiss Ignác nem kifejezetten indokoltan tartja Pázmánynál ezeket „latinból csigázott” megoldásoknak (l. még Lukácsy 1994: 56).

Éppen ezért érdemes kitérni a határozói igeneves variánsok és a közvetlen fordítási, illetve szövegelőzmények kapcsolatára is. Az igeneves variáns egyáltalán nem csak a latin környezetében jelent meg, pontosabban számos példa esetében a latin idézet közelében, de annak nem részeként, inkább azt kiegészítve, az idézetre reflektálva fordult elő, az időviszony mellett jellemzően értelmezést/kifejtést, illetve módot, arra épülő következményességet jelölve:

(40) Erre nézett Plutarchus, nem egyszer *írván*; hogy *Bona valetudo omnium optima videtur*: [...]; Minden külső Jóknál, job az Egészség
(Prédikációk 811, 1636 e.)

(41) Erre tanított Christus, mikor azt parancsolta, hogy a' Vigyázás mellett, Imádkozzunk: *Vigilate et orate*, *Ismertetvén ezzel*, hogy nem elég a' vigyázás, hanem kérnünk kell Istenünket
(Prédikációk 840, 1636 e.)

(42) az Egyházi Historiák-ban olvassuk Sz. Jakab Apostolról; hogy, *Ab utero matris, Vinum & siceram non bibit; animalium Carnibus se abstinuit*; Keresztelő Sz. Jánost *követvén*, Bort és részegítő italt nem kóstolt; Húst soha nem ett
(Prédikációk 813, 1636 e.)

(43) Ennél bévebben elő-számlállya Szent Pál, *Fructus spiritus, Fructus lucis*; a Szent Lélek és Mennyei világosság Gyümölcsét: A' Gonosz Fák gyümölcsét- is *ki-mutatván*, mikor azt írja; hogy a' Gonosz fából nevededet Gyümölcsök a' Részegségek, dobzódások [...]
(Prédikációk 824, 1636 e.)

Az igeneves mondatszerkesztés ráadásul a magyarban is motivált, emellett az újabb funkcióiban nem szokatlanul kiemelkedő arányú a főváltozatokhoz képest, ahogy az élőnyelvközeli regiszterhez képest sem. Így a latin nyelv esetleg feltételezett szerepe még a gyakoriságot sem érinthette bizonyíthatóan.

A levelekben szintén jellemző a latin részek beszövése a magyar szövegbe, például a feltételeességet tartalmazó mondatok esetében előfordul, hogy csak mellékmondat szerepel magyarul, a folytatás pedig már latin (is), vagy épp csak a viszonyt jelző kapcsolóelem magyar, és úgy vált át latinra:

(44) mert *ha* az mandatum az ország végezése szerint leszen, inter Capitulum, hanem etiam inter Episcopum, et Dominos Capitaneos
(Összegyűjtött levelei 216., 1623)

(45) Kegyelmednek sincs ebbe semmi gyalázatja: mert *ha partes consenserunt*, sőt *instanter supplicarunt*
(Összegyűjtött levelei 1098., 1637)

(46) az után, ha más tetszett: *Posteriora Consilia sapientiora*, szabadon változtathattam tetszésemet.

(Összegyűjtött levelei 838., 1633)

Felvethetünk egy további lehetséges motivációt az igeneves variáns megjelenésére a formálisabb regiszterben, összefüggésben a szöveghagyománnyal és a szabatos fordítás nehézségeivel. A magyarázat bizonyos pontjai esetében az igenév összetettsége, a többféle (egymásra épülő, összefüggő) értelmezése előny is lehetett:

(47) mert aki megveti és semminek tartja az ő mesterségi szerint való rendelésit, böcstelenséggel illeti őtet, semmire *böcsülvén* tudományát

(Prédikációk 885, 1636 e.)

A fenti részlet egyaránt megkonstruálható 'mert semmire becsüli' – 'azáltal, hogy semmire becsüli' - 'így/ezáltal semmire becsüli' értelemben. Az alapvető oksági viszonyt mindhárom interpretáció kifejezi. Hasonló a helyzet a módot és okságot, jellemzően következményt jelölő részek kapcsán is (lásd 10. példa).

A vallási prózai szövegek közötti jelentős hasonlóság a korszakban a szövegtisztelet miatt szinte törvényszerű olyankor, amikor a Bibliából vett idézetek jelennek meg az egyes forrásokban. Az alábbi részlet (ApCsel. 15: 17 nyomán) formailag teljesen párhuzamos Pázmány és Tasi írásában:

(48) az Isten nem hatta magát tanubizonyosság nélkül, jót *cselekedvén* velünk az égből esőt *adván*, és az földi gyümölcsök termésére alkotmos üdöket *rendelvén*

(Kalauz 3, 1613)

(49) Az Isten pedig ő magát nem hatta ugyan bizonyosság-nélkül, *jól-tévén* az égből, essőt *adván* és giümölcs-hozo időket, *bé-töltvén* eledellel és vigasággal a' mi sziveinket

(Tasi 76, 1639)

További fordításokat (a Párhuzamos Bibliaolvasó korpusza alapján) nézve is sajtószerű a helyzet, ugyanis míg Sylvester, Heltai vagy éppen Károlyi fordításában jellemzőbbek az alárendelt mellékmondatos megoldások (vö. Haader 2001, 2004), addig ezúttal náluk is igeneves szerkezetek szerepelnek. Az utóbbi esetben nem teljes a párhuzam, a *cselekedvén/jól-tévén* esetében az egyidejűség és a magyarázó viszony kerül előtérbe: „*Jóllehet nem hadta ő magát tanu bizońság nélkül lenni mikor (tudni illic) mi velünc iól tött, aduán menyből essöt, és termő időket, és be töltuén eledellel, és örömmel az mi sziveinket*” (Károlyi, 1590). Az igeneves megoldás a szerkezet komplexitásával is magyarázható; modern fordításban (Magyar Bibliatársulat) az első viszony magyarázóként jelenik meg „mert jötevéők volt”, a folytatás viszont kapcsolóelem nélküli felsorolásként

szerepel: „*bár nem hagyta magát bizonyág nélkül, mert jótévők volt, a mennyből esőt adott nektek és termést hozó időket, bőven adott nektek eledelt és szívbeli örömet*”. Éppen olyan alulspecifikált tehát a szerkezetek egymáshoz való viszonya, mint az igenevek esetében (l. még Gugán 2002). A 16–17. századi fordítások mindenesetre alátámasztják az igeneves variáns választásának fentebb felvetett motivációját. Tekintve azonban, hogy már a Jordánszky-kódexben is ezt a megoldást találjuk, felvetődik, hogy az igeneves megoldásokról mennyiben dönthető el, hogy archaikus vagy éppen innovatív variánsok.

6.2. Nyelvi hagyomány, szöveghagyomány, további lehetséges motivációk

Pázmány Péter írásaira jellemző a grammatikai komplexség, de a logikus érvelés szolgálatában, tehát érthetőséget szem előtt tartva (Szerb Antal egyenesen „könnyed komplexitás”-ként írta le; Szerb 1934: 78;⁶ Klaniczay 1958/1997, Lukácsy 1994). Az általa képviselt stílus elemei például a szóválasztásban nagyobb változatosság igénye (fordításkor), a magyaros ritmus, gondolatritmus, valamint ezzel összefüggésben a fokozó felsorolás, halmozás, illetve a frazeológiai elemek, szentenciák, közmondások.

Ahogy arról már volt szó, Pázmány, Káldi és Tasi Gáspár műveit összekapcsolja a közös szövegismeret, illetve Pázmány és Káldi prédikációiba a bibliafordítás is beépült – Káldi fordításában pedig gyakori az igeneves szerkesztésmód, tehát az előfordulások egy része hagyomány is lehet. A témabeli egyezés, hasonlóság ugyanakkor nem feltétlenül eredményezett nagyfokú egyezést a két szerző által alkalmazott megoldások között, teret kapott a funkcionális variáció. Az alábbi részlet esetében a kontraszt egyszer megengedő jelentéstartalomként jelenik meg, máskor a hasonlítás része:

(50) s ugyanis ne tegyék ők magukat másszor *botok lévén* a tegezbe
(Pázmány Kalauz 89, 1613)

(51) szintén úgy illik hozzájuk, *mint a bot a tegezhez*
(Káldi Prédikációk 591, 1632)

Az igeneves vs. kötőszós variánsok közötti választás leginkább pragmatikai természetű, az előbbi alapvetően a változatosság igényét jelezheti, míg az utóbbi egyértelműsége törekvéshez köthető, jóllehet Pázmány esetében a kapcsolóelemes megoldások halmozása, illetve a sokféle megengedő kötőszó változtatása háttérbe szoríthatja az igeneves variánst. A vallási prózán belül ráadásul kimutat-

⁶ „Az irodalomtörténetet Pázmány elsősorban mint nyelvi alkotó érdekli. Magyar földön ő a legnagyobb képviselője az irodalmi barokk stílusnak. Heltaiék nehézkes egyszerűségét nála könnyed komplikáltság váltja fel. Heltaiék egyszerű konstrukciójú mondatkákat komoly, nehézkes kötőszavakkal ragasztottak össze; Pázmány viszont komplikált, hosszú, színes hasonlatokkal és főnevekkel megtömött mondatokat kötőszó nélkül [...] Pázmány stílusa sodró, áramló, lélekzet-elakasztó” (Szerb 1934: 78).

hatók olyan források, ahol az egyértelműsége törekvés erősebben érvényesülhet, mint a vitairat esetében (jóllehet az igeneves megoldás teljesen sem példátlan).

Egy forráson belül is megfigyelhető bizonyos megosztottság a tartalommal összefüggésben Káldi és Pázmány prédikációiban a példázatok, a „narratív” részek több (a funkciót tekintve változatos, idő, okságot, módot stb. jelölő) igeneves tagmondatot tartalmaznak, míg az érvelő, fejtegető részletekben domináns a kötőszós megoldás. Példa az igeneves – finit tagmondat váltakozására Káldi prédikációinak narratív részeiben:

(52) Melynek hasznát, szépen meg-mutatta Scilúrus, a’ Scyták királya: kinek, a’ mint Plutarchus írja, nyólczvan fia *lévén*, midőn halálához közelgetne, egy kötés nyilat hozatott, és a’ fiainak adta, hogy mind-együtt el-törnék. melyre elég erejük nem *lévén*, mindeniknek egy-egy nyilat *adván*, azt igen könnyen el-törték

(Káldi 2, 1631)

(53) Az oroszlány, vénsége miatt nem *vadászhatván*, hogy éhel meg ne halna, sokféle vadakat hívott barlangjába, hogy azokat valami szín-alatt praedájává tehetné. Kérdé azért elsőben a számártól, mint tetszenék néki a király palotája? A számár együgyűségéből meg-mondá az igazat; hogy, igen büdös volna. *Meg-haragván* a’ király a’ számárnak udvartalanságáért, ragadá, és el-szaggatá. Kérdés ugyan-azont a farkastól-is: Ki, *látván* hogy az igazmondásért rosszul járt a’ számár, hizelkedésből azt mondá; hogy igen jó-illatu. De arra is *meg-haraguán*, úgy-mint az Igasságnak el-árulójára, ragadá, és el-szaggatá. Végre azont kérdé a’ Rókától-is? Ki *féltvén subáját*, azt mondá [...]

(Káldi 51, 1631)

Pázmány prédikációiban is megfigyelhető hasonló a példaként szolgáló történetmondásokban:

(54) [...] a’ Samaritánus; a’ ki idegen földön, úttyában, ismétlen, és rú túl vagdaltatot ēbert, kit a’ maga Nemzetségéből-való Egyházi személyek vesztében hadtak, meg-szánt: maga dolgát félben *hagyván* érette, úttyából kitért: a’ Tolvajos helyek félelmét *hátra-vetvén*, orvoslotta a’ mint lehet, borral, és olajjal: maga gyalog *szálván*, barmára tette, szállásra vitte, ot gondgyát viselte. Más nap úttya *lévén*, költő pénzt hagyot a’ Gazdának [...]

(Prédikációk 893, 1636 e.)

A Kalauz ugyanakkor alapvetően érvelő, értekező próza, ezen belül a tapasztalattal kapcsolatos, példákra vonatkozó részletekben jelenik meg az igeneves variáns.

(55) nincs oly vad természetű ostoba ember, az ki bár ne tudgyais ki légyen az Isten, kinek gondviselésével vezéreltetik ez világ, szemét az égre *fordítván*, az teremtett állatoknak nagy voltokból, rendiből, szépségiből, állhatatos-ságiból, és hasznából meg ne ismérje, hogy vagyon valamely Isten, az ki mindezeket hordozza és vezérli

(Kalauz 3, 1613)

Ezúttal is találunk párhuzamot, legalábbis eszmei hagyományt, amelynek azonban a grammatikai megvalósulása szabad:

(56) A'ki étzaka hóld világnál kies és magas helyen *lévén*, az égen a' chillagokat, a' földön a' virágos mezőket, és vélek együt házakat, fákat, eleven állatokat, és egyéb efféle sok hol-mit lát nem tagadhattya hogy azoknak a' sok-féle dolgoknak képei, abban az ő környülötte valo levegő-égben mind együt vannak, de még-is nem zürödnek-zavaródnak öszve. S-ki értheti ezt meg mint lehessen? és módgyát annak ki foghattya meg? mert nagy csuda az, mint légyen lehetséges, hogy ilyen vékony állat ennyi sok-féle képeknek és formáknak külömbségét foglallya egyszer-s-mint együvé magában, és meg-is öszve ne-elegyedgyenek? [---] ki chelekszi, én lelkem, egyéb ezeket, ha nem a' te teremtőd, ki egyedül chelekeszik csudállatos nagy dolgokat?

(Tasi 129–130, 1639)

Tasi Gáspár írása sokkal inkább részletező, mégis közös megoldás az általános időt és feltételelességet egyaránt kifejező igeneves variáns.

6.3. Hagyomány és innováció írásban – és szóban?

A fent felsorolt lehetséges motivációk mellett nem nyilvánvaló, hogy az igenévhasználatban inkább a hagyomány tükröződik-e, vagy pedig az innováció terjedését látjuk. E kérdés árnyalásához érdemes tekintetbe vennünk az igeneves variánsnak egy további használatát, amely mindhárom tárgyalt szerzőnél megfigyelhető. Egyes igeneves fordulatok ugyanis rendszeresen megjelentek tartalmi fordulópontokon (főként bekezdések élén), témaváltás- vagy két téma összekapcsolásakor, tagolva a nagyobb tartalmi egységeket. Például:

(57) [Minemű vigyázással kel gondot viselnünk a' Lélekre, melynél e' világon semmi drágáb nincsen; sőt az egész Világ sem ér egy Lelket?] *Ezt jól meggondolván*, gyakran azzal serkencsük magúnkat, a'mivel ébresztették Jónást

(Prédikációk 819, 1636 e.)

(58) Ezeket igaz Okossággal *meg-fontolván*, nem csak Isteni Szeretetre, és hál'adással-való Reménségre indúllunk

(Prédikációk 835, 1636 e.)

Az (57–58) példák esetében is értelmezhető a feltételesség (Tasi Gáspárnál ez a formula finit formában is használatos: *ha jól meggondoljuk*, Tasi 402, 442). Ugyancsak jelölhet feltételességet az *értvén ~ megértvén* típus, jellemzően intelmek részeként:

(59) [...] sok szép dolgokat teremtett az mi Vrunk. Ezeket *meg értvén*, nem illik hogy hasonlók legyünk amaz oktalan állatokhoz

(Kalauz 10, 1613)

(60) [az immár nem a' Jó Fának fogatkozása; és azzal nem gyaláztatik az igaz Vallás.] *Ezeket értvén*: Azt mondom; hogy a' Lutherista és Calvinista Tudományok, [...]

(Prédikációk 824; 1636 e.)

(61) [úgy el-hagyatot Istentül, hogy maga esék a' Fajtalanság vermébe.] *Ezeket értvén*; vakmerőül senkit ne ítéllyünk: hanem szálllyunk magunkba

(Prédikációk 874; 1636 e.)

(62) *Meg-értvén*, Ki, mi-képpen, és mikor légyen Juh: lássuk már azt-is, Mi lényen a' Juhok tisztí, a mái Evangéliom-szerént

(Káldi 587, 1631)

Jellemző továbbá a 'ha egyszer', illetőleg reális típusú feltételesség létingéből képezve:

(63) ha egy Isteni természetnél töb volna [...] ha ellene nem állhatna, erőtlen volna, és akarattya ellen kellene valamit elszenvadni. Így *lévén* pedig az dolog, ez világ sem maradhatna csendességben

(Kalauz 22; 1613)

(64) [Hiuságnál, és nyughatatlan búsulásnál egyebet nem talált a' Világ javaiban.] *Nem lévén tehát* nyugodalmas Bóldogság a' Világi dolgokba: méltán tudakozunk arról, Mint juthatunk a' tekéletes Bóldogságba?

(Prédikációk, 892, 1636 e.)

(65) *Ezek így lévén*, sok szép Okokat találunk, mellyekért mindennek igyekezni kellene az Atyafiúi Szeretetnek fel-bomolhatatlanul-valo meg-tartására

(Káldi 4, 1631)

(66) [III. Része] *Ezek így lévén*, lássuk minémü hivattallyok, vagy Küldések légyen az Ujjító atyafiak Pásztorinak

(Káldi 575, 1631)

(67) 124: *Ezek azért így lévén*, ki mongya azokat Isten szerént élni, a'kik egész napokban [...] sem fohászkodnak

(Tasi 124, 1639)

(68) *Igy lévén azért ezek*, nem nehéz a' tűznek mi-vóltából, a'vagy természetiből és tulajdonságiból, nekünk garádichot chinálnunk

(Tasi 144, 1639)

A feltételes jelentéstartalmat ezekben az esetekben az is igazolja, hogy egyes forrásokban igésen is kimutathatók (a minták alapján ritkább ebben a formában):

(69) Ímé, úgy-mond, nekik szól, de inkább meg-siketüllyenek: gyertyát gyűjt, de hogy inkább meg-vakúllyanak: taníttya őket, de hogy tudatlanbak légyenek: orvosollya őket, de hogy meg ne gyógyúllyanak. *Ha ez így vagyon, ki hihet a' Kristus intéésinek?*

(Káldi 596; 1631)

A funkciót tekintve a *hátra hagyván, békét hagyván* fordulat lehet célhatározói: *hogy ezeknek békét hagyjak, hogy most egyebekről ne emlékezzem* (Káldi 1, 1631):

(70) De efféle szép tanuságoknak, mellyeket az teremtett állatokból szedhet az ember, mélyeb emlékezetit most *el hagyván*, rövideden tekincsük meg közönségesen az teremtett állatoknak csudálatos rendit, ékességét...

(Kalauz 12, 1613)

(71) De békét *hagyván* ezeknek, *te* én lelkem, ha kertechkéje vagy a' Mennyei mag-vető embernek, eltávoztasd hogy soha benned tövis vagy boitorján ne találtassék

(Tasi 80, 1639)

Ezzel együtt, mivel a folytatás nem mindig felszólítást tartalmaz, a feltételesként is értelmezhető, 'ha és miután/mivel ezeknek békét hagyunk', sőt a retorikai felszólítás sem kizárt 'ezeket hagyjuk másszorra':

(72) De, ezeket-is másszorra *hagyván*; A jelen-való órában, csak azt akarom megmutatni [...]

(Prédikációk 822, 1631 e.)

(73) Mely üdvösséges az Alamisnálkodás, mellyért Isten Országába fogadtatunk. De ezeket másszorra *hagyván*; Ez jelen-való Orát csak abban töltöm, hogy meg-ercsék a Keresztények [...]

(Prédikációk 832, 1631 e.)

(74) a' Tenger fővenyit, és az első chöppit, úgy-mond az Ecclesiastic, ki számlálta-meg? De *hátra hagyván* efféle aprolék állatokat, mennyi arany, ezüst, réz, ólom, s-egyéb érczek; gyöngyök, drága-kövek vannak a' föld és tenger gyomrába?

(Tasi 38, 1639)

Amellett, hogy az újabb funkciókra jellemző – feltételt, okságot (egyes változatok célt) fejeznek ki –, diskurzusbeli, pragmatikai szerepük a figyelemirányítás, az előzményekkel összekapcsolva (vö. *ez, ezek, a dolog, így*), egyben az ezt követő mondanivaló is nyomatékokat kap. A szituáció szempontjából ezek a részletek a kifelé szólás, hallgatóval/olvasóval való kapcsolattartás részei. Mivel visszatérő fordulatok, a korabeli közösség számára természetesebbek lehettek az igeneves változatok, hiszen épp hozzá szólnak ebben a formában. Feltehető, hogy inkább a formális regiszter része ez a megoldás, ugyanakkor a befogadóhoz fordulás miatt a szóbeliséghez kapcsolódhat, a funkciók újabb színtérre terjedését is jelezve.

7. Összegzés

Jelen vizsgálat eredményeit összegezve azt mondhatjuk, hogy Pázmány Péter írásaiban – vallási prózájában és levelezésében egyaránt – rendszeres a határozói igeneves tagmondatok használata újabb funkciókban; feltételt, megengedést, valamint következményességet kifejezve. Az igeneves szerkesztésmód korszakjellemzőnek tekinthető, ugyanis nem egyetlen regiszterrel asszociálódik; a magánéleti források mellett a formálisabb vallási prózában is a része (jóllehet a vizsgált források nem a legtipikusabb megvalósulásai a skála végpontjainak). Az újabb funkciók ugyanakkor mindkét regiszterben viszonylag ritkák maradnak a kötőszós fővariánsokhoz képest, ezért nem működnek markerként. Az egyes funkciók maguk is különböznek az előfordulást tekintve; a feltételesség pragmatikailag motiváltabb, a legtöbb vizsgált forrásban igenevesen is megtalálható. A megengedést főváltozatként is változatosabb kifejezőmód jellemzi, ugyanakkor az igeneves variáns egyénileg preferáltabb lehet (elsősorban Tasi Gáspárnál). A következményes-következtető funkció képlékenyebb, kapcsolóelemes megfelelői sem egyértelműek, ez azonban az adatgyűjtés manuális jellegével is magyarázható (további komplex funkciók is azonosíthatók az egyes forrásokban).

A regiszterek szerepét tekintve az összevető elemzés az alábbi eredményeket hozta. Pázmány levelezésében a feltétel és a megengedés igeneves változatának előfordulási arányai beleillenek abba, amit a 16–18. századból fennmaradt további magánéleti levelezések alapján sikerült megállapítani, így az informális végpont körüli források egységességet mutatnak. A feltételesség altípusainak részesevése ugyanakkor összefüggésben állhat azzal, hogy a levelek tartalma és nyelvhasználata kevésbé magánéleti. A formálisabb regiszterbe tartozó művek esetében ugyanakkor megfigyelhetők nagyobb különbségek az ige-

neves variánsok használati arányában, beleértve az igeneves változatok valamelyest magasabb előfordulási arányát.

A motivációt tekintve nem a latin környezetben vagy annak hatására jelentkezik az igenév, ugyanakkor Káldi György és Tasi Gáspár műveit is tekintetbe véve az alkotók rendelkezésére állhatott bizonyos eszmei- és szöveg hagyomány. A közös ismeretre épülő tartalmak ugyanakkor szerzőnként egyéni(bb) módokon valósulhattak meg. A narratív részek, illetve a példaként szolgáló leírás esetén inkább megjelent változatosság, sőt akár a tartalmi összetettség igénye az igeneves variánsok alkalmazásával, míg értekező, érvelő részekben az egyértelműség került előtérbe a kötőszós variánsok által. Az okságot és feltételt jelölő igeneves tagmondatok rendszeresen előfordultak a tartalmi fordulópontokon, ezáltal eszközeivé váltak a hallgatóhoz/olvasóhoz fordulásnak, a befogadót bevonva, figyelmüket irányítva. A közvetlenség miatt ez a használat a szóbeliségből is származhat. További kutatást igényel a regiszter mellett az egyéb nyelven kívüli tényezők szerinti megoszlás, más vallási prózai művek bevonásával.

Források (Utolsó letöltések: 2021. január 14.)

- Káldi György 1631. Az vasarnapokra-valo predikatzioknak első része, advent első vasarnapiatol-fogva Sz. Haromság vasárnapjáig / Irta az hivek vigasztalására és jobbulására az Jesus-alatt vitezkedő társaság-béli nagy-szombati Káldi György pap. [Bécsben–]Pozsonyban. RMK I. 601.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_0601_0601_0602-RM_I_2r_0059-I-koll_01_02/?pg=46&layout=s
- Pázmány Péter 1614. Az igazsagnak gyeozedelme, mellyet az Alvinci Peter Tevkeoreben meg mutatot / Pazmany Peter. [Pozsony]. RMK I. 402a - RMK I. 599b
https://library.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_0451/?pg=62&layout=s
- Pázmány Péter 1636 e. A Romai Anyaszentegyház szokásából minden vasárnapokra es egy-nehany innepekre rendelt evangeliomokrúl, predikációk. [Nagyszombat, 1695.] RMK I. 1482.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_1482/?pg=867&layout=s
- Pázmány Péter 1613. Isteni igazságra vezérlő Kalauz. Pozsony. RMK I. 673.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_0673/?pg=0&layout=s
- Pázmány Péter 1629–1637. *Összegyűjtött levelei I–II.* Sajtó alá rendezte: Hanuy Ferenc. Magyar Királyi Tudományegyetem Tanácsa, Budapest. 1911.
http://www.ppek.hu/konyvek/Pazmany_Peter_Osszegyujtott_Levelei_I_kotet_Facsimile.pdf
http://www.ppek.hu/konyvek/Pazmany_Peter_Osszegyujtott_Levelei_II_kotet_Facsimile.pdf
- Tasi Gáspár 1639. Elménknek Istenben fol-menetelérul a' teremtet állatok Garádichin Robertus Bellarminus Jésuiták Rendiboel-való Cardinal

Koenyvechkéje / Mellyet mostan Magyarúl irt és ki nyomtattott Tasi Gaspar. Bartfa.

[RMK I. 600 - RMK I. 799](#)

https://library.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_0687-RM_I_8r_0199/?pg=185&layout=s

Hivatkozott korpusz:

Párhuzamos bibliaolvasó = <http://parallelbible.nytud.hu/>

Történeti magánéleti korpusz = <http://tmk.nytud.hu/>

Leírása: Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2017. Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110.

Novák, Attila – Gugán, Katalin – Varga, Mónika – Dömötör, Adrienne 2018. Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 1–28.

Hivatkozások

Biber, Douglas–Conrad, Susan 2009. *Register, genre and style*. Cambridge University Press. Cambridge.

Culpeper, Jonathan–Kytö, Merja 2010. *Early Modern English Dialogues: Spoken Interaction as Writing*. Cambridge University Press. Cambridge.

Dömötör Adrienne 2003. Szinonim mondatszerkezetek és formai változatok. *Magyar Nyelv* 99: 448–466.

Dömötör Adrienne 2015. A *mondván* és az *úgymond*: diskurzusjelölő elemek keletkezése idéző szerkezetekből *Magyar Nyelv* 111: 21–37.

Dömötör Adrienne 2020a. Előtagos és előtag nélküli vonatkozó névmások versengése a középmagyar kor első félévszázadában. *Magyar Nyelv* 116: 180–195.

Dömötör Adrienne 2020b. Innovatív (előtagos) és konzervatív (előtag nélküli) vonatkozó névmásformák versengése a 16. századi nyomtatott bibliafordításokban. In: Balogné Bérces Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia 4*. PPKE Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest – Piliscsaba. 47–67.

Gugán Katalin 2002. Syntactic Synonymy: A case study. *Acta Linguistica Hungarica* 49: 23–49.

Gugán Katalin 2018. Hagyomány és innováció középmagyar kori bibliafordítások mondatában: a tagadás változatai. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia 4: A Károli-biblia nyelve*. PPKE Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest–Piliscsaba. 57–75.

Gugán Katalin 2020. *Regiszterfüggő változatok a középmagyarban*. (kézirat)

- Haader Lea 2008. A mellékmondatfajták és a szövegtípusok viszonyáról. In: Tolcsvai Nagy Gábor–Tátrai Szilárd (szerk.): *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 251–259.
- Kiss Ignác 1879. Pázmány nyelve I–II. *Nyelvtudományi Közlemények* 15: 177–247.
- Klaniczay Tibor 1958/1997. *Reneszánsz és barokk: tanulmányok a régi magyar irodalomról*. Szukits Könyvkiadó. Szeged. 270–285.
- Kytö, Merja–Smitterberg, Erik 2015. Diachronic registers. In: Biber, Douglas–Reppen, Randi (eds.): *The Cambridge Handbook of English Corpus Linguistics*. University Press. Cambridge. 330–345.
- Lukácsy Sándor 1994. Deák bőtü, magyar szóllás – Pázmány fordítási elvei és gyakorlata. In: *Isten gyertyácskái*. Jelenkor. Pécs. 54–81.
- Pais Dezső 1953. A magyar irodalmi nyelv. *MTA I. OK IV*. 425–466.
- Rácz Endre 1995. Nem mondatrészkifejtő sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 694–718.
- Szerb Antal 1934. *A magyar irodalom története*. Révai, Budapest.
- Varga Mónika 2017. „Nem szólhatván, az Úristent segítségül hívta” – A fonák okság kifejezéséről középmagyar szövegekben. *Magyar Nyelv* 113: 59–74.
- Varga Mónika 2019. Feltételes jelentéstartalmú határozói igeneves szerkezetek történeti–társadalmi kontextusáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 115: 149–72.
- Varga Mónika 2020a. Funkcionális variáció és átmenetiség a határozói igenevek köréből – számolva a következményekkel. *Jelentés és Nyelvhasználat* 7/1: 75–98.
- Varga Mónika 2020b. Következmény, okság és szintaktikai variánsok a középmagyar kortól napjainkig – ezzel tanúsítva az innovációt(?) In: Balogné Bérces Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és dia-kronia 4*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest–Piliscsaba. 169–196.
- Varga Mónika 2021. Sajátos jelentéstartalom és mellérendelés: innováció és változási tendenciák. In: Dömötör Adrienne (szerk.), Gugán Katalin – Varga Mónika (társszerk.): *Versengő szerkezetek a középmagyar kor nyelvében*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 154–175.

Varga Mónika
Nyelvtudományi Kutatóközpont,
Történeti Nyelvészeti és Uralisztikai Intézet
varga.monika@nytud.hu

Az *egyed* áltárgy használata a székely nyelvjárásban

Farkas Imola-Ágnes

1. Bevezetés¹

Jelen tanulmány fő célkitűzése, hogy bemutassa és közelebbről megvizsgálja, illetve elemezze az *egyed* áltárgyat és annak használatát a székely dialektusban. Bár számos írás foglalkozik ezen áltárgy mondattani és/vagy szemantikai elemzésével, ezek kizárólag a sztenderd nyelv felől közelítik meg az *egyed*-et, és nem térnek ki a sztenderd nyelv és egy nyelvjárás vagy különféle nyelvjárások közötti különbségekre, ezért ez a dolgozat részben ezt a dialektológiai hiányt kívánja pótolni. Arra keresem a választ, hogy hogyan lehetséges, illetve mivel magyarázható a székelyben az áltárgy kompatibilitása olyan elemekkel, mint tematikus tárgy/mérték frázis, telicizáló igekötő és/vagy végpontot jelölő adpozíciós frázis (PP). Amellett érvelek, hogy a székely *egyed*-nek más az elsődleges szerepe és következésképpen más a mondattani pozíciója, mint a sztenderd *egyed*-nek, ezért egy szélesebb és összetettebb disztribúcióval rendelkezik.

Az alábbiakban a 2. rész röviden ismerteti az eddigi szakirodalmat és bemutatja az *egyed* áltárgy azon vonásait, amelyek relevánsak a jelen tanulmány szempontjából. A 3. rész párhuzamosan mutatja be az *egyed* legfőbb sajátosságait a mai magyarországi sztenderd magyarban (MMSzM) és a székely (beszélt) nyelvjárásban (SzNy). Ez a rész olyan jellemzőkre fókuszál, mint az ige szemantikai osztályozása, az *egyed* igéhez viszonyított pozíciója, tárgyesete, együtt-előfordulási megszorításai és elsődleges szerepe. A 4. rész, az előző részben bemutatott sajátosságok alapján egy mondattani elemzést javasol az SzNy-ben használt *egyed* áltárgyra. Végül az 5. rész összegzi a tanulmányban leírtakat.

Fontosnak tartom megemlíteni, hogy e tanulmányban szereplő és az elemzésem alapját képező, a székely dialektusból származó példák három különböző forrásból származnak. Egyrészt, ezen példák túlnyomó többségét a személyes gyűjtés során létrehozott korpuszomból választottam ki, amelyet kérdőívvel és

Balogné Bérces Katalin – Hegedűs Attila – Surányi Balázs (szerk.) 2021. Nyelvelmélet és dialektológia 5. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest. ISBN 978-963-308-416-8. 87–106.

¹ Köszönettel tartozom a *Nyelvelmélet és dialektológia 5* online konferencián jelenlévő hallgató-ságnak a kérdésekért és hasznos megjegyzésekért. Nagy köszönettel tartozom azon anyanyelvi beszélőknek, akik a székely dialektusban használt példákkal, a különböző példák Likert skála szerinti megítélésével, (többé vagy kevésbé) formális beszélgetésekkel vagy javaslatokkal nyújtottak segítséget. Végül de nem utolsósorban köszönöm a két névtelen bírálóknak és a kötet szerkesztőinek a szakmai észrevételeket.

kérdésekkel egészítettem ki. Másrészt, a példák egy kisebb százaléka olyan könyvekből vagy napilapokban/folyóiratokban megjelent írásokból származik, amelyek nem sztenderd vagy irodalmi stílusban, hanem a székely beszélt nyelv stílusában íródtak (l. *Források*).²

2. Az *egyed* áltárgy

Az eddigi szakirodalom már szentelt némi figyelmet az *egyed* – valamint az *egyed* típusú áltárgyak, mint például *egy jót*, *egy nagyot* vagy *egy hatalmasat* – elemzésére, és főként szintaktikai és/vagy szemantikai elemzését nyújtja ezen áltárgy(ak)nak.

Kiefer (1992, 1994, 2006) az *egyed* disztribúciójára, aspektuális szerepére és együtt-előfordulási megszorításaira összpontosít, és azt emeli ki, hogy többnyire cselekvést (1a) vagy mozzanatot kifejező (1b) intranzitív igével társulhat:

- (1) a. Mari sétált/táncolt/sírt/futott/aludt *egyed*.
b. A labda pattant/a zár kattant/a beteg köhintett *egyed*.

Az *egyed* ugyanakkor kiméri az ige cselekvését, tehát telikus igei csoportot (azaz VP-t) hoz létre: míg a fenti (1a) mondat atelikus az áltárgy hiányában, ugyanaz a mondat telikussá válik ugyanazon áltárgy beillesztésével. Továbbá, egy nagyon fontos megfigyelés, hogy az *egyed*-es igei csoport, bár telikusnak minősíthető, összeférhetetlen az *alatt* határpontos időmódosítóval (2), l. még Piñón (2001), É. Kiss (2004), Csirmaz (2008) és Farkas (2017):

- (2) *Két óra alatt sétáltunk *egyed*. (Kiefer 2006: 56)

Piñón (2001) szemantikai szemszögből elemzi az *egyed*-et, és azt állítja, hogy egy események és szokásos individuumok közötti *R* relációt módosít. A denotációját illetően azt emeli ki, hogy egy *R* típusú *e* eseményt módosít, amelynek futamideje valódi része egy bizonyos *t*, kontextuálisan meghatározott időnek vagy időintervallumnak. Nagyon lényeges, hogy *t*-n belül nem létezik egy más, *e'* típusú esemény, amely nagyobb, mint *e* vagy különbözik tőle. E két feltétel biztosítja azt, hogy az áltárgyas szerkezet által leírt esemény egyértelműen telikus.

² A személyes gyűjtés 2019 és 2021 között zajlott Háromszék különböző településein. Azon anyanyelvi beszélők, akik a kérdőívek kitöltésével és a különböző példák Likert skála szerinti megítélésével járultak hozzá ezen tanulmányhoz, Székelyföld különböző vidékeiről (Háromszék, Székelyudvarhely, Alcsík, Felcsík és Gyergyó) származnak. A személyes gyűjtés során a lejegyzésben nem használtam a magyar egyezményes hangjelölési rendszer standardját, mivel ez kevésbé jelentős egy mondattani elemzésben. Ugyanakkor a sematikus átírásban nem közlöm minden szövegegység után a gyűjtő, az adatközlő és lejegyző nevét, az adatközlő korát, valamint a gyűjtés és a lejegyzés pontos idejét. Az átvett példák esetében, amelyek tartalmazznak hangjelölést, fonetikus hűséggel és kivétel nélkül tüntetem fel azt.

É. Kiss (2004) azt emeli ki, hogy az áltárgy – amely formailag a tárgyesettel ellátott számnév vagy határozatlan névelő – egy nem-specifikus határozatlan főnév, amely nem hordoz az ige által kiosztott tematikus szerepet és így nem értelmezhető például az ige által kifejezett cselekvés elszenvedőjeként vagy passzív résztvevőjeként (például *patiens*). Egy nem-referenciális tárgyról van szó, amely nem elemezhető belső argumentumként. A szerző azt is kihangsúlyozza, hogy ezen *patiens* nélküli, szigorúan csak egy agensi szerepet kiosztó igékre alapuló szerkezetekkel azt fejezzük ki, hogy a mondattani alany pozícióját elfoglaló főnév referense (azaz az agens) létrehozza vagy létrehozta az adott típusú esemény egy megvalósulását; másszóval, az agens által keletkezik vagy keletkezett egy adott típusú esemény.

Csirmaz (2008) ezen áltárgyakat helyzetbehatarolóként elemzi (l. Tenny 1994 és Wechsler–Lee 1996). Azt emeli ki, hogy két telicizáló elem – mint például egy áltárgy és egy igekötő – egy kétszer behatarolt szerkezetet generál, amely megszegi Goldberg (1991) és Tenny (1994) egy predikátum–egy behataroló elvét, ezért agrammatikus a következő (és más, ehhez hasonló) példa:

(3) *János felugrott *egy*et. (Csirmaz 2008: 180)

Továbbá, az igekötő, függetlenül attól, hogy van vagy nincs behataroló szerepe, kizárólag specifikus tárgyat vehet fel, viszont az áltárgy nem-specifikus (l. fentebb É. Kiss 2004). Ez alátámasztja nemcsak a fenti példa agrammatikus voltát, hanem magyarázatot ad olyan példákra is, mint a következő:

(4) *János elmélázott *egy*et. (Csirmaz 2008: 185)

A szintaktikai pozícióját illetően, Csirmaz (2008) szerint amikor az áltárgy egy (unergatív) cselekvést kifejező igéhez társul, akkor belső argumentumként viselkedik és az üres, VP-n belüli tárgy pozícióját foglalja el. Viszont amikor egy (unakkuzatív) mozzanatos igéhez társul, akkor adjunktumként viselkedik. Az áltárgy megelőzheti a mozzanatos igét, ami mondattani szempontból azt jelenti, hogy az ige utáni alpozícióból a VP feletti predikációs frázis (PredP) specifikálójába mozog fel. Ugyanakkor, fókuszként vagy kontrasztív topikként is viselkedhet abban az esetben, ha megelőzi ugyanazon igét.

Halm (2012) azt figyelmeztet, hogy a mozzanatos igék megjelenhetnek úgy igekötőkkel (l. (5a), amely unakkuzatív igékre jellemző viselkedés), mint áltárgyakkal (l. (5b), amely unergatív igékre jellemző viselkedés).

- (5) a. A fény felvillant.
 b. A fény villant *egy*et.

Ez nem azt bizonyítja, hogy a mozzanatos ige egyértelműen unakkuzatívként viselkedik és, következésképpen, az áltárgy nem belső argumentumként hanem kizárólag adjunktumként értelmezhető, hanem arra derít fényt, hogy maga a

mozzanatos ige összetett, azaz unakkuzatív és unergatív jellemvonásokkal bír (l. még Sorace 2000).

Csirmaz (2008) elemzésével ellentétben, Farkas–Kardos (2018) amellel érvel, hogy az *egyed* típusú áltárgyaknak a bázispozíciója a *v* és *V* közötti aspektus frázis (AspP) specifikálja. Nagyon lényeges, hogy a deriváció során az ige a *V*-ből az Asp-on keresztül a *v*-be (és onnan a *T*-be) mozog fel, az áltárgy viszont nem mozog fel egy fentebbi (funkcionális) frázis (specifikáló) pozíciójába, és ezzel magyarázható az MMSzM-ben az áltárgy (cselekvést kifejező) ige utáni pozíciója.

Farkas–Kardos (2019a, 2019b) egy szélesebb spektrumú tanulmányt nyújt, amely három, szituációs aspektuális jegy kódolására használt elemet vizsgál. Egyrészt, a (telicizáló) igekötők és a rezultatív predikátumok egy olyan aspektuális operátort lexikalizálnak, amely az igei predikátum denotációjában lévő esemény maximális részét ragadja ki. Másrészt, az *egyed* típusú áltárgyak egy olyan operátort kódolnak, amely egy kontextuálisan meghatározott, nem maximális alrészét veszi ki a predikátum denotációjában lévő eseménynek. Végül, az olyan, elfogyasztást vagy létrehozást kifejező predikátumok esetében, amelyek kvantált tárgyi argumentumot vesznek fel, a telikusság nem jár szükségszerűen együtt eseménymaximalizációval, tehát maximalizáció hiányában is elérhetővé válhat ez az értelmezés. Bár mind az áltárgy, mind a telikusságot jelölő igekötők és a rezultatív predikátumok elsődleges szerepe az esemény telicizálása (l. még Csirmaz 2008 vagy Geröcs 2011), más-más típusú telikus értelmezéshez vezetnek, ezért nagyon fontos, hogy kizárják egymást.

Farkas (2019, 2020a, 2021) arra próbál rávilágítani, hogy a magyar aspektuális áltárgyak osztálya sokkal gazdagabb, mint amit az eddigi szakirodalom bemutatott, amely mindeközéig kizárólag az *egyed*-re, illetve a gyakrabban használt áltárgyakra (mint például *egy jót* vagy *egy nagyot*) összpontosított. Ezek a tanulmányok azt bizonyítják, hogy ezen magyar áltárgyakat, eltérő mondattani viselkedésük alapján, a következő három osztályba sorolhatjuk: a nagyon gyakran használt de lexikálisan redukált tartalmú *egyed* áltárgy; egy kisebb és zárt áltárgyas osztály, amely olyan, gyakran használt és valamivel több lexikai tartalommal rendelkező áltárgyakat tartalmaz, mint *egy jót*, *egy nagyot*, *egy hatalmasat* és *egy óriásit*; illetve egy nagyobb és nyitott áltárgyas osztály, amely olyan, ritkábban használt de lexikai tartalommal rendelkező áltárgyakat tartalmaz, mint például *egy széleset*, *egy mélyet*, *egy isteneset*, *egy félelmeteset*, *egy szelídet*, *egy hangosat*, *egy vidámat*, *egy gyorsat*, *egy hirtelent*, *egy intenzívet*, *egy öregeset*, *egy hosszút*, *egy bájosat* vagy *egy kellemeset*. A szerző amellel érvel, hogy a három osztályba tartozó áltárgyak az aspektuális belső tárgy szerepét töltik be a magyar nyelvben: míg a (6a) típusú szerkezet, ahol a tárgy az unergatív ige szemantikai és morfológiai másolata, helytelen, a (6b) típusú VP helyes.

- (6) a. *Mari mosolygott egy széles mosolyt.
b. Mari mosolygott *egyed/egy széleset*.

Jelen tanulmány tovább kívánja mélyíteni az *egyed* áltárgy szakirodalmát azáltal, hogy közelebbről megvizsgálja, illetve elemzi annak szintaktikai és szemantikai vonásait a székely dialektusban.

3. Az *egyed* áltárgy használata a székely nyelvjárásban

Ez a rész párhuzamosan mutatja be az áltárgy legfőbb jellemvonásait az MMSzM-ben és az SzNy-ben.³ Olyan vonásokra fókuszálók, mint az ige szemantikai osztályozása (3.1. alrész), az *egyed* igéhez viszonyított pozíciója (3.2. alrész), tárgyesete (3.3. alrész), együtt-előfordulási megszorításai, különös tekintettel olyan elemekre, mint thematikus tárgy/mérték frázis, illetve telicizáló igekötő és/vagy végpontot jelölő PP (3.4. alrész) és elsődleges szerepe (3.5. alrész).

Bár a korpuszomban az *egyed* több konfigurációban előfordul, mint amire az itteni elemzésem alapszik, fontosnak tartom kihangsúlyozni, hogy itt kizárólag a nem-thematikus és nem-referenciális *egyed*-re figyeltem, és kizártam nemcsak a thematikus és referenciális *egyed*-t, hanem az olyan típusú (különösen székely) előfordulásokat is, mint például a következők:

- (7) a. No, kucoroggyatok fel aharré a hátissó ülésre! – biztatám őket. Azt *egyed* se – aszongya komám – met én elől ülök a szóga mellé, oztán te üjj aharré hátra (KNy, 121–122)
 b. Valami jóféle lehet – montam – ha mánes elhatta a zurát. *Egyed* se! – fojtatá – igen jó viseletü asszonka, s nagyon es fess. (KNy, 160)
- (8) a. *egyed* mond/*egyed* jár a szája (SzGy)
 b. Ma fojtást *egyed* ettél. (Krizsa 1926: 36)

Krizsa (1926) alapján a – főleg Háromszéken gyakori – *egyed se/egyed sem* kifejezést akkor (is) használják, ha a beszélő különösen vonakodik valamit megtenni (7a), illetve ha tagadni vagy megcáfolni kívánja az előzőleg elhangzott kijelentést (7b). Ugyanakkor nem ritka, hogy az *egyed* főhangsúlyt kap (például '*egyed mond*') és értelmezése 'szünet vagy megállás nélkül', 'szakadatlanul' vagy 'egyfolytában' (l. (8)).

Ez az *egyed* lexikai kétértelműségével, illetve többértelműségével magyarázható, ezért ezek elemzése nem képezi ezen tanulmány tárgyát.

³ Egy pár esetet leszámítva, ahol világosan és egyértelműen utalok az erdélyi magyar köznyelvre (l. (20) vagy (43)), az itt bemutatott és elemzett jelenség elsősorban a székely nyelvjárásban fordul elő. Későbbi tanulmányaimban szeretném majd közelebbről is megvizsgálni például a Magyar Nemzeti Szövegtár erdélyi vonatkozású szövegeit és pontosabban feltérképezni, hogy ez a székely jelenség mennyire elterjedt Erdély-szerte, illetve mennyire része a helyi regionális köznyelvnek.

3.1. Az ige szemantikai osztályozása

A lexikai tartalommal rendelkező áltárgyakkal ellentétben (l. fentebb), amelyek egy bizonyos szinten korlátozzák, hogy milyen igével fordulhatnak elő (vö. *beszélget egy kellemeset* és *#balesetezik egy kellemeset, harsányat nevet* és *#harsányat fut*), a lexikálisan redukált tartalmú *egyed* a cselekvést kifejező umeratív igeék széles választékával összeegyeztethető:

(9) Mari ásít/sóhajt/alszik/kacag/sétál/mosolyog/fut/biciklizik/twitterezik/vitázik/bulizik *egyed*.

Viszont az MMSzM-ben nem jelenhet meg sem állapotot kifejező igével (Kiefer 2006, Csirmaz 2008) (l. (10)), sem keletkezést vagy létrehozást kifejező igével (É. Kiss 2004, Farkas 2017) (l. (11)):

(10) *szeret *egyed*, *hall *egyed*, *tartózkodik *egyed*, *hasonlít *egyed*
(Kiefer 2006: 57)

(11) *Sütöttünk/építettünk/alkottunk/alapítottunk/főztünk *egyed* a szabad időnkben.
(Farkas 2017: 124)

Egyrészt, Csirmaz (2008) szerint a magyar áltárgyak egy eredményt vezetnek be és azt módosítják (az *egy jót* vagy *egy nagyot* típusú áltárgyak révén). Ez lehet egy hang vagy az ige által leírt cselekvésnek egy elvontabb eredménye, és pontosan ez az az értelmezés, amely meggátolja azt, hogy állapotot kifejező igeék felvegyék az *egyed* (vagy más hasonló) áltárgyat. Másrészt, É. Kiss (2004) szerint (l. fentebb is) az áltárgyas szerkezetek egy eseménylétrehozás interpretációval rendelkeznek, és nem épülhetnek létrehozást kifejező igeikre, mivel ezeket általában egy referenciális tárgy létrehozására irányuló olvasattal társítják (l. még Marantz 2005). Farkas (2017) szerint abban az esetben, ha egy létrehozást kifejező ige vagy igeőlyan rago(ka)t kap, amely(ek) által elveszíti a létrehozás értelmezését, és a hangsúly egy eddig nem létező entitás létrehozásáról magára a cselekvésre tevődik át, az ige elfogadható(bb) lesz az *egyed* áltárggyal. Ezt az ellentétet a *főz–főzőcskéz* ige pár illusztrálja az alábbiakban:

(12) a. *Főztünk *egyed* a szabad időnkben. (Farkas 2017: 124)
b. Főzőcskézünk *egyed* a szabad időnkben.

Ezzel szemben, az SzNy-ben az *egyed* gyakran előfordul a *lenni* igével (13), illetve keletkezést vagy létrehozást kifejező igeikkel is (14):

(13) Voltunk *egyed* Bálványoson. (SzGy)

(14) a. Délelőtt *egyed* főztem, aztán délután pihentem. (SzGy)
b. kéne *egyed* süssek/főzzek

Amint azt az alábbiakban látni fogjuk, az SzNy-ben az *egyed* elsődleges funkciója nem egy eredmény bevezetése és alapértelmezése nem egy adott típusú esemény egy megvalósulásának a létrehozása, hanem annak a kihangsúlyozása, hogy egy mellékes, informális, kötetlen eseményről van szó, ezért elfogadható úgy állapotot kifejező igével, mint keletkezést vagy létrehozást kifejező igével.

3.2. Az *egyed* igéhez viszonyított pozíciója

Az MMSzM-el ellentétben, ahol az *egyed* áltárgy (szinte) kizárólag a cselekvést kifejező unergatív ige után jelenik meg, az SzNy-ben az *egyed* áltárgy főként a cselekvést kifejező unergatív ige előtt jelenik meg. Eszerint, a (15)-beli mondat székely megfelelője a (16)-ban feltüntetett mondat, l. még a (17)-beli példákat is:

(15) János futott/biciklizett *egyed*.

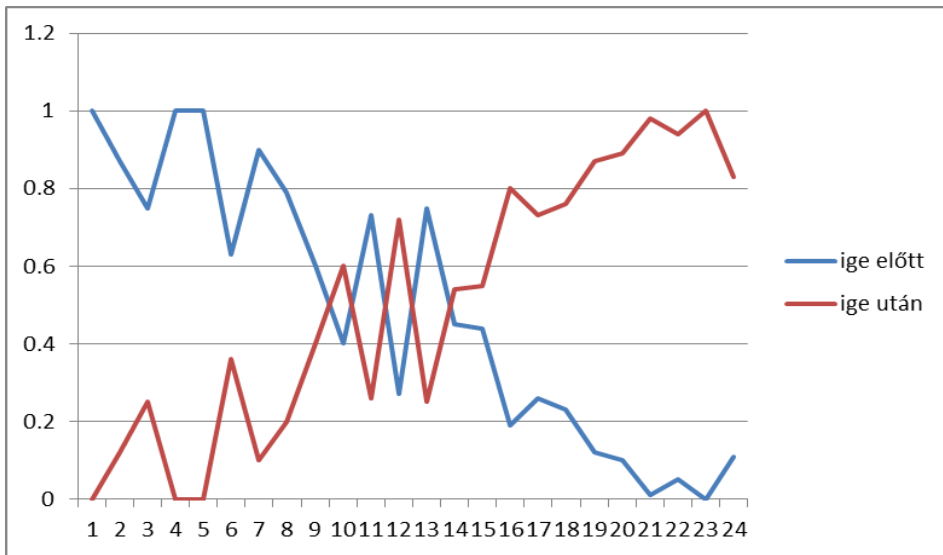
(16) János *egyed* futott/biciklizett.

(17) a. S erre a menyecske csak *egyed* kacagott. (MS, 159)

b. Aval leülénk a zalmáriom elejibe, *egyed* huzánk a zévegből, oztán Estánnal ketten elkeztük funi, hogy aszongya ... (KNy, 8)

c. ... ejisze *egyed* vessünk valahol, met a minap ugyes elmaratt a nagy térgyfájásod mián a mulactság (KNy, 27)

Farkas (2020b) diakrón elemzése – egy alapos korpuszvizsgálat során – azt emeli ki, hogy a cselekvést kifejező igék esetében, míg kb. az 1850 előtt írt szövegekben az *egyed* szinte kivétel nélkül megelőzi az igét, az 1850 és 1950 közötti szövegekben párhuzamosan megtalálható mind az ige előtti, mind az ige utáni pozíció. Viszont az 1950-es évektől kezdődően ugyanazon áltárgy szinte kizárólag az ige utáni pozíciót foglalja el. Ezt az alábbi ábra mutatja, ahol a vízszintes tengely számai az újmagyar (1772-1920) és újabb magyar kor (1920-2010) évtizedes időintervallumait jelzik, így például 1 az 1772-1780, 2 az 1781-1790, 3 az 1791-1800 közötti időintervallumnak felel meg; a részletekért l. Farkas (2020b: 101):

1. ábra. Az *egyét* áltárgy pozíciója a cselekvést kifejező igehez képest

Ez a három századon átívelő, lassú szórendi (ige előtti → ige utáni) változás tükrözi az ősmagyar OV alapszórendből az ómagyar VO szórendre való átépülést, amely lassú, máig sem teljesen lezárult folyamat (É. Kiss 2014).

Általánosan elfogadott tény, hogy a nyelvjáráások és a tájnyelvek sokszor jobban megőrzik korábbi nyelvállapotok egyes jellemzőit, mint a köznyelv. Ilyen szempontból tudjuk, hogy a székely (és a csángó) dialektusokban megmaradtak – és olykor nagyon gyakoriak – olyan nyelvtani formák, amelyek korábban használatosak voltak a magyar nyelvben, de már nem jellemzőek a nyelv jelenlegi állapotára. Ilyenek például nemcsak az összetett igealakok (például *mondotta volt* vagy *mondotta vala*, l. É. Kiss 2008b, 2017), hanem az akkuzatívuszi de tárgyraggal ellátott névmások is (például *engemet*, l. Rákosi 2014). Mivel a székely – és a csángó – nyelvjárás(oka)t általában hagyományörzőbb dialektus(ok)ként tartják számon, feltevésem szerint ezzel magyarázható ezen nyelvjárásokban az *egyét* eredeti, azaz ige előtti pozíciója is. Ezt a feltevést erősítik meg a következő csángó példák is, amelyeket Tánzos Vilmos gyűjtéséből ((18a), l. még <https://nlp.nytud.hu/csango/>), illetve a Csángó korpuszból ((18b), l. még http://www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/mgtsz_csango.html) választottam ki:

(18) a. Szintē eļestem, itt *ēggyēt* imádkoztam

(https://nlp.nytud.hu/csango/szolohegy/m4_51_01/index.html)

b. indultak haza a vőlegény a szerzeményével, felültek a szekérbe, s akkor kerülgette, s *egyét* került, odaadta, megcsókolta a lány

(http://www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/mgtsz_csango_vasarnapl.pdf)

Ezzel a fontos megfigyeléssel viszont nem szeretném teljes mértékben kizárni azon eseteket, ahol az *egyed* a cselekvést kifejező ige után jelenik meg. Ez ugyanis egyáltalán nem kizárt, amint azt az alábbi példák is mutatják:

- (19) a. Hát csak nagy dergetést hallok, oztán sikót ***egyed*** valaki, s aval világosság leve (KNy, 54)
 b. Oztán délig a züdőt pakklással tötötük, délebéd után penyét aluttunk ***egyed*** (KNy, 107)

Nagyon érdekes, hogy – anyanyelvi beszélők megítélése alapján – az *egyed* követ(het)i a cselekvést kifejező igét általában az erdélyi köznyelvben is (l. (20a)), de ha az ige által kifejezett cselekvés informálisabb vagy kötetlenebb voltát szeretnénk kihangsúlyozni (3.5. alrész), akkor az *egyed* megelőzi az igét (l. (20b), ahol az *egyed*-es mondatot a *hát* kötőszó vezeti be):

- (20) a. Takarítottam ***egyed***.
 b. Mit csináltál? Hát, ***egyed*** takarítottam.

Amint azt látni fogjuk lentebb is, az igei szerkezet ez utóbbi értelmezése a székely *egyed* elsődleges interpretációjának és funkciójának tudható be.

3.3. Az *egyed* tárgyesete

Míg az MMSzM-ben az *egy* előfordulhat *egy* melléknévvvel úgy, hogy *egy* tárgyragot vesznek fel és így képeznek *egy* valamivel több lexikális tartalommal rendelkező áltárgyat (l. (21)), addig az SzNy-ben a tárgyesettel ellátott *egyed* előfordulhat más, hasonló szerepet betöltő és valamivel több lexikális tartalommal rendelkező áltárggyal úgy, hogy mindkettő megtartja a tárgyragot (l. (22)). A (23)-ban feltüntetett példák arra is fényt derítenek, hogy az *egyed* megelőzheti ((23a) és (23b)) vagy követheti (23c) a tárgyraggal ellátott melléknévet, de ez utóbbi esetben az *egyed* nem közvetlenül szomszédos a melléknévvvel (azaz, az *egyed nagyot*-al ellentétben, a *nagyot egyed* elfogadhatatlan):

- (21) János futott/biciklizett ***egy jót/egy nagyot***.
 (22) János ***egyed jót/egyed nagyot*** futott/biciklizett.
 (23) a. Ezen ***egyed jót*** kacagtunk, s aztán egyeb nem igen történt. (SzK, 241)
 b. mindegyre bekerültünk a pap reverendája alá, ha ***egyed nagyobb*** lépett (RF, 16)
 c. ***nagyot*** ütött ***egyed*** a szekér rúdjára, a másik juhász csak ott állott magába (NGSz, 103)

A kettős tárgyrag az SzNy-ben gyakran előfordul például névmások esetében is (l. *eztet, aztot*).

3.4. Az *egy* együtt-előfordulási megszorításai

3.4.1. Thematikus tárgy és mérték frázis

Az MMSzM-ben – és általában a köznyelvben – az áltárgy nem jelenhet meg tranzitív konfigurációban használt igével, illetve tematikus tárggyal:

(24) *Juli könyvet olvasott *egy*. (Csirmaz 2008: 181)

Csirmaz (2008), Piñón (2001) megfigyeléseire alapozva, kizárja a tranzitív (és unakkuzatív) predikátumok áltárggyal való megjelenéseit.⁴ Mivel – a mozzanatos igék esetét leszámítva – az áltárgy a belső argumentum pozícióját foglalja el, a két tárgy egy és ugyanazon mondattani pozícióért verseng, ezért kizárja egymást. Mivel egy VP-n belül csak egy (tematikus vagy ál-) tárgy lehet, az áltárgy jelenléte kizárja az akkuzatívuszi tematikus tárgyat, viszont megengedi a nem akkuzatívuszi (hanem például elatívuszi) esettel ellátott adjunktumot, amint azt az *olvasott egyet a könyvből* példa is illusztrálja.

Ezen kívül, az áltárgy kizárja az időbeli és térbeli mérték frázisokat is, mivel egy predikátumon belül csak egy behatároló elem lehetséges, a kétszer behatárolt szerkezeteket Goldberg (1991) és Tenny (1994) egy predikátum–egy behatároló elve kizárja. Bár mondattani szempontból nem beszélhetünk egy pozícióért való versengésről (ezen mérték frázisok a predikátum adjunktumaiként szerepelnek, amelyek abban az esetben, ha egy ige előtti pozíciót foglalnak el, egy PredP feletti funkcionális frázis specifikálójába mozognak fel, l. Csirmaz 2008), a fentebbi szemantikai/aspektuális megkötés miatt az alábbi mondat elfogadhatatlan:

(25) *Juli két kilométert futott *egy*. (Csirmaz 2008: 180)

Ezzel szemben az SzNy-ben az *egy* nem zárja ki ezen tárgyakat (26) és mérték frázisokat (27), illetve tárgyas kifejezésekben is előfordulhat (28):

(26) a. ettünk *egy* palacsintát (SzGy)

b. ... neki valami előadása van a Mikóban, addig pont gyorsan *egy* eszünk olyan micsodát⁵

(27) *egy* futott egy kört (SzGy)

⁴ Itt kivételt képeznek a mozzanatos igék, amelyek mutathatnak unakkuzatív (Csirmaz 2008), unergatív (den Dikken 2018) vagy unakkuzatív-unergatív viselkedést (Halm 2012). Ugyanakkor tudjuk, hogy az *egy* áltárgy másként viselkedik az unergatív, cselekvést kifejező és az unakkuzatív, mozzanatos igék esetében, l. Piñón (2001) vagy Farkas (2017, 2021).

⁵ Az ilyen és hasonló esetekben nem beszélhetünk az *egy* számnévnek vagy határozatlan névelőnek egy posztverbális, DP-n belüli pozícióból egy preverbális pozícióba való mozgásáról, amely egy tárgyesetet kölcsönöz neki, úgy amint azt a *vettem tíz tojást és tízet vettem tojást* mondatpár esetében láthatjuk. Másszóval, a (26b) mondat nem egyenértékű az *addig pont gyorsan eszünk egy olyan micsodát* mondattal. Köszönettel tartozom Rákosi Györgynek, aki rákérdezett erre a lehetséges interpretációra és így rávezetett erre a pontosításra.

(28) ... *egyed* még tátom a szájam a (karácsonyi) vásárban, aztán megyek haza
(SzGy)

Továbbá a tematikus, főnév által kifejezett tárgyon kívül az SzNy-ben az *egyed* megjelenhet akkuzatívuszi névmásokkal is, amint azt az alábbi példa illusztrálja:

(29) Hallod-e, kicsikomám. Te velem ne mind komédiázz, s üzzed az eszedet, met mingyá ojant vágok *egyed* a pufádba, hogy ... (MS, 173)

Amint azt az alábbiakban látni fogjuk, az SzNy-ben az *egyed* nem a belső argumentum helyét foglalja el, tehát a két tárgy nem verseng egy és ugyanazon mondattani pozícióért, ezért nem zárja ki egymást. Ugyanakkor, az *egyed* nem egy behatároló elemként jelenik meg a mondatban, ezért nem zárja ki az (időbeli és térbeli) mérték frázisokat, így a fenti mondat a (27)-ben nem egy kétszer behatárolt szerkezet és nem szegi meg Goldberg (1991) és Tenny (1994) egy predikátum–egy behatároló elvét.

Itt fontosnak tartom megjegyezni, hogy az áltárgy előfordulhat ige utáni pozícióban is (l. még fentebb is), de ebben az esetben megelőzi a tematikus tárgyat, vö. (30a) és (30b):

(30) a. János vezette *egyed* az autót.
b. *János vezette az autót *egyed*.⁶

Ha a tematikus tárgy határozott és specifikus, az ige – az áltárgy jelenléte ellenére, amely nem-specifikus határozatlan főnévként (É. Kiss 2004) alanyi ragozást követel – tárgyi ragozást vesz fel:

(31) János vezette/*vezetett *egyed* az autót.

Mivel a tárgyas konfigurációban használt ige akkuzatívuszi ragot csak a tematikus tárgynak (*az autót*) kölcsönöz, amely a belső argumentum szerepét tölti be a mondatban, az áltárgy a derivációban csak teljes egészében formált tárgyként jelenhet meg, azaz ezt a lexikai elemet a Numerációból eleve tárgyesettel emeljük ki.

3.4.2. Telicizáló igekötő és/vagy végpontot jelölő PP

Mivel az MMSzM-ben az *egyed* elsődleges szerepe az ige behatárolása és egy telikus VP létrehozása, ezen áltárgy nem jelenhet meg más, telikusságot jelölő elemmel, mint például egy (telicizáló) igekötő (32), valamit egy telicizáló igekötő és egy végpontot jelölő adpozíciós frázis (33):

⁶ Ez és az ehhez hasonló mondatok elfogadhatóak lennének, ha a két tárgy közé vesszőt tennénk és a beszédben egy nagyobb szünetet tartanánk úgy, mint azt a *János vezette az autót, egyed* példa esetében láthatjuk.

- (32) a. *János felugrott *egyed*. (Csirmaz 2008: 180, 185)
 b. *János elmélázott *egyed*.
- (33) a. *Attila elfutott *egyed* (az egyetemig). (Farkas–Kardos 2019b: 301)
 b. *A gyerekek elúsztak *egyed* (a bójáig).

Viszont az SzNy-ben az *egyed* megjelenhet más, telikusságot jelölő elemmel, mint például egy telicizáló igekötő és/vagy egy végpontot jelölő komplementum. Ezt mutatják a következő példák:

- (34) a. felmásztram *egyed* a fára/felültem *egyed* az asztalra (SzGy)
 b. elmentünk *egyed* Bálványosra
 c. lépünk be *egyed* Brassóba
 d. kísértáltunk *egyed* a parkba
 e. *egyed* letusoltunk s aztán mentünk tekeregni a városba
 f. megyek dolgozni fél tizenegyre s azelőtt gondoltam *egyed* bénézek ide né a piacra
 g. mondom, még *egyed* visszazaladok s megnézem, hogy van-e olyan ...⁷
- (35) a. Gondoltam magamba, immán ha a mezőre menni nem lehet, legalább *egyed* bénézek Szeredába (MS, 200)
 b. meg vót beszélve Emre komámmal, hogy megyünk *egyed* magyarba, met amióta ezt a nagy demokráciát reánk suvasztották, még *egyed*ünk sem vót (SzK, 240)
 c. de ennekelőtte fuss el eherré Csibi Lajoshoz, s mongyad, hogy legyen szüves jön bé hezzám *egyed* (KNy, 142)

Amint azt már előre jeleztem és amint azt részletesebben látni fogjuk lentebb is a 3.5. alrészben, az MMSzM-el ellentétben, az SzNy-ben az *egyed* elsődleges szerepe nem az ige behatárolása és egy telikus VP létrehozása. Ezzel magyarázható az, hogy az áltárgy előfordulhat más, telikusságot jelölő elemmel is, mint például egy (telicizáló) igekötő és/vagy egy végpontot jelölő PP.

3.4.3. Thematikus tárgy és telicizáló igekötő

Az előző két alrészből világosan következik az, hogy az MMSzM-ben az *egyed* nem jelenhet meg olyan tranzitív igével, amely egy tematikus tárgyat/mérték frázist, valamint egy telicizáló igekötőt vesz fel, függetlenül attól, hogy poszt-verbálisan megelőzi (36a) vagy követi (36b) az előbbit:

⁷ A (34a)-(34d), illetve (34e)-(34g) példák közötti különbség az áltárgy igéhez viszonyított pozícióját illetően azzal magyarázható, hogy míg az előző esetben a mondatok egy formálisabb beszélgetés során születtek, az utóbbi esetben a mondatok egy informális beszélgetés vagy spontán beszéd folyamán hangzottak el. Hasonló különbséget figyelhetünk meg a (37)-beli mondatok esetében az (a)-(c), illetve (d)-(f) mondatok között is.

- (36) a. *Juli elolvasott **egyed** egy könyvet.
 b. *Juli lefutott két kilométert **egyed**.

Ugyanakkor, az előző két alrészből azt is kikövetkeztethetjük, hogy az SzNy-ben az *egyed* megjelenhet olyan tranzitív igével, amely egy tematikus tárgyat/mérték frázist és egy telicizáló igekötőt vesz fel (l. (37) és (38)), illetve hasonló felépítésű kifejezésekben is előfordulhat (39):

- (37) a. lemostam **egyed** a teraszt (SzGy)
 b. megmasszírozta **egyed** a hátamat
 c. felzubbantom **egyed** a levest s kész is van
 d. **egyed** megsétáltatom a kutyát
 e. **egyed** megmozgatom a lábaimat a sok tévőzés után
 f. olyan jó idő volt kint, gondoltam **egyed** meghordozom őket
- (38) Mondom, **egyed** fel kell híjjalak, ha már megtanultam tapogatni ezt a zokos telefont, s van internet es rajta, hogy még láthatlak es... (EH, 2)
- (39) a. megmondom **egyed** a magamét (SzGy)
 b. Hejj, ha ő **egyed** kitérja a száját ...

A fenti megkötések alapján, mely szerint az MMSzM-ben az *egyed* nem jelenhet meg telikusságot jelölő elemmel, hasonlóképpen nem jelenhet meg rezultatív predikátummal sem. Eszerint elfogadhatatlan az alábbi tranzitív (40a) és unakkuzatív (40b) rezultatív szerkezet, amint arra Farkas–Kardos (2019b) is rávilágít:⁸

- (40) a. *Béla pirosra festette **egyed** a kerítést. (Farkas–Kardos 2019b: 301)
 b. *A csirke pirosra sült **egyed**.

Az SzNy-ben az áltárgy ritkábban fordul elő (tárgyas) rezultatív predikátummal, de a kettő jelenléte nem idéz elő egy teljesen agrammatikus vagy elfogadhatatlan mondatot. Eszerint, a fenti (40a) mondat székely megfelelőjét a Likert skála szerint átmeneti grammatikus–agrammatikusnak jelölném meg:

- (41) ??Béla **egyed** pirosra festette a kerítést.

Amint azt részletesebben látni fogjuk lentebb is, az MMSzM-el ellentétben, az SzNy-ben az *egyed* elsődleges szerepe nem az ige behatárolása és egy telikus VP

⁸ Pereltsvaig (1999) szerint belső tárgyak csak nagyon ritkán fordulnak elő rezultatív predikátumokkal. Tudjuk Farkas (2019, 2020a, 2021) elemzéséből, hogy az *egyed* az aspektuális belső tárgy szerepét tölti be a magyar nyelvben (l. 2. rész), ezért az alábbi mondatok agrammatikussága további megerősítést nyer.

létrehozása, tehát megjelenhet más, telikusságot jelölő elemmel is, mint például egy rezultatív predikátum.

3.5. Az *egyed* elsődleges szerepe

Amint azt már többször kiemeltem, az MMSzM-ben az *egyed* elsődleges szerepe az ige behatárolása és egy telikus VP létrehozása. Viszont az SzNy-ben az *egyed* elsősorban egy stilisztikai szerepet kap, emiatt egyeztethető össze állapotigékkel és keletkezést vagy létrehozást kifejező igékkel (3.1. alrész), valamint tematikus tárgy/mérték frázissal, illetve telicizáló igekötővel és/vagy végpontot jelölő PP-vel is (3.4. alrész). Pontosabban, az *egyed* elsődleges funkciója és alapértelmezése egy alkalmi, mellékes, informális vagy kevésbé hivatalos, hétköznapi, kötetlen esemény kifejezése, amely esetenként minimalizál(hat)ja az ige által leírt cselekvés vagy esemény fontosságát.⁹ Ezen minősítések ugyanakkor azt is kiemelik, hogy igazából a beszélő számára, illetve az ő szempontjából tekinthető az esemény mellékesnek, informálisnak vagy hétköznapi-nak, kötetlennek. Emellett, változik vagy változhat a fokozat amilyen mértékben (vagy a mód ahogyan) érintett a tematikus tárgy által jelölt entitás. Eszerint, a (42a) mondat értelmezésével ellentétben, a (42b) mondat értelmezése szerint a terasz nem feltétlenül tekinthető egy teljes mértékben (azaz teljes egészében lemosott) és/vagy direkt módon érintett tárgynak:

- (42) a. lemostam a teraszt
b. lemostam *egyed* a teraszt

Ugyanakkor az *egyed* ezen értelmezése általában érvényes az erdélyi magyar köznyelvre, amint azt az alábbi példa is illusztrálja:

- (43) A haverok találkoztak *egyed*.

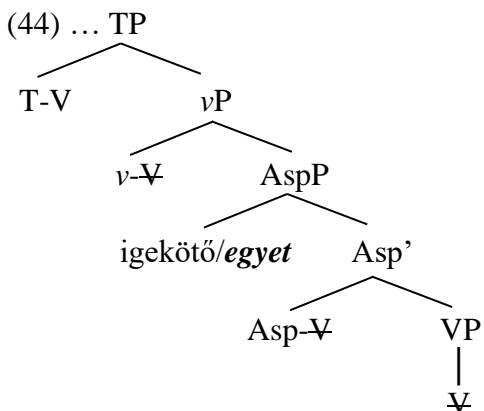
Ilyen és hasonló esetben csak és kizárólag egy informális – például haverok közötti – eseményről (ebben az esetben találkozási) lehet szó.

4. Mondattani elemzés

Az MMSzM-ben, ahol a nem-thematikus és nem-referenciális *egyed* elsődleges (és kizárólagos) szerepe az ige behatárolása és egy telikus VP létrehozása, Farkas–Kardos (2018) és Kardos–Farkas (2022) szerint az áltárgy bázisgenerált pozíciója nem egy lexikális frázison (például VP-n) belüli pozíció, hanem a *v* és *V* közötti funkcionális aspektus frázis (AspP) specifikálja (l. még MacDonald 2008 és Travis 2010). Ezzel az *egyed* éles ellentétben áll az olyan tematikus és referenciális belső argumentumokkal, amelyek szintén kimérik az ige cselekvé-

⁹ Az angol nyelvben a könnyű igés szerkezeteket (mint például *give the room a good sweep* 'szobát jól kisöpör') társítják egy hasonló értelmezéshez, l. Kearns (1988).

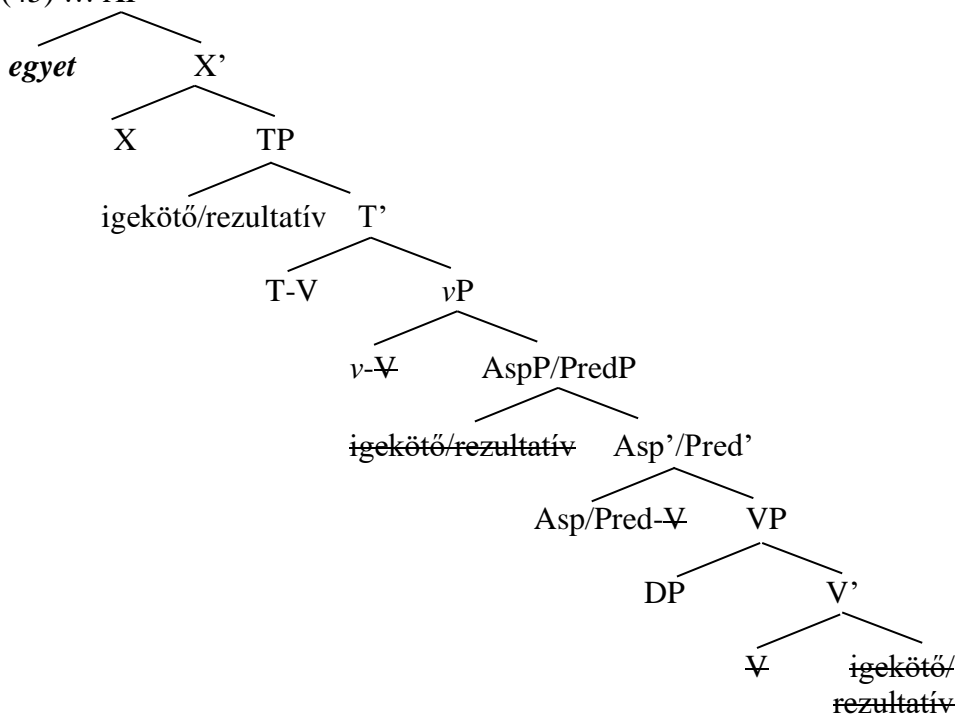
sét, de az AspP specifikálóját a VP specifikálójából való mozgatas során érik el (Travis 2000). Nagyon lényeges, hogy a deriváció során, fejmozgatás által, az ige a V-ből az Asp-on keresztül a ν -be és onnan a T-be mozog fel, az áltárgy viszont nem mozog fel egy fentebbi (funkcionális) frázis specifikálójába, és ezzel magyarázható a deriváció végén az áltárgy ige utáni pozíciója (l. (15)). Ugyanakkor az AspP specifikálója a (telicizáló) igekötő (mint például *meg*) pozíciója is (l. Surányi 2014) és mivel a két elem egy és ugyanazon (alap) szintaktikai pozícióért verseng, ezért kizárja egymást (l. még Kardos–Farkas 2022). Ezt a leírást összegzi az alábbi ágrajz:

Mivel az SzNy-ben az *egyed* elsődleges szerepe nem az ige behatárolása és egy telikus VP létrehozása, a bázisgenerált pozíciója nem lehet a ν és V közötti AspP specifikálója. Ehelyett, javaslatom szerint, az *egyed* alappozíciója egy TP feletti (és TopP alatti) funkcionális frázis (XP) specifikálója, következésképpen az *egyed* hatóköre és k-vezérlési tartománya a teljes TP, tehát a teljes TP által leírt esemény tekinthető egy informális, hétköznapi vagy kötetlen eseménynek:¹⁰

¹⁰ Elemzésem hiányosságai közé tartozik az XP funkcionális kiterjesztés pontos szemantikai tartalma, valamint azon példák számadása, ahol az *egyed* kivételesen posztverbálisan jelenik meg a székely nyelvjárásban (l. (19), (34a-d) vagy (37a-c)). Ezeket a hiányosságokat későbbi tanulmányaimban szeretném pótolni.

(45) ... XP

A fenti ágrajz azt is mutatja, hogy az ige, fejmozgatás során, a V-ből az Asp-on/Pred-en keresztül a *v*-be és onnan a T-be mozog fel. Mivel a (telicizáló) igekötő végső pozíciója az AspP (Surányi 2014) vagy PredP (É. Kiss 2008a, Surányi 2009) specifikálóján keresztül a TP specifikálója, ahova a T fej Kiterjesztett Projekciós Elvének kielégítése érdekében mozog fel (Surányi 2009), az igekötő nemhogy nem zárja ki az *egyed*-et, hanem nagyon könnyen megmagyarázható az *egyed* igekötő és ige előtti pozíciója is (l. (34e)-(34g)). Hogyha végpontot jelölő adpozíciós frázis is előfordul a mondatban, komplementumként egy V (és *egyed*) utáni pozíciót foglal el (l. (34a)-(34d) vagy (35a)-(35b)). Nem lényegtelen, hogy egy ilyen konfigurációban megengedett egy, a VP-n belüli tematikus DP tárgy is, de ez kötelezően követi az *egyed*-et (l. (30) vagy (37)). Abban az esetben, ha az *egyed* egy rezultatív szerkezetben jelenik meg, a rezultatív predikátumot – az igekötőhöz hasonlóan – egy, a VP-n belüli pozícióban generáljuk (É. Kiss 2008a), amely, az AspP/PredP specifikálóján keresztül, a TP specifikálójába mozog fel, és neutrális mondat esetén preverbalisan követi az *egyed*-et (l. (41)). Ez a mondattani viselkedés tükrözi a magyar szakirodalomban általánosan elfogadott nézetet, mely szerint a rezultatív predi-

kátumok és a (telicizáló) igekötők, mint igemódosítók, hasonló disztribúcióval rendelkeznek és ugyanazon mondattani pozíciót foglalják el.¹¹

Összegezve, mivel mind az igekötő/rezultatív predikátum, mind a tematikus DP tárgy (végső) pozíciója egy TP alatti pozíció, de az *egyed* alapozíciója egy TP feletti funkcionális XP frázis specifikálója, a két típusú elem a deriváció során nem verseng egy és ugyanazon szintaktikai pozícióért, ezért nem zárja ki egymást.

5. Összegzés

Jelen tanulmányban a székely *egyed* használatával foglalkoztam. Megvizsgáltam az *egyed* ige előtti pozícióját, amelyet egy korábbi (diakrón) elemzésemre támaszkodva magyaráztam meg. Emellett, rávilágítva olyan tájnyelvi sajátosságokra, mint a kettős tárgyeset, amely az *egyed* esetében akkor fedezhető fel, hogyha egy másik áltárgy (mint például *jót* vagy *nagyot*) mellett jelenik meg, magyarázatot adtam az *egyed* szélesebb disztribúciójára (mint például ami az ige szemantikai osztályozását illeti) és az olyan együtt-előfordulási megszorításokra, amelyek egy tematikus tárgyra/mérték frázisra, illetve egy telicizáló igekötőre és/vagy végpontot jelölő adpozíciós frázisra vonatkoznak. Amellett érveltem, hogy ebben a dialektusban az *egyed* más szerepet játszik és más mondattani pozíciót foglal el, mint a mai sztenderd magyar nyelvben, ezért egy szélesebb és összetettebb disztribúcióval rendelkezik. A mondattani elemzésem szerint míg az előző esetében az *egyed* a *v* és *V* közötti aspektus frázis specifikálóját foglalja el, addig az utóbbiban az *egyed* egy TP feletti XP funkcionális frázis specifikálójában generálódik, és ez magyarázatot ad a fentebbi együtt-előfordulási megszorításokra, illetve ezek hiányára.

Források

EH – *Előretolt Helyőrség* 2019. 13/19.

KNy – Szini Lajos (Laji bá') 2004. *Küsdög Nyüszkölések*. Havas Kiadó. Kézdivásárhely.

MS – Muszka Sándor 2017. *A lusta dög*. Irodalmi Jelen Könyvek. Budapest.

NGSz – Kész Csaba Levente–Mitruly Miklós–P. Buzogány Árpád–Vöő Gabriella 2005. *Nagy góbé a székely. Erdélyi népi elbeszélések, anekdoták, igaz történetek*. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó. Székelyudvarhely.

RF – Remetei Ferenc (Puskás Ferenc P Hugolin) 2019. *Parasztbölcsesség. Válogatott novellák, karcolatok*. Verbum Kiadó. Kolozsvár.

¹¹ Más megközelítés szerint (É. Kiss 2008a, Hegedűs–Dékány 2017) mind a tematikus DP tárgy, mind az igekötő/rezultatív predikátum, mint igemódosítók, a *V* komplementumában, pontosabban egy kismondatban (*small clause*, *SC*) helyezkednek el. Eszerint, a fenti ágrajz jobb perifériáját a következőképpen lehet reprezentálni: [_{VP} *V* [_{SC} ... tematikus DP tárgy ... igekötő/rezultatív ...]]. Ez a pontosítás nem változtat a fenti deriváción.

SzGy – Személyes gyűjtés.

SzK – Ötvös Boglárka (szerk.) 2015. *Székely Kalendárium, húsvéti kiadás*. Pro Press Egyesület. Kézdivásárhely.

http://www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/mgtsz_csango.html

<https://nlp.nytud.hu/csango/>

Hivatkozások

- Csirmaz, Anikó 2008. Accusative Case and Aspect. In: É. Kiss, Katalin (szerk.): *Event Structure and the Left Periphery*. Springer. Dordrecht. 159–200.
- den Dikken, Marcel 2018. *Dependency and Directionality*. Cambridge University Press. Cambridge.
- É. Kiss Katalin 2004. Egy igeekötőelmélet vázlatja. *Magyar Nyelv C/1*: 15–42.
- É. Kiss, Katalin 2008a. The Function and the Syntax of the Verbal Particle. In: É. Kiss, Katalin (szerk.): *Event Structure and the Left Periphery*. Springer. Dordrecht. 17–55.
- É. Kiss, Katalin 2008b. From the Grammaticalization of Viewpoint Aspect to the Grammaticalization of Situation Aspect. In: É. Kiss, Katalin (szerk.): *Event Structure and the Left Periphery*. Springer. Dordrecht. 129–157.
- É. Kiss Katalin 2014. Az ősmagyar SOV szórendtől az ómagyar ’Topik-FókuszV-X*’ szórendig. In: É. Kiss Katalin (szerk.): *Magyar generatív történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 14–33.
- É. Kiss, Katalin 2017. The rise and fall of Hungarian complex tenses. In: Éric Mathieu–Robert Truswell (szerk.): *Micro-change and Macro-change in Diachronic Syntax*. Oxford University Press. Oxford. 61–74.
- Farkas Imola-Ágnes 2017. Miért nem tud Mari két óra alatt sétálni egyet? Az ige + *egyed* szerkezet és az *alatt* határpontos időmódosító összeférhetlenségéről. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények LXI/2*: 119–138.
- Farkas Imola-Ágnes 2019. *Sóhajtott egyed, mélyet, hangosat*: a magyar áltárgyak mint aspektuális belső tárgyak. *Nyelvtudományi Közlemények* 115: 173–198.
- Farkas, Imola-Ágnes 2020a. Atelic unaccusative verbs and cognate objects in Hungarian. *Argumentum* 16: 95–114.
- Farkas Imola-Ágnes 2020b. Az *egyed* áltárgy diakroniájáról. In: Balogné Bérces Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia 4*. PPKE BTK. Budapest. 87–113.
- Farkas, Imola-Ágnes 2021. Aspectual cognate objects in Hungarian. *Folia Linguistica* 55/2: 389–432.
- Farkas, Imola-Ágnes–Kardos, Éva 2018. Non-maximal event delimitation in Hungarian. *Argumentum* 14: 368–382.
- Farkas Imola-Ágnes–Kardos Éva 2019a. A végpontosság mint szituációs aspektuális jegy jelölése a magyar nyelvben. 1. rész. *Magyar Nyelv* 115/2: 176–185.

- Farkas Imola-Ágnes–Kardos Éva 2019b. A végpontosság mint szituációs aspektuális jegy jelölése a magyar nyelvben. 2. rész. *Magyar Nyelv* 115/3: 298–308.
- Geröcs Mátyás 2011. Aspektus és igeidő. A mondat belső időszerkezete a kései ómagyarban. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia*. PPKE BTK. Piliscsaba. 153–170.
- Goldberg, Adele 1991. It Can't Go Down the Chimney Up: Paths and the English Resultative. In: Laurel A. Sutton–Christopher Johnson–Ruth Shields (szerk.): *Proceedings of the Seventeenth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*. Berkeley Linguistics Society. Berkeley. 368–378.
- Halm, Tamás 2012. Unergative and/or Unaccusative: On the Argument Structure, Semantics and Syntax of Semelfactives in Hungarian. In: Surányi, Balázs–Varga, Diána (szerk.): *Proceedings of the First Central European Conference in Linguistics for postgraduate students*. PPKE BTK. Budapest. 104–117.
- Hegedűs, Veronika–Dékány, Éva 2017. Two positions for verbal particles: evidence from derived particle verbs. In: Anikó Lipták–Harry van der Hulst (szerk.): *Approaches to Hungarian 15*. John Benjamins. Amsterdam. 65–94.
- Kardos, Éva–Farkas, Imola-Ágnes 2022. The syntax of inner aspect in Hungarian. *Journal of Linguistics* 58. Megjelenés előtt.
- Kearns, Kate 1988. Light verbs in English. Kézirat, MIT.
- Kiefer Ferenc 1992. Az aspektus és a mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 797–886.
- Kiefer, Ferenc 1994. Aspect and syntactic structure. In: Kiefer, Ferenc–É. Kiss, Katalin (szerk.): *Syntax and Semantics 27: The Syntactic Structure of Hungarian*. Academic Press. San Diego. 415–463.
- Kiefer Ferenc 2006. *Aspektus és akcióminőség. Különös tekintettel a magyar nyelvre*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kriza János 1926. *Erdélyi tájszótár*. Révai. Budapest.
- MacDonald, Jonathan E. 2008. *The Syntactic Nature of Inner Aspect. A Minimalist Perspective*. John Benjamins. Amsterdam.
- Marantz, Alec 2005. Objects out of the lexicon: objects as events. Kézirat, Bécsi Tudományegyetem.
- Pereltsvaig, Asya 1999. Two classes of cognate objects. In: Shahin Kimary N.–Blake Susan–Kim Eun-Sook (szerk.): *The Proceedings of the WCCFL XVII*. CSLI Publications. Stanford, California. 537–551.
- Piñón, Christopher 2001. Töprengtem egyet: azon, hogy mit jelent az *egy*. In: Bakró-Nagy Marianne–Bánréti Zoltán–É. Kiss Katalin (szerk.): *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*. Osiris. Budapest. 182–198.
- Rákosi György 2014. *Névmásblog*.
https://nevmasblog.wordpress.com/2014/02/12/engem_engemet/ (2020. 08).

- Sorace, Antonella 2000. Gradients in Auxiliary Selection with Intransitive Verbs. *Language* 76: 859–890.
- Surányi, Balázs 2009. Verbal particles inside and outside *vP*. *Acta Linguistica Hungarica* 56: 201–249.
- Surányi, Balázs 2014. Structural government in pseudo-incorporation in Hungarian: Pseudo-incorporation by *vP*-internal phrase-movement. Kézirat, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Tenny, Carol 1994. *Aspectual Roles and the Syntax-Semantics Interface*. Kluwer. Dordrecht.
- Travis, Lisa deMena 2010. *Inner Aspect. The Articulation of VP*. Springer. Dordrecht.
- Wechsler, Stephen–Lee, Yae-Sheik 1996. The domain of direct case assignment. *Natural Language and Linguistic Theory* 14: 629–664.

Farkas Imola-Ágnes
Babeş–Bolyai Tudományegyetem BTK,
Angol Nyelv és Irodalom Tanszék
Kolozsvár, Románia
imola.farkas@ubbcluj.ro, farkas.imola.agnes@gmail.com

Székely hanglejtésformák: Egy székelyudvarhelyi esettanulmány

Huszthy Bálint – Sándor Bíborka

1. Bevezető

A magyar nyelvjárási hanglejtésformákat meglepően kis érdeklődés övezi a nyelvészeti szakirodalomban. A magyar nyelvben az alaphangmagasság (továbbiakban *f0*) változtatásának elsősorban mondatszinten van jelentésmegkülönböztető szerepe, vagyis a magyar intonációs, és nem tonális nyelv (Gósy 2004: 187). Ennek ellenére bizonyos nyelvjárásokban – ahogy szórványosan a köznyelvben is – morféma szintjén is jelölhet jelentésbeli különbséget *f0* változtatása, ilyen például az *-e* morféma esete, valamint az eldöntendő kérdések jellegzetes emelkedő-eső hanglejtése is tekinthető morfológiai jelölésnek.

Továbbá egyes nyelvjárásokban a köznyelvinél sokkal változatosabb intonációs szerkezetek is megfigyelhetők; többek között erre figyelt fel Csűry Bálint is, aki voltaképpen az egyetlen nyelvész, aki behatóan foglalkozott a magyar dialektális intonációval (Csűry 1925a, 1925b, 1925c, 1930, 1935). Csűry elsősorban a szamosháti nyelvjárás hanglejtésformáit mutatja be, a kornak megfelelő technikai módszerekre támaszkodva lekottázva azokat, ám a székely és a csángó mondathanglejtésről is ír.

A magyar köznyelvi hanglejtéssel sokan foglalkoztak a közelmúltban (vö. Varga 1990, 2002; Markó 2007, 2014; Gyuris–Mády 2014; stb.),¹ ám eddig kimaradt a mélyreható vizsgálatok köréből a téma egyik legizgalmasabb nyelvjárási vonatkozása, a székely dialektusokban felbukkanó intonáció. A székely nyelvjárások minden nyelvi szinten olyan rendkívüli változatosságot mutatnak, amely az olasz és a német nyelvjárásokéhoz hasonlítható. A prozódia tekintetében azonban meglepően egységesek, és ismeretesek az igen kirívó, magas hangon „énekelt”, későn eső-ereszkedő hanglejtésformáikról. A székely intonáció nemcsak egységesnek, de igen stabilnak is mondható: informális megfigyelések alapján (melyek későbbi kutatásokat követelnek) Erdélyből elszakadt székelyek

Balogné Bérces Katalin – Hegedűs Attila – Surányi Balázs (szerk.) 2021. Nyelvelmélet és dialektológia 5. PPKÉ BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest. ISBN 978-963-308-416-8. 107–129.

¹ Továbbá Mády Katalin (2011–2015) „A magyar prozódia laboratóriumi fonológiai vizsgálata” című, a Nyelvtudományi Intézetben folytatott kutatási projektje is ehhez a témához kapcsolódott.

nyelvjárásvesztése esetén a sajátos intonáció tűnik a legmaradandóbb dialektális elemnek.

Ebben a tanulmányban egy nagyobb, tervezett kutatási projektum első szeletét mutatjuk be, szándékunk szerint elsősorban exploratív jelleggel, impreszionisztikus megfigyelésekre támaszkodva. A jövőbeni kutatás célja terepmunka során felgyűjteni a székely hanglejtésformákat, majd Praat (Boersma–Weenink 1992) segítségével kielemezni fő variálódási lehetőségeit és az intonációs görbe jellemzőit, a köznyelvi és más nyelvjárási hanglejtésformákkal összehasonlítva. Jelen esettanulmány egy 12 székelyudvarhelyi adatközlővel készített hanganyagra épül. Célunk a hanglejtésformák laboratóriumi fonológiai megközelítése, eszköz-fonetikai vizsgálat és fonológiai elméleti keretben való elhelyezés útján.

1.1. Szakirodalmi áttekintés

A magyar nyelvjárási intonáció vizsgálatának hiányosságaira Kontra Miklós (2020) is felhívja a figyelmet „Mi hiányzik a magyar szociolingvisztikából?” című konferencia-előadásában, illetve tanulmányában. Kiemeli, hogy Magdics Klára (1964) úttörő jelentőségű munkája ma is folytatásra vár, ugyanis azóta sem foglalkozott senki a magyar nyelvjárások összehasonlító intonációs vizsgálatával. Holott már a XIX. században emlegetnek a kutatók „éneklő” nyelvjárásokat – mint amilyen a debreceni és a székely –, ami Kontra (2020: 27) szerint annyit tesz, hogy az említett nyelvjárások intonációja eltér a köznyelvben megszokottól.

Kontra (2020: 28–30) három példamondatot hoz a székely nyelvjárásokból a köznyelvtől eltérő dallammenetek illusztrálására, egy budapesti beszélő kiejtésével összehasonlítva. Megállapítása szerint a fő különbség a székely és a köznyelvi intonáció között, hogy előbbiben két magas szótag hallható azokban a pozíciókban, ahol az utóbbiban csak egy. Három példamondatának releváns részleteit kiemelve: a székelyes „még a FALUba” kifejezés szemben áll a budapesti „még a FAluba”-val, hasonlóképpen a „még NEM BÁntottak” szemben áll a „még NEM bántottak”-kal, illetve „PUSKÁval is” szemben áll a „PUSKával is”-sal (Kontra 2020: 31). Mindezzel Kontra alátámasztja Csűry Bálint (1930) egyik fő megállapítását a székelyes intonációról, akinek észrevételeit a következő bekezdésekben részletesebben is áttekintjük.

Kutatási projektünk fő hivatkozási alapja tehát Csűry Bálint tanulmány-sorozata (Csűry 1925a, 1925b, 1925c, 1930, 1935), amely elsősorban a szamosháti nyelvjárás hanglejtésformáit vizsgálja, azonban megemlíti a székely és a csángó nyelvjárásokban előforduló mintázatokot is, valamint általános ismertetése az intonációs típusokról megfelelően illeszkedik kutatásunkhoz.

Csűry az egyes hangmenetekből formálódott hanglejtésmintákat két csoportra osztja: *nyomatéktalan* és *nyomatékos* mondathanglejtések; ezeken kívül foglalkozik a mellérendelt összetételekkel is, de kiemeli, hogy a mellérendelt mondatok egymáshoz való viszonya nem változtat az eredeti hanglejtésformákon (Csűry 1925a, 1925b, 1925c). A nyomatékos eset (a mindennapi beszéd leggyakoribb hanglejtése) Csűry szerint sokkal inkább nevezhető „élénknek”, mint a nyomatéktalan eset. A beszéd értelmi és érzelmi lényegét ezekben a mondatokban

fedezhetjük fel, míg a nyomatéktalan esethez általánosabb, nem szükségképpen egy meghatározott személyhez intézett mondatok tartoznak. Csűry a szamosháti nyelvjárásból sorakoztat fel példákat, melyek dallammeneteit „kottaszerűen”² jegyzi le.

A székely nyelvjárásból hozott példáit nem kategorizálja olyan részletekbe menően, mint a szamosháti hanglejtésmintákat, de kiemeli, hogy a székely nyelvjárást a hanglejtés alapján már első hallásra fel lehet ismerni, mivel a székelyek sokkal magasabb hangfekvéssel és nagyobb hangközökkel beszélnek, mint például az alföldiek. Ez a megfigyelés felveti azt a kérdést, hogy a székely beszélők vajon a saját hangterjedelmükön belül használnak magasabb regisztert, vagy csupán a magas tónusú szótagok gyakoribbak? Elképzelhető, hogy az alföldi beszélők hangközei ugyanakkorák, csak épp más pozíciókban jelenik meg a váltás, mint a székelyben. Ezzel a kérdéssel még foglalkozunk a tanulmány 1.2. és 4. részében.

Csűry megfigyelése szerint a székely mondathanglejtést a többi magyar hanglejtésformától két sajátosság különbözteti meg: a hang *menete* és *zárása*. A hangmenetet egyenletesen magas kezdetűnek tartja, ami annyit jelent, hogy a fráziskezdő (hangsúlyos) szótag hangmagassága nem esik le a következő szótagon, ellentétben a magyar nyelvterület legnagyobb részével, hanem több szótagon keresztül ugyanazon a hangmagasságon marad és csak a frázis vége felé válik ereszkedővé. Csűry szerint ez az eset a párbeszédes közlés jellegzetessége, de lezser beszéd során kérdésben vagy akár általános közlésben is előfordulhat. Ezt a megfigyelést támasztja alá Kontra (2020) is három idézett példájában. Számunkra szintén ez Csűry legfontosabb megfigyelése, mely kutatásunk alaphipotézisét is megerősíti, miszerint a székely nyelvjárások legáltalánosabb hanglejtésmintája a „későn eső” dallammenet (vö. 1.2., 3.1. és 4. részek).

A székely hanglejtés másik sajátossága Csűry szerint, hogy a mondat (illetve az intonációs egység) utolsó szótagján gyakran megemeli a hangmagasságot. Ez ugyan a szamosháti nyelvjárásban is létező jelenség, ám ott csak az állítmányra végződő mondatok esetében fordul elő. Csűry példáin azonban látható, hogy a székely nyelvjárásban olyan mondatokban is megfigyelhető ez a mintázat, amelyek nem állítmányra végződnek. Kontra (2020) erre a jellegzetességre nem hívja fel külön a figyelmet, ám adatai közül kettőben megfigyelhető mondatvégi tónusemelkedés. Kutatásunk korpuszában ellenben csak szórványosan tapasztaltunk hasonlót (ezek a hanglejtésminták jelölt esetei között fordulnak elő, melyeket a 3.2. részben tárgyalunk; vö. 3. táblázat/A-csoport). Ez több okból is adódhat: egyrészt abból, hogy adatközlőink budapesti környezetben talán tudatosan igyekeztek kerülni ezt az egyik leginkább székelyesnek ítélt jelenséget; még valószínűbbnek tűnik azonban az a feltételezés, hogy a székelyudvarhelyi nyelvjárásban (mely a székely dialektusok között a helyi sztenderdnek mondható) nem általános ez a sajátosság (vö. 3.2. rész).

² Azonban kiemeli, hogy a vonalra helyezett pontok nem hangjegyként értelmezendők. A jelzés sematikus, nem zenei hangmagasságra utal, hanem a szótagok egymáshoz viszonyított magasságát jelöli (Csűry 1925a).

Összefoglalva tehát Csúry megfigyeléseit, a székely párbeszédes közlés hanglejtésformái a kezdő tónus magasan tartásában, illetve a záró tónus jellemző emelkedésében ragadhatók meg. Ez a két sajátság Csúry szerint egész Erdélyben csak Székelyföldön fordul elő következetesen, ott azonban egységesnek mutatkozik a helyi változatok között is.

1.2. Hipotéziseink

A tanulmány fő célkitűzése a székely hanglejtés legalapvetőbb közös jellemzőinek fonológiai leírása egy székelyudvarhelyi esettanulmányra támaszkodva, amit a további terveink szerint egy összehasonlító elemzés követ majd más nyelvjárásokkal, illetve a köznyelvi hanglejtésmintázatokkal. Ehhez a bevezető tanulmányhoz egy egyszerűsített jelölésrendszert kívánunk használni, ahol mindössze két érték szerint vázoljuk fel a dallammeneteket: magas, illetve alacsony megjelölésű egységekre bontva az egy-egy szótagra eső hangmagasságot.

Az intonációban tapasztalható rendkívüli fonetikai változatosság (amely szám szerint nagyjából 75 Hz-től 500 Hz-ig terjed) fonológiai megközelítésben két értékre csökkenthető: magas tónusra (továbbiakban *H*) és alacsony tónusra (továbbiakban *L*).³ A változó két értéke közti különbség absztrakt, ugyanis az nem számokban, hanem a két érték egymáshoz képest való eltérésében ragadható meg: vagyis egy adott *H* bizonyos esetben egy másik mondatban vagy hangszínből feltűnő *L*-nél alacsonyabb Hz-értéket is mutathat, ha saját környezetében mindkettő megfelelő mértékben különbözik a vele szemben megállapított *L*-től, ill. *H*-tól (vö. a 3.3. rész elemzéseivel, ill. l. 9. ábra).

Az intonáció mérésének két értékre bontása működőképesnek tűnik a székely hanglejtésformákkal kapcsolatos hipotéziseink felvázolásához, legalábbis a jelenlegi laboratóriumi fonológiai keretben. Bár a mért *f*₀-értékek relatívak (ezek sok tényezőtől függhetnek, mint amilyen a beszélők neme, kora, hangereje, aktuális ellazultsága, beszédhelyzetbe való beleélése stb.), mégis kategorizálhatók *H* és *L* szerint, és az idiolektális különbségek ellenére is kirajzolhatók egységes hanglejtésminták.⁴

Ez alapján a hipotéziseink az alábbiak:

a) A leggyakoribb hanglejtésminta a székelyben a „későn eső” (amit a továbbiakban szakkifejezésként használunk): a mondategységek (pontosabban az

³ Az intonációs szakirodalomban általánosságban is használatos a *H* (*high*) és az *L* (*low*) jelölés, valamint ezek kombinációi, bár egész más megközelítésben és célokkal, mint ebben a tanulmányban (vö. Ladd 2008; Féry 2017). Jelen esetben nem dallamhangsúlyok és határjelző tónusok kategorizálásáról lesz szó, hanem egy absztrahált dallammeneti leképezésről, egy kétértékű *H/L* rendszerben.

⁴ Megjegyezzük, hogy a kutatás későbbi fázisában ezt a kétértékű *H/L*-rendszert feltehetőleg szükséges lesz kibővíteni, főleg nyelvjárásközi kontrasztok megragadásához. Érdeemes lehet azt is megfontolni, hogy a dallammenet jelölésére nem lenne-e célszerűbb hirtelen regiszterváltást jelző jeleket bevezetni (pl. /, \), illetve nyilakat használni a tonális egységek címkézésére használatos kategóriák helyett.

intonációs frázisok) utolsó magánhangzóján jelenik meg az alacsony tónus, míg az azt megelőzők magasak [HH...L]. Ez a mintázat a jelöletlen eset, az ettől eltérő mintázatok jelöltek.

b) A jelölt esetek között gyakoriak a H és L értékeket szélsőségesen változtató hanglejtésformák (pl. [HLHL]).

c) A székelyben a H és L közötti differencia nagyobb, mint más nyelvjárássokban, ill. a köznyelvben.

d) A székelyben mért H-tónusok f0-átlaga magasabb a köznyelvihez képest.

Összefoglalásképpen tehát úgy gondoljuk, hogy míg a magyar köznyelvre intonációs szempontból leginkább szűk hangterjedelem és ereszkedő dallammenetek jellemzők (vö. Gósy 2004: 189), addig a székely nyelvjárások általános jellemzői a tág hangterjedelem és a későn eső dallammenetek.

2. A korpusz

Kutatásunk, laboratóriumi fonológiai vizsgálat lévén, saját korpuszra épül. Előzetes elképzelésünk szerint adatközlőinket saját otthonukban kerestük volna fel, egyetlen térségre, Székelyudvarhelyre koncentrálva, azonban az aktuális járványügyi intézkedések okán végül nem nyílt lehetőségünk terepmunkát végezni. Úgy döntöttünk, hogy olyan adatközlőket választunk, akik jelenleg Budapesten tartózkodnak, ám életük nagyobb részét szülővárosukban, Székelyudvarhelyen töltötték. Emellett fontos volt számunkra, hogy a beszélők egymással is jó ismeretségben legyenek, ezzel is elősegítve a barátságos és fesztelen légkör megteremtését.

2.1. Az adatközlők

A felvételek elkészítése során összesen 12 adatközlővel dolgoztunk együtt (l. 1. táblázat). A beszélők a húszas éveikben járó székelyudvarhelyi születésű fiatalok, akik a városban végezték az általános és a középiskolát, és nem régóta tartózkodnak Budapesten. Mind felsőfokú tanulmányokat végeznek, vagy már rendelkeznek ilyen végzettséggel, valamint idegen nyelveken is beszélnek, románul és angolul mindnyájan, valamelyikük németül is. Az adatközlők szülei és nagyszülei szintén székelyek, akikkel rendszeresen tartják a kapcsolatot. A fiatalok Budapesten is székelyekkel töltik a legtöbb időt, így nem erőteljes a dialektális környezetből való kiszakadás. A hazuról hosszabb ideje távol lévő beszélőink idiolektusa (pl. 1. táblázat/1, 2, 3) ugyan mutat bizonyos fokú köznyelvesülést a hangállomány és a nyelvtani viszonyok tekintetében, ám intonációjuk megőrizte a székely jellegzetességeket.

Az adatközlőket három csoportra osztottuk (három baráti társaság tagjairól lévén szó), így három gyűjtési alkalmat szerveztünk meg. Fő célkitűzésünk volt, hogy fesztelen hangulatot teremtsünk velük, mert úgy véltük, hogy kötetlen beszélgetés során gyakrabban lesznek felfedezhetőek a vizsgálni kívánt hanglejtésformák.

Címke	Nem	Életkor	Budapesten tartózkodás
1F	férfi	22 év	5 év
2F	férfi	28 év	4 év
3N	nő	22 év	4 év
4N	nő	18 év	3 hónap
5N	nő	21 év	3 hónap
6F	férfi	23 év	1 év
7F	férfi	23 év	1 év
8N	nő	23 év	1 év
9N	nő	24 év	2 hónap
10N	nő	26 év	3 hónap
11N	nő	26 év	6 hónap
12N	nő	26 év	2 év

Átlagéletkor: 23,5 év

1. táblázat: Adatközlők

Informális megfigyelésünk (amit az adatközlők a gyűjtés után maguk is megerősítettek),⁵ hogy női adatközlők markánsabb dialektust használtak, mint a férfiak. A férfi beszélőink ugyan átlagosan több időt is eltöltöttek már Budapesten a nőkhöz képest, ám ez a kijelentés a régebb óta itt tartózkodó nőkkel összehasonlítva is igaznak bizonyult. Ugyanakkor a székelyes hanglejtésmintázatokat a férfiaknál is ki tudtuk mutatni (vö. 3.1. és 3.2. részek).

⁵ A gyűjtést metanyelvi beszélgetés követte, megkérdeztük az adatközlőket, hogy mennyire vannak tisztában a székelyes intonációjukkal, amiről kiderült, hogy egyáltalán nem. Illetve arra is rákérdeztünk, hogy mennyire érzik egymás dialektusának eredetiségét, erősségét; erre azonban meglepően egyöntetűen tudtak választ adni, és sorrendbe tudták állítani magukat dialektális „erősség” tekintetében, amivel mi, gyűjtők is egyetértettünk.

2.2. Gyűjtési beszámoló

A gyűjtéseket egy magánlakáson, zárt szobában végeztük el, egy Zoom H4n Pro digitális hangfelvevő készülék használatával, kerekasztal-beszélgetések formájában (az eszközt az asztal közepére helyeztük, minden résztvevőtől nagyjából egyenlő távolságra). Bár a hanganyag minősége nem hasonlítható stúdiófelvételekéhez, a körülményeknek ez a készülék felelt meg leginkább, a felvételek megfelelőképpen feldolgozhatók akusztikai elemzőprogrammal, és felhasználhatók fonológiai következtetések levonására. Összesen 323 percnyi felvételt készítettünk, tömörítetlen wav-fájlok formájában.

Legfontosabb kikötésünk az adatközlőkkel szemben az volt, hogy egy időben csak egyvalaki beszéljen, valamint a többiek lehetőleg ne zörögjenek, míg a másik beszél. Ezt eleinte sikerült is elérnünk, ám ezek a kezdeti felvételi szakaszok még némileg feszültségben teltek. Mire a beszélőink kellőképpen felszabadultak, egymás szavába kezdtek vágni, vagy zörögni kezdtek a háttérben, így az ekkor készült felvételek – bár nyelvi szempontból eredetibbek – eszköz-fonetikailag kevésbé használhatók.

Az egyes gyűjtéseket több körben bonyolítottuk le, kisebb szünetekkel. Bemutatkozó körrel indítottunk, ezt irányított kérdések követték, majd metanyelvi reflexiók következtek, amit végül spontán beszélgetés zárt le.

A bemutatkozó kör során személyes alapinformációkat osztottak meg velünk (életkor, családi háttér, beszélt idegen nyelvek, Magyarországon való tartózkodásuk ideje és körülményei, iskolázottság stb.). Hangminőségben ezek lettek a legjobb felvételek, mert ekkor még mindenki „betartotta a szabályokat”, ám e korai szakasz során kevésbé voltak felszabadultak, így meglehetősen „köznyelviesen” nyilvánultak meg. Azonban már ekkor is tapasztaltunk néhány intonációs különlegességet.

Az irányított kérdések körében több nyelvjárásukkal kapcsolatos kérdést tettünk fel nekik, pl.: érzik-e, ha dialektust váltanak beszédük során; kerültek-e félreértésbe vagy kellemetlen helyzetbe Budapesten székely nyelvjárásukból fakadóan; milyen tájszavakat használnak; vannak-e tipikus „székely Budapesten” történeteik; hogyan használnak bizonyos székely kifejezéseket (pl. *ejsze* 'talán, esetleg', *ehejt* 'itt, ide', *ahajt* 'ott, oda', *egyszer* 'először'). A rövid történetek elmesélése során a hangulat fokozatosan oldódott, és egyre gyakoribbá váltak az általunk vizsgálni kívánt hanglejtésformák.

A harmadik szakaszban saját metanyelvi reflexióikra voltunk kíváncsiak. Ezen a ponton vázoltuk fel az adatközlők számára a gyűjtés célját, és kértük, hogy mondják el véleményüket, pl. észreveszik-e saját magukon vagy egymáson ezeket az intonációs mintázatokat, illetve mennyiben érzik különbözőnek a magyarországi vagy más romániai magyar nyelvváltozatoktól. Nagy meglepetésünkre az derült ki, hogy egyáltalán nincsenek tisztában hanglejtési sajátosságukkal, beszédük székelyességét a magánhangzóik minőségével, szóválasztásaikkal és egy-egy nyelvtani elemmel azonosítják (vö. 5. lábjegyzet). Ráadásul azután sem tudták értelmezni a dallammenetekkel kapcsolatos metanyelvi kérdéseinket, miután nagy

vonalakban felvázoltuk nekik a későn eső hanglejtésről való elképzelésünket. Ellenben értetlenségüket jobbra későn eső dallammenetekkel fejezték ki.

Végül spontán beszélgetést indítottunk a csoportokkal. Erre a szakaszra már teljes mértékben felszabadultak, és a legtermészetesebb nyelvjárásukban beszéltek, egyúttal nagyobb háttérzajt is keltve és egymás szavába vágva. Nyilvánvalóan ekkor produkálták a legtöbb székely intonációs „ínyencséget” is, ám a hangminőséget tekintve ezek a felvételek sajnos szinte teljesen használhatatlanok lettek, legfeljebb későbbi hipotézisek megfogalmazására lehet őket alkalmazni.

3. Elemzések

Ebben a részben a gyűjtésből kiragadott példákon mutatjuk be a székely intonáció legalapvetőbbnek vélt eseteit. Nem minden mintázatot vázolunk fel, elsősorban az „alapesetet” célunk körbejárni, amit az *a*) hipotézisben (vö. 1.2. rész) későn esőnek neveztünk. Erre Csűry (1930) és Kontra (2020) is felhívják a figyelmet (vö. 1.1. rész), miszerint a köznyelvvvel és más nyelvjárásokkal ellentétben a székelyben a hanglejtés a mondategységek első magánhangzója után is magasan marad, és ezekhez képest csak később ereszkedik. Feltételezésünk szerint ez valamennyi székely nyelvjárásra jellemző (sőt kontaktushatás útján az ún. „székelyes csángó” dialektusokra is átragadt), valamint a legtöbb mondatípus esetén ez a leggyakoribb mintázat. A későn esőt tekintjük tehát a székely hanglejtésminták jelöletlen, azaz „default” esetének.

3.1. A jelöletlen eset

A későn eső mintázatot elsősorban kijelentő mondatokon mutatjuk be, de más mondatípusból is hozunk rá néhány példát. Az alábbi táblázatban kiragadott mondatok található az adatközlők megnyilvánulásaiból. A példák átírásában függőleges nyilakkal jelezzük a hanglejtés magasról alacsonyra vagy alacsonyról magasra váltását, valamint a „mintázat” elnevezésű oszlopban az intonációs mintát is megjelenítjük H és L értékekkel. Néhány mondatot hangszínképen is bemutatunk a 3.3. részben.

Mondat-típus	Példa	Mintázat	Adat-közlő
A) kijelentő	a) <i>Ejsze i↓gen.</i>	HHH L	4N
	b) <i>Kénytelen ↓voltam.</i>	HHH LL	2F
	c) <i>Nem sze↓rettem.</i>	HH LL	2F
	d) <i>Ötven kilométer↓rel kell arrébb menni.</i>	HHHHHH LLLLLL	3N
	e) <i>Mindent értek, ↓de...</i>	HHHH L	4N
	f) <i>Olyan szinten ↓voltam...</i>	HHHH LL	5N
	g) <i>Igazá↓ból...</i>	HHH L	6F
	h) <i>Székelyudvar↓helyen ↑születtem ugy↓e.</i>	HHHH LL HHHH L	5N
	i) <i>Ez is ponto↓san válasz a kérdésre.</i>	HHHH LLLLLL	3N
B) kérdő	j) <i>Mit csinál↓tál?</i>	HHH L	1F
	k) <i>S nem is tudom, ↓még az ↑első héten ↓volt, ↑másó↓dik?</i>	HHHH LL HHHH L HH L	5N
	l) <i>De az ↑„ahajt”-ot is úgy használod ↓amúgy?</i>	LL HHHHHHHH LL	5N
	m) <i>Ej↑sze kössem fel ↓magam, ↑em↓ber?</i>	L HHHH LL H L	3N
C) felszólító/ felkiáltó	n) <i>Máté↓tól kérjél!</i>	HH LLL	6F
	o) <i>Szaba↓dabban!</i>	HH LL	12N
	p) <i>Ezt ↑má' annyit ↓csináltam!</i>	L HHH LLL	8N
	q) <i>Nem ér↓dekel!</i>	HH LL	4N

2. táblázat: Példamondatok a jelöletlen esetre

A 2. táblázatban feltüntetett mintázatok alapján rögtön levonhatunk néhány következtetést az a) hipotézissel kapcsolatban, ugyanis nem teljesen tűnik igaznak az az elképzelésünk, hogy az intonációs frázisok elejétől kezdve magas hanglejtésminta rajzolódik ki, amely csak az utolsó szótagon lesz alacsony. Erre is akad ugyan példa (2. táblázat/a, e, g, j), ám a hanglejtés számos esetben már korábban ereszkedik. A későn eső jelöletlen hanglejtésminta lényege tehát (Csűrű megállapításával összhangban), hogy a magas tónus tovább marad magas a székelyben más nyelvjáráshoz, ill. a köznyelvhez képest (vö. 4. rész).

Néhány kiemelt példa a köznyelvi intonációval való impresszionisztikus összevetés kedvéért: (köznyelvi) *NEM érdekel* [HLLL] ↔ (székely) *NEM ÉRdekel* [HHLL]; (köznyelvi) *Igazából* [HLLL] ↔ (székely) *IGAZÁból* [HHHL];

(köznyelvi) *KÉNYtelen voltam* [HLLLL] ↔ (székely) *KÉNYTELEN voltam* [HHHLL]; (köznyelvi) *MIT csináltál?* [HLLL] ↔ (székely) *MIT CSINÁLtál?* [HHHL]; stb.

Előfordulnak esetek, mikor az adott intonációs frázisnak csak az első két szótagján található H, míg a többi L (2. táblázat/c, n, o, q). Egy olyan magyarázat is felvetődhet ennek kapcsán, hogy a prominens szótaghoz kötődő H nem a hangsúlyos magánhangzó elejéhez kötődik, hanem a végéhez, vagy még túl is nyúlik rajta, így átkerül a következő szótagra is. Az említett [HHLL] példák esetében ez logikus magyarázat lenne: eszerint a későn eső dallammenet nem volna más, mint a későbbi emelkedés eredménye, hasonlóan a cseh és a szlovák prominenciajelöléshez (vö. Beňuš–Reichel–Mády 2014). Ezt az elképzelést azonban tompítják azok az esetek, mikor a H nemcsak egy, de két vagy sokkal több szótagra is „átrjed” (2. táblázat/a, b, d, e, f, g, h, i, j, k). Gyanús, hogy ilyenkor mégsem a prominens szótag H-jának terjedése a magyarázat, hanem a beszélők valóban tartják a H-t a hangsúlyos szótagot követő hangsúlytalanokon is, egészen addig, míg a magánhangzókon lévő intenzitás nem csökken. Hosszabb intonációs frázisok esetén ez néha korábban következik be (i), néha később (d).

A 2. táblázat bizonyos példamondatai több intonációs frázisból állnak, melyekben a prozódiai határt a későn eső dallammenet H-val való megismétlődése jelzi, pl.: (h) *Székelyudvar↓helyen* [HHHHLL] ↑*születtem úgy↓e* [HHHHL]; (k) *S nem is tudom, ↓még az* [HHHHLL] ↑*első héten ↓volt* [HHHHL], ↑*máso↓dik?* [HHL].

Egyes esetekben az intonációs frázis L-lel kezdődik, de egy szökő dallammenettel szinte azonnal H-ra vált, majd a jelöletlen („default”) későn eső mintázat következik (2. táblázat/l, m, p). Ez néha magyarázható a frázis eleji hangsúlytalansággal (l), de úgy tűnik, hogy a H-ra való megérkezés már a hangsúlyos szótag előtti szótagon megtörténhet (m, p). Elképzelhető, hogy a prominens szótaghoz kötődő H az azt megelőző és az azt követő hangsúlytalan szótagra is át tud terjedni, amit a beszélők aztán több szótagon át kitartanak, míg az intenzitás csökkenésével nem válik ereszkedővé a hangmenet (vö. 3.3. rész).

A fő különbség tehát a köznyelvi és a székely intonáció jelöletlennek tekintett (főleg kijelentő módbeli) esetei között, hogy míg a köznyelvre a prominens szótag intonációs kiugrása után folyamatosan ereszkedő mintázat jellemző (vö. Gósy 2004: 189–190), a székelyben a magas tónussal való kezdés tovább megmarad, és csak később válik egy „hirtelen dallamesés” után alacsonyra.

3.2. Jelölt esetek

A magyar köznyelvben (és számos nyelvjárásban) az intonáció jelölt esetei közé tartoznak a nem enyhén ereszkedő mintázatok, melyek leginkább a jelölt módviszonyú (tehát nem kijelentő módú) mondat típusokban lépnek fel; pl. a kiegészítendő kérdések több különböző hanglejtésformával is kifejezhetők, előfordul például, hogy az f0-maximum a kérdőszón realizálódik, és az is, hogy előtte vagy utána, illetve a zárlatban dallamemelés is történhet (Markó 2007: 70).

A székelyben a jelölt mondatszerkezetekre (pl. 2. táblázat/j, k, n, o) is jellemző lehet a jelöletlen, későn eső dallammenet. Az ettől eltérő dallam-mintázatokot tekintjük tehát jelölt eseteknek. Ennek számos formája fordul elő a korpuszban, melyek ugyanúgy feltűnhetnek kijelentő mondatokban is, mint kérdő vagy felkiáltó mondatokban. Úgy tűnik tehát, hogy a mód és az intonáció kevésbé szorosan függ össze a székelyben, mint a köznyelvben vagy más nyelvjárásokban.

Típus	Példa	Mintázat	Adat- közlő
A) H-ra végződő	a) <i>Székelyud↓varhelyen ↑születtem, ...</i>	HHH LLL HHH	11N
	b) <i>Három hónapja ↓élek ↑Budapesten, ...</i>	HHHHH LL HHHH	10N
	c) <i>Székelyudvarhelyi ↑születésű vagyok, ...</i>	LLLLLL HHHHHH	10N
	d) <i>...ami kicsit ↑drágább, ...</i>	LLLL HH	1F
	e) <i>...a ↑nagy↓szüleim↑hez, ...</i>	L H LLL H	2F
	f) <i>Számít, hogy Szová↑tán laktam?</i>	LLLLL HHH	9N
B) emfatikus, szélsőséges kilengések	g) <i>De olyan ↑szinten ↓voltam...</i>	LLL HH LL	5N
	h) <i>Najon ↓jó téma volt, s én azt ↑najon ↓élveztem.</i>	HH LLLLLL HH LLL	6F
	i) <i>Asszem ↓még mondta is, hogy ↑tud ↓egy szakembert.</i>	HH LLLLL H LLLL	6F
	j) <i>Ez a ↑flek↓keny ↑rám ↓írt!</i>	LL H L H L	4N
	k) <i>Én ezt ↑úgy ↓unom csinálni, ezt má' ↑annyit ↓csináltam!</i>	LL H LLLLL LL HH LLL	8N
	l) <i>El↓men↑tünk ↓ö...</i>	HLHL	3N

3. táblázat: Példamondatok jelölt esetekre

A 3. táblázatban két csoportot tüntetünk fel a jelölt dallammenetek közül. Az A) címke alatt magas tónussal végződő intonációs frázisok láthatók.⁶ A köznyelv-ben az emelkedő/szökő végződésű dallammenetek leginkább a kérdő mondatok bizonyos fajtáira és befejezetlen, felsorolás-jellegű közlésekre jellemzők (vö. Gósy 2004: 197). Ez némileg összhangban van a székely példákkal, melyek közül az első négy valóban befejezetlen, „folytatásért kiáltó” intonációs frázis.

A 3. táblázat (a, b, c) példái az adatközlők bemutatkozásaiából lettek kivágva, amint felsorolják a gyűjtéshez szükséges információkat: ebben a szakasz-

⁶ Ahogy az 1.1. részben írtuk, Csűry (1930) a székely intonáció egyik fő jellegzetességének tartja a H-ra végződést. Ezzel azonban a korpuszunkban kizárólag jelölt intonációs formák esetében találkoztunk, mint amilyenek a 3. táblázat A-csoportjában felsoroltak.

ban valamennyi beszélő esetében gyakori volt a felsoroláshoz tartozó mondatok H-ra végződése. Ezek a frázisok annyiban különböznek a köznyelvi formától, hogy a dallamemelkedés nem csupán az utolsó szótagon megy végbe (vagy nem fokozatosan emelkedik a frázis vége felé), hanem jóval előbb tapasztalható egy L utáni hirtelen H-ra váltás (pl. *Székelyudvarhelyen* [HHHLLL] ↑*születtem* [HHH], *Három hónapja* ↓*élek* [HHHHLL] ↑*Budapest* [HHHH]), ahol a frázis első fele a jelöletlen későn eső mintázatot mutatja, a második fele azonban csupa magas tónusból áll a közlés befejezetlensége miatt.

A (d) példában szintén befejezetlen közlés látható, ahol a hirtelen dallamszökés az utolsó két szótagon megy végbe. Az (e)-ben mindössze az utolsó szótagon jelenik meg a H, ám nem emelkedő vagy szökő tónus formájában, mint a köznyelvben, hanem egyetlen magas, lebegő tónusként egy hosszabban elnyújtott magánhangzón, vagyis az L–H közti váltás átmenet nélküli. Végül az (f), mely eldöntendő kérdés, meglepő módon három magas tónusra végződik. A köznyelvben bizonyos eldöntendő vagy befejezetlen kérdések esetén találunk emelkedő vagy szökő tónust az utolsó magánhangzón (pl. *Ki? Én?*), itt azonban a frázis végi H a megelőző szótagokra is áterjed.

A 3. táblázat B-csoportja olyan intonációs eseteket tartalmaz, melyek nehezen kategorizálhatók nyelvtani szempontból. Ezekben a frázisokban igen szélsőséges különbségek tapasztalhatók H és L között, egész pontosan sok alacsony tónus közé időnként hirtelen beszökik egy vagy két rendkívül magas, majd a hanglejtés rögtön vissza is esik az alacsony tónusra (3. táblázat/g, h, i, k). Hasonló példákra főleg akkor került sor, mikor az adatközlők már elengedett beszédhelyzetben érezték magukat, ezek a szélsőséges hangmagasság-kilengések tehát minden valószínűség szerint emfatikusak. Nemcsak kilengéseket tapasztaltunk ilyen beszédhelyzetben, hanem a H és L tónusok szótagonkénti ütemes változását is (3. táblázat/j, l), amit szintén emfázissal magyarázunk.

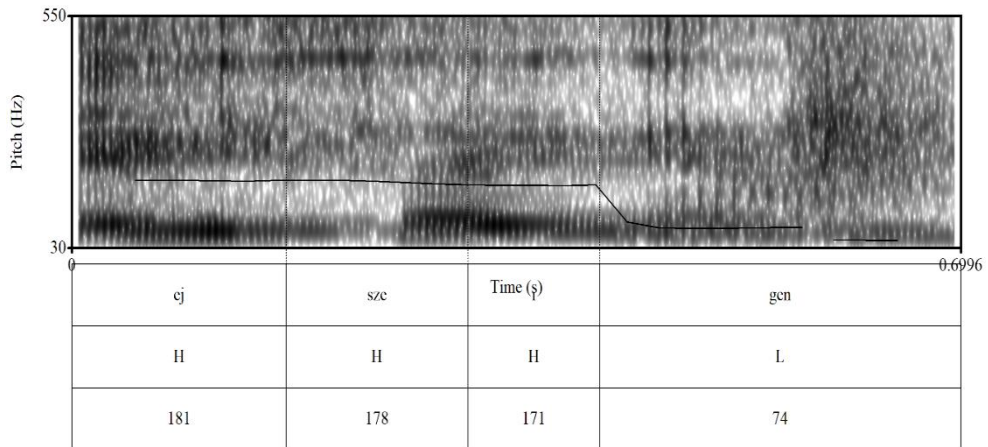
3.3. Hangszíneképek

Ebben a részben a 3.1. és 3.2. részek illusztrációjaként néhány, a korpuszból kiragadott hangszíneképet mutatunk be. Az ábrák a Praat (Boersma–Weenink 1992) nevű akusztikai elemzőprogram 2020-ban kiadott 6.1.29-es verziójával készültek. A példákon a kijelölt szakaszok spektrogramját mutatjuk be az intonációs görbe kirajzolásával. A spektrogramok 0–5500 Hz-ig mutatják az értékeket, az f₀ kiterjedésének minimumát 30 Hz-re, a maximumát pedig 550 Hz-re állítottuk.⁷

A példamondatok szótagonként lesznek szegmentálva, az átírás alatt feltüntetjük a szótagok vélt H/L-beosztását, valamint a legelső sorban a magánhangzók átlagán mért f₀-értéket, Hz-ben megadva. Ahogy az ábrákon is látszódni fog, a felvételek minősége nem tökéletes (vö. 2.2. rész), azok mégis alkalmasak előzetes következtetések levonására.

⁷ Továbbá a program elemzési módszerét autokorrelációs beállításon hagytuk, ami intonációs kísérletekhez javasolt, illetve a zöngé küszöbértékét a háttérzaj miatt 0,25-re csökkentettük a sztenderd 0,45 helyett, a Praat kézikönyvében szereplő javaslat szerint (Boersma–Weenink 1992).

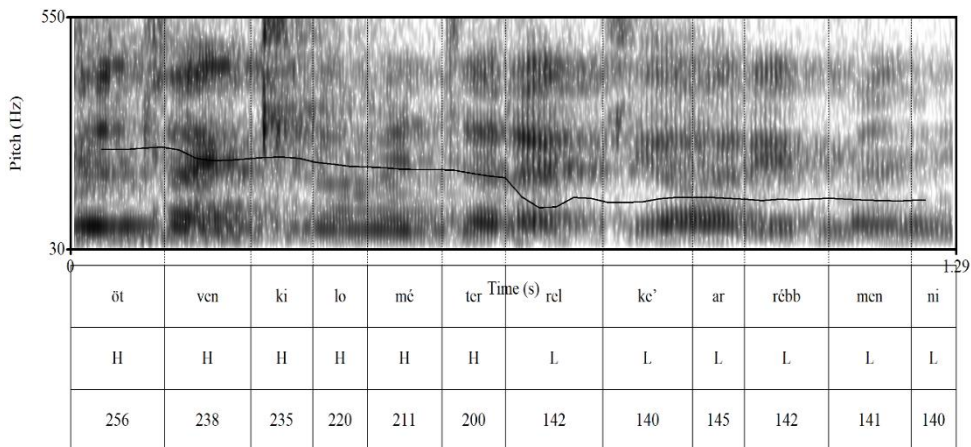
Nyolc mondatot választottunk a korpuszból hangszínképen való ábrázolásra: öt jelöletlen esetet, melyek közül kettő kijelentő mondat, míg egy kérdő, egy felszólító, egy pedig emfatikus felkiáltó; valamint három jelölt mintázatot, egyet a H-ra végződő befejezetlen közlések, egyet a szélsőséges kilengések, egyet pedig a H–L-váltkozás bemutatására. A szótagok H- és L-szerinti kategorizálása többször önkényesnek tűnhet, főleg a mért Hz-értékekkel összehasonlítva, a kérdéses pontokra minden esetben kitérünk.

1. ábra: *Ejsze igen. 'Valószínűleg.'* (2. táblázat/a, 4N)

Az 1. ábra a későn eső, általunk jelöletlennek tekintett dallammenetet szemlélteti. Bár az első három szótag alapfrekvencia-értékeiben is tapasztalható egy nagyon enyhe csökkenés, ezt a szakaszt lebegőnek tekintjük, és nem ereszkedőnek. Az utolsó szótagon jelentősen esik a hangmagasság és az intenzitás. Az esés valós számértékben nem ragadható meg, mert a szótag irreguláris zöngével valósul meg, ahol akusztikai elemző szoftverek nem tudnak f_0 -t mérni periodikus zöngé híján. A Praat különböző beállítások mentén mindig más f_0 -értéket mutatott az utolsó magánhangzó átlagára, ám mindig 100 Hz alattit, ami női beszélő esetén igen alacsony.⁸ Az első három szótag értékei azonban minden beállítás mellett is hasonlóak voltak, így mindenképpen [HHHL]-ként tudjuk megállapítani ennek az intonációs frázisnak a mintázatát.

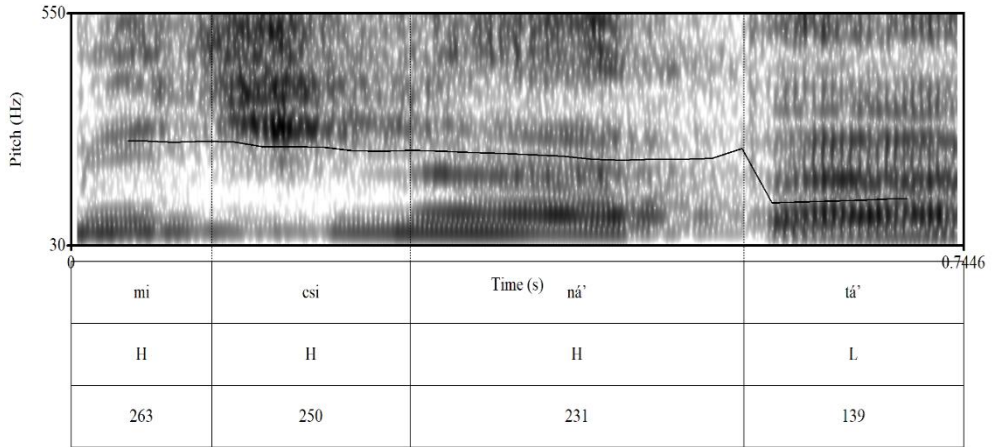
⁸ Az adatközlő egyébként egy kifejezetten mély hangú, halk szavú lány volt (vö. a 4. táblázatban mért adatokkal, ahol hét női adatközlő Hz-értékei szerepelnek).

2. ábra: Ötven kilométerrel kell arrébb menni. (2. táblázat/d, 3N)

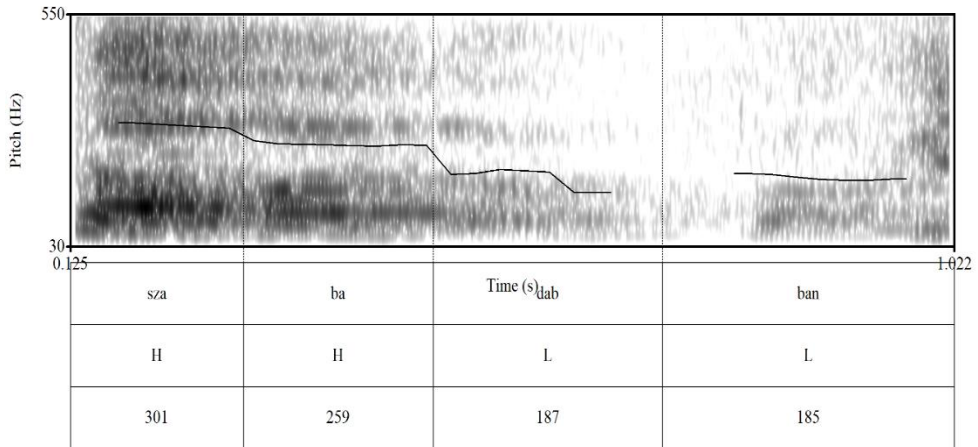
A 2. ábrán szereplő részlet is a későn eső mintázatot illusztrálja kijelentő mondaton. Csakúgy, mint az 1. ábrán, a mondat első felében itt is tapasztalni egy enyhe ereszkedést, ám ehhez képest a mondat második felében egyértelmű esés mutatkozik, és a hanglejtés a végéig alacsony, lebegő marad, így a következő mintázatot állapítjuk meg: *Ötven kilométer- [HHHHHH] -rel kell arrébb menni [LLLLLL]*, vagyis a magas tónus egészen hat szótagon keresztül van kitarva ebben a mondatban.

A H-ról L-re váltás talán önkényesnek tűnik az ábrán, főleg, hogy az első és utolsó H-szótag között is 56 Hz különbség rajzolódik ki. Azonban a frázis első szakaszában egyenletes hangmagasság-ereszkedést figyelhetünk meg, szótagonként nem több, mint 15 Hz-nyit, míg az első L-lel jelölt szótagon 58 Hz-et esik az f0, majd a frázis végéig tartja a 140–145 Hz-nyi magasságot, ez indokolja a feltüntetett dallammintázatot.

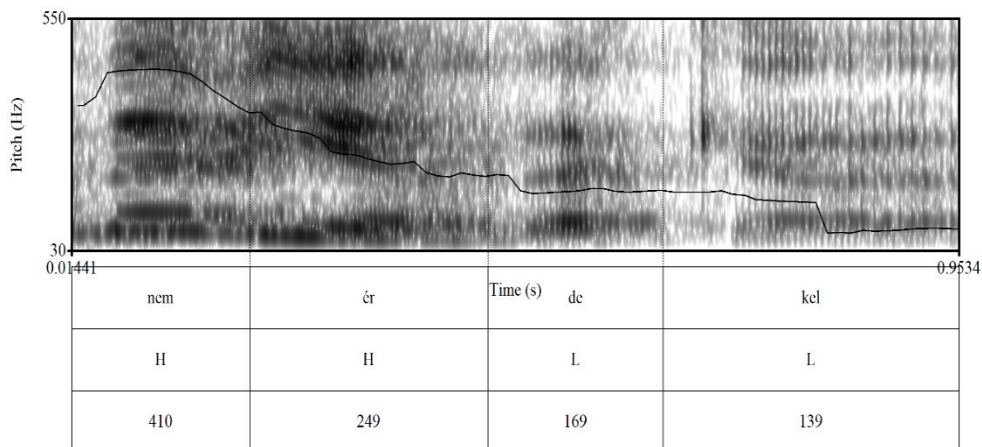

3. ábra: *Mit csináltál?* (2. táblázat/j, 1F)

A 3. ábra kérdő mondatban mutatja ki a bizonyos későn eső dallammintázatot. Az első két ábrához hasonlóan itt is látszik az enyhe ereszkedés a frázis első három szótagján, ám a negyedik szótag ehhez képest olyan jelentős dallamesést mutat, hogy a mintázat [HHHL]-ként írható le.

4. ábra: *Szabadabban!* (2. táblázat/o, 12N)

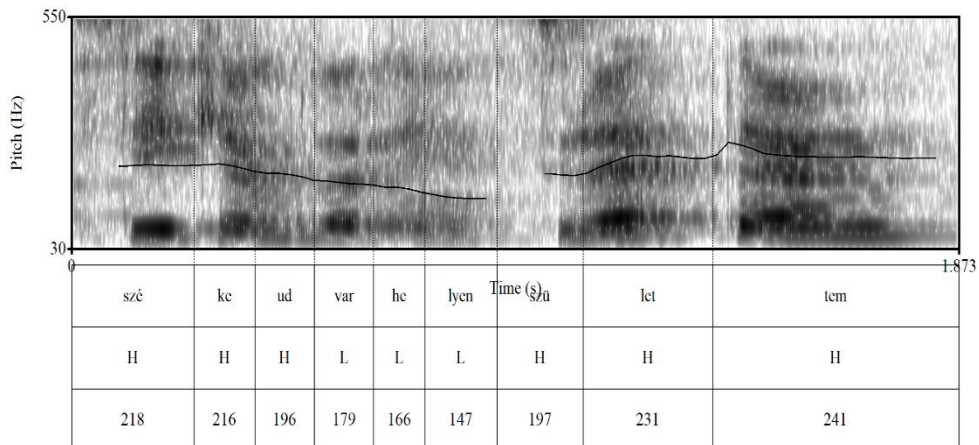

5. ábra: *Nem érdekel!* (2. táblázat/q, 4N)

Az utolsó két példánk a jelöletlen, későn eső dallammenetre a 4. ábrán látható felszólítás és az 5. ábra emfatikus felkiáltása. Ezek nem annyira „későn”, mint inkább „később” eső mintázatok, hiszen egyedül a prominens első szótag kategorizálható igazán magas H-ként. A második szótagot továbbra is H-val jelöljük, de abban mindkét példán jelentős hangmagasságcsökkenés mutatkozik. Ezek a mintázatok hasonlítanak a köznyelvi megvalósuláshoz, ahol az ilyen jellegű mondatok esetében az első kiugró szótag után a második szótagon már alacsony tónus jelentkezik, amely ki is tart egészen a frázis végéig (vö. Kontra 2020: 31). A 4. és 5. példák fő különbsége a köznyelvhez képest, hogy a második szótag hangmagassága nem éri el egyből a frázis végi f0-értéket, hanem egy köztes szintet mutat.⁹

Az ehhez hasonló megvalósulások (főleg rövidebb intonációs frázisok esetén) erősítik azt a korábbi javaslatot (vö. 3.1. rész), miszerint a későn eső mintázat egyik oka, hogy a prominens szótaghoz kötődő H átnyúlik a következő szótagra is, ám ekkor már némi ereszkedés is tapasztalható rajta. Talán hasonlóan magyarázható a korábbi ábrákon (1, 2, 3) látott enyhe ereszkedés is a H-szakaszban.

⁹ Cikkünk egyik lektorának felvetése alapján a 4. ábrán látott szó egy másik értelmezését is lehetségesnek tartjuk, az utolsó szótagon látható f0-érték okán. Intonációs frázis végén a hangmagasság csökkenése az alapértelmezett, ám ebben a példában a hangmagasság nem csökken az utolsó magánhangzón az azt megelőzőhöz képest, így ha nincs csökkenés, az percepciósan már emelkedésnek is hathat. Eszerint a mondatot [HHLH] címkével is el lehetne látni, amely mintázat megfelel a Csűrű által tipikusan székelyesnek véltnek: „egyenletes magas kezdetű” hangmenet, melyben „az utolsó szótag hangjának felszökése” tapasztalható.

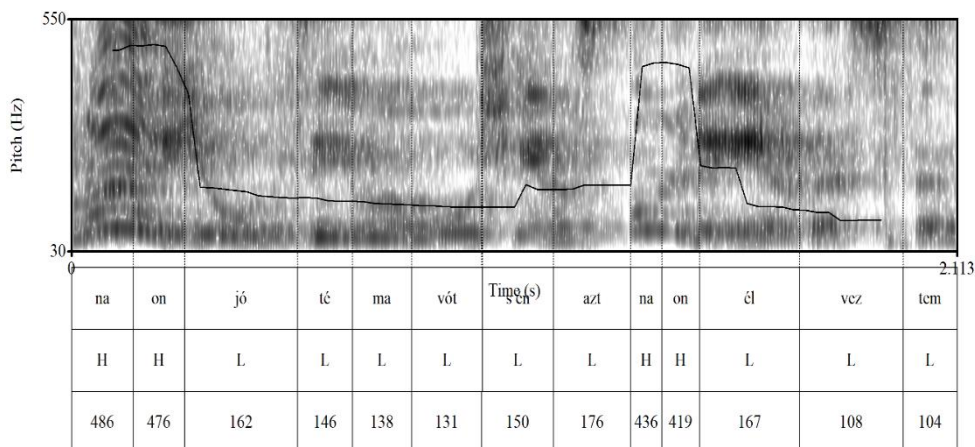

6. ábra: Székelyudvarhelyen születtem... (3. táblázat/a, 11N)

A 6. ábra az előző kettőhöz hasonlóan kérdésessé teszi, hogy a két kategóriás címkerendszer elegendő-e a székely intonációs minták vizsgálatához, a későbbi kutatásokban valószínűleg érdemes lesz a rendszert bővíteni, jelenleg azonban H és L tónusok szerint osztjuk be a fenti mondatot is. A frázis első fele (*Székelyudvarhelyen*) hasonló későn eső (vagy inkább „később ereszkedő”) mintázatot mutat az eddig látottakhoz, annyi különbséggel, hogy az első két szótagon stabilan magasán marad az f_0 , és a harmadiktól kezd egyenletesen ereszkedni. A mintázatot ezért akár [HHLLLL]-ként is fel lehetne írni, a [HHHLLL] sémát ellenben az indokolja ebben a bináris rendszerben, hogy a jelentősebb f_0 -csökkenés a negyedik szótagtól következik be.¹⁰ A második szóban ellenben emelkedés látható, így bár a *születtem* első szótagja határozottan magasabb az azt megelőzőnél, a címkéje akár [LHH] is lehetne.

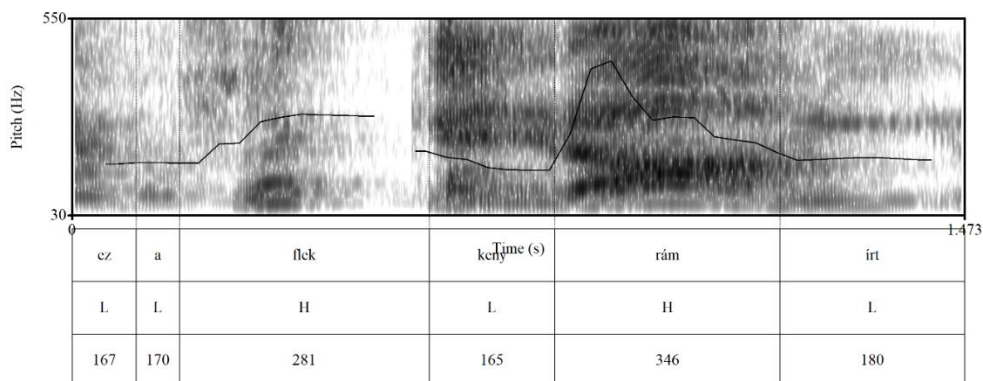
A frázis magas tónusra végződését ez esetben a közlés befejezetlensége, felsorolás-jellege indokolja. Ám a köznyelvvel ellentétben itt nemcsak az utolsó magánhangzó kap magas tónust, hanem az emelkedés már az azt megelőző szótagokon elindul. Az emelkedő szakasz első magánhangzója pedig annyival magasabban intonált az előtte lévő L-hez képest, hogy a frázist [HHH LLL HHH]-ként sematizáltuk. Más megközelítésből úgy tűnik, mintha a közlés nyitó és záró magas tónusa (mely hasonló intonációs frázisok esetében a köznyelvben és más nyelvjárásokban is magas) a székelyben progresszíven és regresszíven is terjedni tudna, ezért láthatunk később ereszkedő és korábban emelkedő dallammeneteket.

¹⁰ Sőt az 1.2. rész a) hipotézise mentén a mintát akár [HHHHHL]-ként is fel lehetne írni, ahol a későn esés csupán az utolsó szótagon következik be.

7. ábra: Nagyon jó téma volt, s én azt nagyon élveztem! (3. táblázat/h, 6F)

A 7. ábrán alapvetően monoton, alacsonyan intonált szöveg látható, amit két szélsőségesen kiugró *nagyon* [HH] szó szakít meg. Mindkét kiugrás meglepő, hiszen az adatközlő igen rövid idő alatt több, mint egy oktávot ugrik, ami emfázisnak köszönhető. Az ehhez hasonló emfaticus, szélsőséges intonáció nem volt ritka a felvételek során, valamennyi adatközlőnél előfordultak extrém dallamugrások, főleg a kötetlen társalgási rész folyamán. Az extrém tónusemelkedés érdekessége (és a köznyelvvvel ellentétben székelyes vonása), hogy két szótagon keresztül tart, ami a korábban leírtakhoz hasonlóan a H-tónus terjedésére enged következtetni.

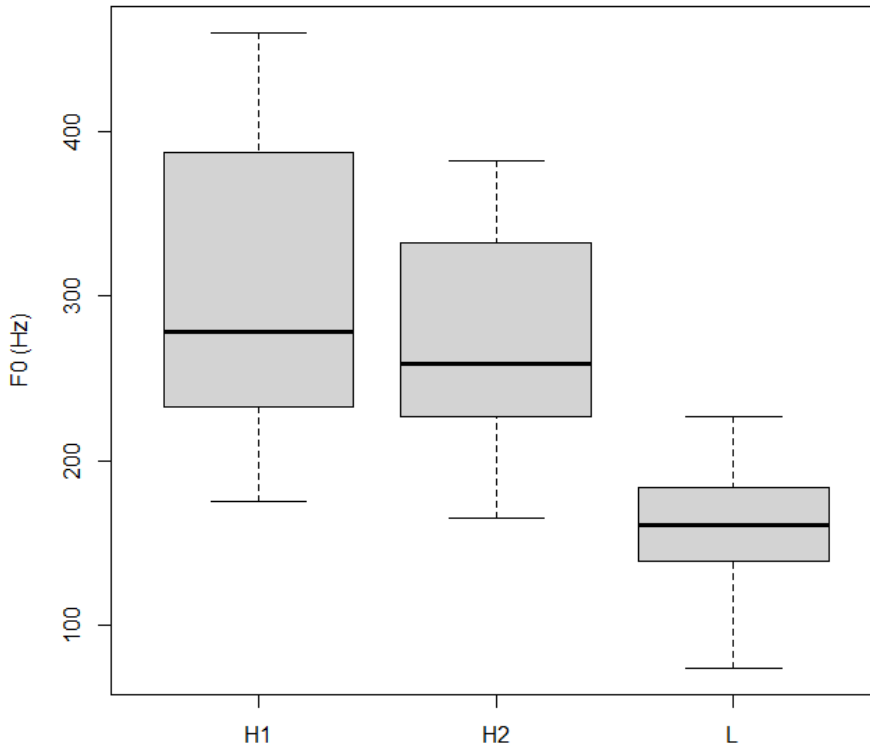

8. ábra: Ez a flekkeny rám írt! 'Egy nemkívánatos hódolóm zaklat.'
(3. táblázat/j, 4N)

Az utolsó hangszínekép a H és az L tónusok szélsőséges váltakoztatását mutatja be, ami igen „dallamossá” teszi a megnyilvánulást. Ezt számos alkalommal tapasztaltuk a gyűjtés során, főleg, mikor az adatközlők felszabadultak, és emfaticus módon hevesen változtatni kezdték a magas és az alacsony tónusokat. A

8. ábrán látható frázisban a beszélő először több, mint 100, majd közel 200 Hz-et változtat az intonációján szótagonként: [LLHLHL].

Ebben a részben hangszínekkel próbáltuk meg illusztrálni korábbi állításainkat (vö. 3.1. és 3.2. részek) a székely hanglejtésmintákról, elsősorban a legtipikusabbnak vélt későn eső dallammenetekkel kapcsolatban. A hanganyag feldolgozásának következő lépése statisztikák készítése lesz. A 9. ábrán egy előzetes statisztikai kimutatást szemléltetünk. A 2. és 3. táblázatban felsorakoztatott későn eső dallammenetes példák női beszélőinek egyes adatait mértük meg és foglaltuk dobozdiagramba az R program (R Development Core Team 2013) segítségével: a diagram a (2. táblázat/a, d, e, f, h, i, m, o, p, q, valamint a 3. táblázat/a, b) mondatok első és második H-szótagjának Hz-értékeit veti össze a frázisok utolsó L-ként kategorizált szótagjával.

9. ábra: A női adatközlők későn eső dallammeneteinek első és második H-szótagjának, valamint a frázisok utolsó L-szótagjának Hz-értékei dobozdiagramon

Frázis	2/a	2/d	2/e	2/f	2/h	2/i	2/m	2/o	2/p	2/q	3/a	3/b
Beszélő	4N	3N	4N	5N	5N	3N	3N	12N	8N	4N	11N	10N
H1	181	256	175	364	249	307	460	301	456	410	218	247
H2	178	238	165	361	288	303	382	259	373	249	216	245
L	74	140	115	170	194	168	227	185	182	139	147	155

4. táblázat: A 9. ábrán látható boxplotban mért Hz-adatok

Bár a dobozdiagram mindössze 7 női beszélő összesen 12 későn esőnek nevezett intonációs frázisát foglalja össze, néhány előzetes következtetést mindenképpen megenged. A frázisok első H (a boxploton H1) és utolsó L (a boxploton L) szótagja között jelentős különbség mutatható ki az átfedések ellenére is, elsősorban a középértékeket nézve. Ebben persze semmi meglepő nincs, hiszen ereszkedő dallammenetekről van szó, ennek fényében azonban jól látható, hogy a frázisok második H-val jelölt szótagja (a boxploton H2) szintén jóval magasabban intonált az L-hez képest. A köznyelvben hasonló környezetben a második szótag értékeinek inkább az L-re kéne hasonlítaniuk, a diagramon szereplő székely beszélők esetében azonban megállapíthatjuk, hogy az intonációjuk valóban később válik ereszkedővé.

Továbbá a 4. táblázat adataiból szintén kiolvasható, hogy a H1 és a H2 sorok értékei között (a 2/q kivételével) jóval kisebb a különbség az L-hez képest, valamint a H2 egy kivétellel (2/h) mindenütt alacsonyabb a H1-nél, tehát a későn eső frázisok elején is ereszkedés tapasztalható, ám jóval kisebb mértékű, mint a köznyelvben vagy más nyelvjáráásokban. Természetesen mindennek igazolásához a későbbiekben jóval több adatról kell statisztikát készíteni, több változóval számolva, esetleg egyes beszélőkre is külön lebontva.

4. Konklúzió

Az 1.2. részben megfogalmazott hipotézisekre részben sikerült csak választ adni ebben a tanulmányban, azonban a kutatás folytatásához ez is fontos eredménynek tekinthető. Az *a*) hipotézisre adott válaszuk a következő: ahhoz, hogy megállapítsuk, hogy a székely intonáció leggyakoribb dallammenete a későn eső, további statisztikákra lenne szükség, ám a felvételek sokszori meghallgatása alapján impresszionisztikus úton megerősítjük ezt a felvetést, tehát továbbra is a későn esőt tekintjük a jelöletlen dallammenetnek. Ellenben nem bizonyult igaznak az a feltételezésünk, hogy a hangmagasság csak az adott intonációs frázis utolsó magánhangzóján lesz alacsony. Bár találtunk ilyen példákat, túlnyomórészt azt tapasztaltuk, hogy az f0-csúcs után néhány szótagig enyhe ereszkedés következik, majd egy jelentősebbnek mondható esés, és innen a frázis végéig alacsony

tónuson lebegés.¹¹ A megfigyelés tehát úgy pontosítható, hogy a prominens szótaghoz köthető H a következő szótagokra is átterjed, és a frázis akár hat szótagon keresztül is H tónust kaphat (enyhe ereszkedés kíséretében), azonban az L-re váltás általában egyértelmű egy nagyobb esés következtében (bár erre is láttunk kivételeket, l. 4., 5., 6. ábrák, ahol a H-ereszkedés egyenletes volt).

A *b)* hipotézist megerősíthetjük a felvételek alapján, ugyanis az emfatikus megnyilvánulások között valóban gyakoriak a H és L tónusokat szélsőségesen váltakoztató hanglejtésminták, ezekhez ugyanakkor nem sikerült grammatikai motivációt társítanunk. Gyakran igen szélsőséges, hirtelen kilengések is tapasztalhatók H és L között, ám valószínűleg ez is az emfázisnak köszönhető.¹²

A *c)* és a *d)* hipotézisek releváns teszteléséhez további felmérések és statisztikák szükségesek. A 9. ábrán látható dobozdiagram előzetes válasz lehet a *c)*-re, mert igen nagy terjedelem mutatkozik a H1 és az L középtértekei között, elképzelhető tehát, hogy a székely nyelvjárásokban valóban nagyobb az f0-terjedelem, mint a köznyelvben vagy más nyelvjárásokban. Viszont annak bizonyításához, hogy a székelyben mért H f0-átlaga magasabb a köznyelvihez képest (*d)* hipotézis), mindenképpen nagyobb mintára van szükség.

Jelen tanulmány elsődleges célja egy „új” kutatási irány kijelölése volt: a székely intonáció laboratóriumi fonológiai vizsgálata. A kutatást még számos ponton szükséges finomítani, például a jövőben célunk lesz Hertz helyett félhangokban vizsgálni a mondatokat (ez fontos a férfiak és a nők összehasonlításához), ugyanis a hangközök, vagyis az egyformának észlelt hangmagasságtávolságok arányszámokkal ragadhatók meg legjobban.

Továbbá fontos lenne kideríteni, hogy a prominens szótag utáni H-k (illetve az ereszkedés vagy az esetleges folyamatos L-szint) megkülönböztetnek-e szemantikai vagy pragmatikai funkciókat, ugyanis ez érv lehetne arra, hogy a magyarban is vannak *intermediáris frázisok* (*intermediate phrase*), vagyis a prominens szótag és a határjelző tónus közötti szakaszok dallammenetét meghatározó egységek (melyek az intonációs frázis és a fonológiai frázis, vagy más, kisebb prozódiai frázis közé helyezhetők el). Ezért érdemes lenne hasonló tónusú prominens szótag és határjelző tónus közötti szakaszokat vizsgálni erre való tekintettel. Ezenkívül jövőbeni kutatási cél lehet a prominencia szerepének tisztázása a fókuszmegvalósulások terén, a H-ból L-be való átmenet (az „esés”) helyének meghatározásával kapcsolatban.

Kitekintésként elmondható, hogy a székely hanglejtésminták vizsgálata igen hasznos terepe lehet a magyar nyelvjáráskutatásnak, illetve a magyar prozódia szinkrón vizsgálatának is (akár hangtani, akár mondattani szempontból). A prozódia a beszéd összetevőinek egyik legkevésbé tudatos eleme, amely egyben

¹¹ Mindez Csúry (1930) megfigyelése alapján kiegészülhet a mondatvégi dallamemelkedéssel, amit bár a székelyudvarhelyi fiatal adatközlőinknél ebben a helyzetben nem tapasztaltunk, további kutatások megerősíthetik Csúry tapasztalatait.

¹² Az ilyen mintázatok főleg a felvételek utolsó szakaszában, a spontán beszélgetések alkalmával voltak tetten érhetőek, ám ezek hangminőség szempontjából nem lettek jól elemezhetőek, mert az adatközlők jelentős háttérzajt keltettek, és egymás szavába vágtak.

a legtartósabb is nyelvjárásvesztés esetén. Ez abból is kitűnik, hogy a régebb óta Budapesten élő székely adatközlőink (vö. 1. táblázat) is megtartották a székelyes intonációt, és számos későn eső dallammenetű, illetve szélsőséges H–L-ingadozást mutató mondatot ejtettek. Későbbi kutatásokban esetleg székelyek idegen akcentusán is vizsgálhatók lehetnének az anyanyelvi intonáció hatásai, illetve azt is érdemes lenne felmérni, hogy régóta külföldön élő, jelentős nyelvjárásvesztésen átesett székelyek mennyit őriztek meg a jellegzetes hanglejtés-mintákból.

Köszönetnyilvánítás

Ajánljuk ezt a cikket a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem bölcsészkarára magyar tanszékeinek, tanáraiknak és diákjaiknak, hálaival gondolva az eddigi közös munkára, és reménykedve a folytatásban! Az Információs és Technológiai Minisztérium Tématerületi Kiválósági Programjának TKP2020-NKA-11 sz. pályázata a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen megvalósuló „Elméleti és Kísérletes Nyelvészet” című projekt keretén belül támogatta munkánkat. Hálaság vagyunk két anonim lektorunknak is, akik sok pontatlanságra hívták fel a figyelmünket, melyeket remélhetőleg legalább részben sikerült javítanunk.

Hivatkozások

- Beňuš, Štefan–Uwe D. Reichel–Mády Katalin 2014. Modelling accentual phrase intonation in Slovak and Hungarian. In: Ludmila Veselovská–Markéta Janebová (szerk.) *Complex Visibles Out There. Proceedings of the Olomouc Linguistics Colloquium 2014: Language Use and Linguistic Structure*. Palacký University. Olomouc. 677–689.
- Boersma, Paul–David Weenink 1992. *Praat: doing phonetics by computer*. <http://www.praat.org/>
- Csúry Bálint 1925a. A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. *Magyar Nyelv* 21: 1–21.
- Csúry Bálint 1925b. A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. *Magyar Nyelv* 21: 159–175.
- Csúry Bálint 1925c. A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. *Magyar Nyelv* 21: 247–254.
- Csúry Bálint 1930. A székely és csángó mondathanglejtés. *Magyar Nyelv* 26: 249–254.
- Csúry Bálint 1935. Szamosközi és a székely mondathanglejtés. *Magyar Nyelv* 31: 115.
- Féry, Caroline 2017. *Intonation and Prosodic Structure*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Gósy Mária 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Osiris Könyvkiadó. Budapest.

- Gyuris, Beáta–Mády, Katalin 2014. Approaching the prosody of Hungarian wh-exclamatives. In: Szigetvári, Péter (szerk.) *VLLxx: Papers in Linguistics. Presented to László Varga on his 70th Birthday*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 333–349.
- Kontra Miklós 2020. Mi hiányzik a magyar szociolingvisztikából? In: Heltai János–Oszkó Beatrix (szerk.) *Nyelvi repertoárok a Kárpát-medencében és azon kívül*. Nyelvtudományi Intézet. Budapest. 20–43.
- Ladd, D. Robert 2008. *Intonational Phonology*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Magdics Klára 1964. A magyar nyelvjárások összehasonlító hanglejtésvizsgálatának első tanulságai. *Magyar Nyelv* 60: 446–462.
- Markó Alexandra 2007. Kérdő funkciójú hanglejtésformák a spontán beszédben. In: Gósy Mária (szerk.) *Beszéd kutatás 2007: Fonetika és pszicholingvisztika*. Nyelvtudományi Intézet. Budapest. 59–74.
- Markó, Alexandra 2014. The form and function of interrogatives: A corpus-based study of Hungarian questions. In: Szigetvári, Péter (szerk.) *VLLxx: Papers in Linguistics. Presented to László Varga on his 70th Birthday*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 351–362.
- R Development Core Team 2013. *R: A Language and Environment for Statistical Computing*. [Számítógépes program, <http://www.R-project.org/>]
- Varga László 1990. A magyar hanglejtés fonológiai szempontú kutatásának rövid története. *Egyetemi Fonetikai Füzetek* 3: 183–196.
- Varga, László 2002. *Intonation and Stress: Evidence from Hungarian*. Palgrave Macmillan. Basingstoke & New York.

Huszthy Bálint
Babeş-Bolyai Tudományegyetem,
Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszék
Pázmány Péter Katolikus Egyetem,
Magyar Nyelvészeti Tanszék
huszthy.balint@gmail.com

Sándor Biborka
Babeş-Bolyai Tudományegyetem,
Magyar Nyelv és Irodalom Szak
bsandor99@gmail.com

A karaim nyelv és nyelvjárásai

Csató Éva Á.

Bevezetés

Tanulmányom tárgya a karaim nyelv és annak nyelvjárásai közötti sok szempontból rendkívüli kapcsolat bemutatása. A 'nyelv' ismeretesen nem egy tisztán nyelvészetileg meghatározható fogalom. Annak, hogy milyen nyelvi változatot ismerünk el 'nyelv'-nek, a nyelvészeti kritériumokon túlmenően politikai, szociális és etnikai indokai is lehetnek. Az alábbiakban a karaim nyelv nyelvjárásai helyett a karaim nyelv változatairól fogok beszélni, a 'változat' kifejezést nem technikai értelemben, minden nyelvi egységre használható, általános megnevezésként használva (Chambers–Trudgill 1998: 5).

A tipikus nyelvjárások egy nyelv változatai, amiket egy összefüggő területen beszélnek és egymással egy nyelvjáráskontinuumot alkotnak. Egy általánosan használt kritérium szerint a szomszédos nyelvjárások egymás számára kölcsönösen érthetőek. A nyelvjárásokat szokásosan összefogja egy sztenderd nyelv, ami az írott nyelv alapját képezi. A nyelvjárásoknak nincs feltétlenül írott változata – ebből a szempontból a nyelvjárások függenek a sztenderd nyelvtől és annak írott változatától, tehát nem önállóak.

Szociolingvisztikával foglalkozó nyelvészek jól tudják, hogy a nyelvjárás meghatározásának mindezen szempontja alól sok és jelentős kivételek vannak. A karaim példa nem is lenne talán érdekes, ha nem arról lenne szó, hogy a karaim változatok a szokásos értelmezés minden egyes pontjának ellentmondanak. Nem ugyanabból a nyelvváltozathoz fejlődtek ki, nem egy összefüggő területen beszélnek őket, külön írásbeliségük van különböző írásrendszerekkel, nincs sztenderd változatuk, tehát autonómok, és beszélt változataik kölcsönösen nem könnyen vagy egyáltalán nem érthetőek. Ennek ellenére maguk a karaimok szerint van egy karaim nyelv. Ezt tiszteletben tartva a nyelvészeti irodalomban is egy karaim nyelvről és annak nyelvjárásairól beszélünk.

A karaimok

A karaimok egy a zsidó vallásból kivált hitvallás, a karaita judaizmus követői Kelet-Európában. Ez a hitvallás a 10. és 11. évszázadban egész Közép-Keleten elterjedt. A szekta történetéről és a karaitizmusról l. Polliack (2003).

Három kelet-európai karaim közösséget szokás megkülönböztetni: az északnyugati a jelenlegi Litvániában, a délnyugati a jelenlegi Nyugat-Ukrajnában, és a keletit, amit a krími karaimok használnak (Musaev 1964). A karaim közösségek közös jellemzője, hogy mindhárom gyülekezet nyelve eredetileg vagy még most is török. Erősen dominált kisebbségi helyzetben beszélt török nyelvüket a karaimok évszázadokon keresztül megőrizték. Ennek egy fontos magyarázata a karaita hitvallásban rejlik. A karaiták ugyanis csak a héber bibliát ismerik el, elutasítva a zsidó szóbeli hagyományokat. Ebből következően a biblia olvasását és értelmezését a hívők kötelességének tekintik, és a héber bibliát lefordítják a nem héber nyelvű közösségek nyelvére. A fordításokat a héber biblia olvasásához segédeszközként használják. A kelet-európai karaimok esetében ez török nyelvük tartós funkcionális jelentőségét és ezáltal fennmaradását biztosította. Mint Stephen Wurm, a veszélyeztetett nyelvek híres kutatója hangsúlyozta, egy egészen kisszámú közösség nyelve is lehet életképes, ha valamilyen kommunikációs szerepet betölt a közösség életében, l. pl. Wurm (1999). A karaim nyelv funkcionális szerepe a szovjet hatalom alatt meggyen-gült, mivel a vallási gyakorlat és a vallásos iskola gyakorlatilag be volt tiltva. Ez a nyelv erős veszélyeztetettségéhez vezetett. A közösségi nyelv revitalizációja a Szovjetunió összeomlása után kezdődött meg, amikor a vallás ismét visszanyerte szerepét a közösségi életben (Csató–Nathan 2003).

A karaim nyelvjárások

A török nyelvészetben a 'karaim nyelv' kifejezést a három közösségben használt kipszak török nyelvvaltozatok közös megjelölésére használják. A karaim nyelv legközelebbi kipszak török nyelvrokonai a kaukázusi régiókban beszélt karacsajbalkár, kumük, valamint a krími tatár. A kipszak nyelvekről l. pl. Csató–Johanson (2020).

A karaim nyelvnek az irodalomban meghonosodott felfogása szerint három 'nyelvjárása' van:

- Az északnyugati nyelvjárás, ami ma a litvániai karaimok kritikusan veszélyeztetett közösségi nyelve (ÉNyK).
- A délnyugati nyelvjárás, ami a galíciai és volhyniai, nyugat-ukrajnai közösség nyelve volt, és mára gyakorlatilag kihalt (DNyK). E két közösségből sokan a II. világháború politikai eseményei következtében áttelepedtek Lengyelországba.
- A krími nyelvjárás, a keleti karaim, amit a krími karaimok már több évszázada nem használnak beszélt nyelvként, mert áttértek a domináns krími tatár és az orosz nyelv használatára (KK). A krími karaimok közül sokan ma Moszkvában és Szentpéterváron élnek. Az utóbbi évtizedekben a krími karaimok között is megkezdődött egy folyamat a közösségi nyelv rekonstrukciójára, amely a kevert krími török egy változata. A vallási gyakorlatban ismét megpróbálnak az orosz mellett néhány török nyelvű szöveget is bevezetni.

A nyelvjáráások közötti hasonlóságok és különbségek

A karaim közösségek közös irodalmi hagyatékát a héber írásos bibliai szövegfordítások alkotják. A gyülekezetek nyelvi változatai régebbi állapotának vizsgálatára ezek szolgálhatnak. Figyelembe kell azonban venni, hogy a fordításokat másolták, és így azok nem tükrözhetik teljes hűséggel az egyes karaim közösségekben beszélt változatok jellemzőit.

Nyelvi különbségek mindhárom változat között vannak. Ennek bemutatására a Kowalski (1929) által publikált Jób könyvének fordításaiból vett példa szolgáljon itt turkológiai transzkripcióban. A KK változat az 1841-ben Gözlevében, a mai Jevpatorijában kiadott karaim bibliából van, itt Jankowski (2009: 512) alapján idézve. Az ÉNyK szöveg Rabbi Pinachas Malecki (1853-1928) fordítása, a DNyK fordítást pedig Rabbi Josef Mordkowicz (1824-1830) készítette (l. Kowalski 1929).

Jób könyve 30:3

בְּחֹסֶר וּבְרָקָן גָּלְמוּד הָעֵרְקִים צִיָּה אֶמֶשׁ שׁוֹאָה וּמִשְׁאָה

in/at/with-want and in/at/with-hunger barren they gnaw dry

night/yesterday desolation and waste

'They are gaunt with want and famine; they gnaw the dry ground; in the gloom of wasteness and desolation.' (English Revised Version)

'Szükség és éhség miatt összezsuzottak, a kik a kopár földet futják, a sötét, sivatag pusztaságot.' (Károli Biblia)

KK

eksik-lik bilen da küt-liķ bilen

szükség-K POSTP és éhség-K POSTP

bol-ir maymun ol kač-kün-lar kuryak yer-gä

be(come)-AOR szerencsétlen a menekült-K-TSZ kiaszott föld-DAT

aš-kan kečä viran-liķ da pusat-liķ

elmúlt-IN éj tönkremenés-K és pusztaság-K

ÉNyK

éksik-lik-tän da ač-liχ-tan yalyiz kal-yan ol kač-uv-ču-lar

szükség-K-ABL és éhség-K-ABL elhagyott marad-IN a menekül-IN-TSZ

pusta oruŋ-ya karanyiy véřän da pusta yer-lär-gä

puszta hely-DAT sötét tönkrement és puszta föld-TSZ-DAT

DNyK

eksik-lik-ten da ac-liķ-tan yalyiz bol-up ol kač-u^wcu-lar

szükség-K-ABL és éhség-K-ABL elhagyott be(come)-CONV a menekül-IN-TSZ

kuryak yer-ge karanyiy ^weren da pusta yer-ge

kiaszott föld-DAT sötét tönkrement és puszta föld-DAT

Jankowski (2009, 2020) részletesen elemzi a különbségeket több párhuzamos szöveg bevonásával, és arra a következtetésre jut, hogy a fordítások nyelve szintaktikailag nagyon hasonló, ami abból adódik, hogy a fordítók a héber nyelv szerkezetéhez alkalmazkodtak és egy közös fordítási hagyományt követtek (l. Olach 2013). A használt szavak is nagyrészt tipikusan kipszak elemek, de a krími változat a szókészlet tekintetében is lényeges eltéréseket mutat.

A fonetikai különbségek a transzkripcióból kiderülnek. Például palatalizáció a KK-ban nincs, a DNyK-ban csak az *i* és egyes *e*-hangok környezetében, az ÉNyK-ban pedig minden palatális szótagban rendszeresen megvan. A DNyK-ban nincs *ö* és *ü* magánhangzó és bizonyos mássalhangzók is különböznek, pl. a *č* helyén *c*-t ejtenek. A morfológia nagyon hasonló, a török nyelvekre jellemzően az alaktan konzervatív (Csató 2012). Például lásd az idézett szövegben a *-lik* képzőt, amely az ótöröktől kezdve minden nyelvben megvan, vagy az eset-ragokat, mint pl. a dativusz *-gä/-ge*, az ablativusz *-tan/-ten* és a többesszám *-lar* ragját. Ezek is minden török nyelvben megvannak. A dativuszi ragok alakja a kipszak nyelvekre jellemzően megőrizte az eredeti *g*-t. A KK szövegben az *aš-kan* múlt idejű melléknévi igenév ragja is jellemzően kipszak. Azonos formában a DNyK-ban van meg, de az ÉNyK-ban más morfológiai szabályok érvényesülnek, és a megfelelő alak *aš-čan*.

Természetesen ebből az egy példából nem lehet a karaim változatok egymás közötti kapcsolatára meghatározó következtetéseket levonni, csupán illuztrációként szolgál. Lássuk most, hogy az egyes változatok jellemzőit hogyan tudjuk röviden összefoglalni.

A krími karaimok eredeti nyelvéről nem tudunk semmi biztosat. A későbbi időkből fennmaradt nyelvi emlékek tipikus kevert krími török nyelvi vonásokat mutatnak. Így a kipszak török elemek mellett oguz török fonetikai, morfológiai és lexikai vonások is megtalálhatók benne. A Krímben az oszmán török nyelv domináns nyelv volt, így érthető, hogy a karaimok által használt török nyelvet is befolyásolta. A KK az egyetlen karaim változat, ami folyamatosan kapcsolatban állt más török nyelvekkel is, elsősorban a krími tatárral (l. Kowalski 1929). Van olyan turkológus, aki a karaimok nyelvét a krími tatár nyelvvel azonosítja, de ez nem egy általánosan elfogadott vélemény.

A délnyugati és az északnyugati karaimok különböző időszakokban telepedtek le Kelet-Európa egymástól viszonylag távol eső területein. A délnyugati karaimok valószínűleg már a mongol invázió idején, a 12. évszázadban kerültek Galíciába. Az északnyugati karaimok a 14. évszázad végén költöztek a Krím vidékéről a litván nagyhercegség balti területére. Az ÉNyK és a DNyK változatok nagy valószínűséggel eltérő kipszak nyelvváltozatokra vezethetők vissza, és mivel különböző területeken beszélték őket, más-más nyelvekkel kerültek kontaktusba. Következésképpen a környezetükben levő nyelvek hatása alatt egymástól eltérő módon változtak, más török nyelvektől elszigetelve. Folyamatos kódolás következtében nyelvük területük többségi nyelveivel konvergált, és a két karaim változat egymástól egyre inkább eltávolodott. Nyel-

vészeti leírásokban az északnyugati és a délnyugati nyelvváltozatokat ezért külön-külön kell tárgyalni.

A jelentős fonetikai különbségeket már fentebb megemlítettük. A kölcsönös megértést ezek súlyosan akadályozzák. Példák hangtani különbségekre: ÉNyK *túš-tü* ~ DNyK *kíš-či* 'leesett', ÉNyK *üč* ~ DNyK *its/yits* 'három'. A palatalizáció másképp működik a két nyelvjárásban, feltehetően a környezetükben beszélt különböző szláv nyelvjárások hatására. Az északnyugati változatban kétfajta szótag van: elülső hangrendű szótag, amelyben a magánhangzó elől képzett és a mássalhangzók palatalizáltak; a másik fajta a hátulsó hangrendű szótag, amelyben a magánhangzó hátul képzett és a mássalhangzók nem palatalizáltak, l. például az elől képzett szótagokból álló *ür'ät'üv'č'ü* 'tanár' szót, és a hátul képzett *tanuvču* 'tanú' szót. Itt megjegyezhetjük, hogy az orosz nyelv hatására a csuvas is hasonlóan változott. Mind a karaimban, mind a csuvasban a palatalizáció a török szótagharmónia szabályának megfelelően működik, és nem az orosz fonológiai szabályok szerint. Mint ismert, az oroszban a palatalizáció független a magánhangzó elől képzettségétől, és szómegkülönböztető funkciója van, pl. *brat* 'barát' és *brat'* 'venni'.

A délnyugati karaim változatban csak az elülső nyelvállású úgynevezett zárt *e* és az *i* vált ki palatalizációt, egyébként a mássalhangzók nem palatalizáltak. Ez ukrán hatás. A két karaim változat közötti különbségek olyan jelentősek, hogy személyes tapasztalatom szerint a két gyülekezet tagjai karaim nyelvváltozataikat beszélve nehezen vagy egyáltalán nem értették meg egymást. Mivel a karaim nyelvváltozatokat soha nem beszélték egy összefüggő földrajzi területen, a kommunikációs kapcsolatok nem vezettek nivellálódáshoz. Így a közösségek közötti kommunikációban szívesebben használtak egy más közös nyelvet, többnyire a lengyelt vagy az orosz.

Néhány példát adunk most azokra a morfológiai különbségekre, amiket nem lehet a karaim közösségek nyelveiben végbemenő belső folyamatok eredményeinek tekinteni, és így különböző kipcsak változatokra visszamenő örökségnek tekinthetők. Egy morfofonológiai példát fentebb már említettünk. Egy további különbség az, hogy az **ŋ* az ÉNyK-ban *-y*-vé változott a toldalékokban, a DNyK-ban pedig *n* lett belőle. Így magyarázhatók például a következő különbségek: a második személyű személyes névmás dativusza ÉNyK-ban *maya*, DNyK-ban *mana* < **maŋa*; a második személyben a birtokos személyrag ÉNyK-ban *-(I)y*, a DNyK-ban pedig *-(I)n*, pl. ÉNyK *atey*, DNyK *atan* 'apád' < **ataŋ*. A lexikális különbségek is fontosak. Csak néhány példát említhetünk itt: ÉNyK *siyir* ~ DNyK *inäk* 'tehén', ÉNyK *yun* ~ DNyK *tík* 'toll', ÉNyK *tárážä* ~ DNyK *piñjira* (← perzsa) 'ablak'.

A közös vallásos hagyományok régebben a szókincsben, különösen a héber vallásos terminológiában tükröződtek, mint ezt bibliafordításaik mutatják. A 20. században az északnyugati közösségben a héber szavak többségét karaim neologizmusokkal helyettesítették. Mivel ez a nyelvreform a délnyugati közösségben nem volt ugyanannyira hatékony, az északnyugati törökösített kifejezések a délnyugati nyelvjárásban nem honosodtak meg. A Litvániában bevezetett

karaim imakönyvet már ezért is nehezen tudták használni. A törökösítésből származó lexikai különbségek például ÉNyK *timbil χijī* ~ DNyK *p'esax* 'húsvét'.

Az ÉNyK és DNyK beszélt nyelvváltozatokat hasonló mondattani tulajdonságok jellemzik. Ezek a tipológiai sajátosságok azonban nem csak ennek a két változatnak a tipológiai tulajdonságai, hanem a Kelet-Európában beszélt többi török és bizonyos finnugor nyelvekre is jellemzőek; l. Csató–Menz (2018), Asztalos (2018). Ezt a gagauzból és az ÉNyK-ból vett néhány példával illusztráljuk. A gagauz egy Kelet-Európában, főleg Moldovában beszélt oguz török nyelv.

A karaim és gagauz szórend SVO a török SOV-vel ellentétben.

(1) Litvániai karaim

Ol al-ir e-d'i baχča-nī
 ő vesz-AOR SEGÉDIGE-MÚLT3ESZ garden-TÁRGY
gaŋlax-lar-dan uŋuz-raq.
 pap-TSZ-ABL cheap-ÖSSZEHASONLÍTÓ
 'Olcsóbban bérelte a kertet a papoktól.'

(2) Gagauz

Onnar bil-me-r-lar a:čli-ī.
 ők tud-TAGADÁS-JELEN-3TSZ famine-ACC
 'Nem ismerik az éhséget.'

Az alárendelő mondatok szerkezete tipikusan nem török, hanem fejkezdetű kötőszóval bevezetett szerkezet.

(3) Litvániai karaim

Ųle-y-m sa-ya ayt-ma kī bīz šözlä-y-bīz
 akar-JELEN-1ESZ te-DAT mond-IN hogy mi beszél-JELEN-1TSZ
karay-čä.
 karaim-EQU
 'El akarom neked mondani, hogy mi beszélünk karaimul.'

(4) Gagauz

Da soram uŋä gör-är-im ani bit-ti onnar-in
 és később már lát-JELEN-1ESZ hogy elfogy-MÚLT3ESZ ők-GEN
para-lar-ī.
 pénz-TSZ-BSZ3ESZ
 'És később már látom, hogy a pénzük elfogyott.'

Összefoglalásként

Összefoglalóan a következőket állapíthatjuk meg a három változat viszonyáról:

- Mind az északnyugati, mind a délnyugati nyelvjárás tisztán kipcsak török, de a köztük levő fonológiai és alaktani különbségek arra engednek következtetni, hogy különböző kipcsak török változatokból fejlődtek. Ennek ellenére a köztük levő rekonstruálható eredeti távolság közeli rokonságukat bizonyítja.
- A krími közösségben használt nyelv bár kipcsak, de sok oguz vonást is mutat. A fennmaradt nyelvemlékek kevert tipikus krími török vonásokat mutatnak.
- A három karaim közösség soha nem lakott szomszédos területeken. A földrajzi távolság közöttük jelentős.
- A három közösség között fennálló kommunikációs, vallási és családi kapcsolatok ellenére nem került sor a nyelvjárások nivellálódására. A közösségekben beszélt török változatok nehezen érthetőek a másik nyelvjárást beszélő számára.
- Nem fejlődött ki egy sztenderd karaim nyelv, így a nyelvjárások önállóak, nem függenek egy sztenderd nyelvtől.
- Jelenleg nincs közös írásrendszerük. Kezdetben mindegyik közösség a héber írást használta, de a 20. században eltérő írásrendszerekre tértek át. A litvániai karaimok egy viszonylag újonnan bevezetett latin írásrendszert használnak, ami a litván írásrendszert követi. A galíciai közösség és a lengyel karaimok egy régebben bevezetett, a lengyel írásrendszeren alapuló latin írást használnak. A krími karaimok cirill betűkkel írnak; I. Csató–Nathan (2007).

Terminológiai kérdések

A 'karaim nyelv' kifejezés használata a fentebb felsorolt tények figyelembe vétele nélkül téves nyelvészeti következtetésekre vezet. Használata nyelvészeti-oligiai szempontból indokolt, mivel a közös 'karaim nyelv' a karaim közösségek identitásának közös eleme, tulajdonképpen török identitásuk bizonyítéka. A 'karaim nyelv' kifejezés szociológiailag és vallástörténetileg motivált használata nem kizárólag a karaimra jellemző – a török világból is számos példát tudunk felsorolni a 'nyelv' hasonlóan nyelvészetben túli meghatározásáról. Fontos azonban megjegyezni, hogy mindegyik eset más. Egy példa a kaskáj nyelv esete. Irán délnyugati területén, túlnyomóan a Farsz tartományban élő kaskáj törzsszövetségben beszélt oguz török nyelvváltozatokat kaskáj nyelvnek nevezik. A kaskájnak sincs a karaimhoz hasonlóan sztenderd változata, a törzsek által beszélt változatok erősen eltérnek egymástól, és nyelvtörténetileg különböző oguz török változatokra vezethetők vissza (Csató 2001). A törzsek identitásuk fenntartása érdekében tudatosan ellenállnak a nivellálódási tendenciáknak, védve

nyelvi önállóságukat. A karaimmal ellentétben azonban szomszédos területeken élnek.

A nyelvek osztályozásában a karaimhoz hasonló esetek kezelésére az *Ethnologue* bevezette a makronyelv kategóriáját olyan több elkülönült változatban meglévő nyelvváltozatot összefogó megnevezésként, amelyek osztályozási szempontból egy nyelvnek tekintendők. Mivel maga a makronyelv nem egy nyelvészetileg definiált kategória, így számos nyelvészetileg különböző és egymással nyelvészeti szempontból összeegyeztethetetlen használata van. Nincs egyetértés arra nézve, hogy nyelvészetileg hogyan lehet meghatározni; l. Morey–Post–Friedman (2013). Az osztályozás kérdése végülis nem követel meg egy nyelvészeti meghatározást. Például a karaimhoz hasonlóan a romani nyelvnek is különböző földrajzi területeken beszélt, kölcsönösen nem érthető változatai vannak, leírásukban ezért több nyelvész a makronyelv megnevezést használja. A makronyelv egymás számára érthető nyelvváltozatok közös megnevezéseként is használatos, így például a két norvég hivatalos nyelv, a 'bokmål' és a 'nynorsk' is a norvég makronyelv változataiként szerepelnek az osztályozásban. Így szerintünk a makronyelv kifejezés egy nyelvosztályozási kategória, ami gyakorlati szempontok szerint különböző esetekben az osztályozás leegyszerűsítésére használható.

A 'nyelv' kifejezés többértelmű, legtöbbször nem csupán nyelvészeti kritériumokon alapuló használata a nyelvészetben elfogadott. A 'nyelvjárás' terminus helyett lehet a 'nyelvváltozat' megnevezést használni annak érdekében, hogy a nyelvjárás sztenderd értelmezésétől való eltérést jelezzük. A karaim közösségekben beszélt, genealógiailag közeli rokon változatokat nevezhetjük a karaim nyelv földrajzilag elszigetelt, hosszú önálló fejlődésen keresztülment és sztenderd változatot és közös írásrendszert nélkülöző, kölcsönösen nehezen érthető változatainak.

Rövidítések a morfológiai elemzésben

ABL	ablativuszi eset
ACC	tárgyeset
AOR	aorista igealak
BSZ	birtokos személyrag
CONV	határozói igenév
DAT	dativuszi eset
EQU	equativuszi eset
ESZ	egyesszám
GEN	genitivusz
IN	igenév
K	képző
POSTP	utónév
TSZ	többesszám

Hivatkozások

- Asztalos Erika É. 2018. *Szórendi típusváltás az udmurt nyelvben*. Disszertáció. Nyelvtudományi Doktori Iskola. Budapest.
- Chambers, J. K.–Trudgill, Peter 1980. *Dialectology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Csató, Éva Ágnes 2001. Present in Kashkay. *Turkic Languages* 5: 104–119.
- Csató, Éva Ágnes 2012. On the sustainability of inflectional morphology. In: L. Johanson–M. Robbeets (szerk.) *Copies versus cognates in bound morphology*. Leiden–Boston: Brill Academic Publishers. 371–380.
- Csató, Éva Ágnes–Johanson, Lars 2016. Some phonological and morphological features of spoken Halich Karaim. In: I. Zimonyi–O. Karatay (szerk.) *Central Eurasia in the Middle Ages: Studies in Honour of Peter B. Golden*. Wiesbaden: Harrassowitz. 57–68.
- Csató, Éva Á.–Johanson, Lars 2020. The Northwestern Turkic (Kipchak) languages. In: Robbeets, Martine–Savelyev, Alexander (eds.) *The Oxford Guide of Transeurasian Languages*. Oxford: Oxford University Press. 370–391.
- Csató, Éva Á.–Menz, Astrid 2018. On the linguistic distances between Gagauz and Karaim. *Turkic Languages* 22: 43–62.
- Csató, Éva Á.–Nathan, David 2003. Multimedia and the documentation of endangered languages. In: P. K. Austin (szerk.) *Language Documentation and Description* 1. London: The Hans Rausing Endangered Languages Project. 73–84. <http://www.elpublishing.org/publicationpage/1>
- Csató, Éva Á.–Nathan, David 2007. Multiliteracy, past and present, in the Karaim communities. In: P. K. Austin (szerk.) *Language Documentation and Description* 4. London: Hans Rausing Endangered Languages Project. 207–230. <http://www.elpublishing.org/publicationpage/4>
- Jankowski, Henryk 2009. Translations of the Bible into Karaim. *Religion Compass* 502–523.
- Jankowski, Henryk 2015. Crimean Turkish Karaim and the old North-Western Turkic tradition of the Karaites. *Acta Orientalia* 68: 199–214.
- Jankowski, Henryk 2020. The Karaim Haggadah. Critical edition of a Crimean manuscript in comparison with Northwest, Southwest and Egyptian versions. *Journal Asiatique* 308: 23–61.
- Kowalski, Tadeusz 1929. *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*. Kraków: Nakładem Polskiej Akademji Umiejętności.
- Morey, Stephen–Post, Mark W.–Friedman, Victor A. 2013. The language codes of ISO 639: A premature, ultimately unobtainable, and possibly damaging standardization. <http://hdl.handle.net/2123/9838>
- Musaev, Kenesbaj M. 1964. *Grammatika karaimskogo jazyka. Fonetika i morfologija*. Moszkva: Nauka.
- Olach, Zsuzsanna 2013. *A Halich Karaim Translation of Hebrew Biblical Texts*. Wiesbaden: Harrassowitz.

Polliack, Meira (szerk.) 2003. *Karaite Judaism. A Guide to its History and Literary Sources*. Leiden: Brill.

Wurm, St. A. 1999. Languages in danger. The life and death of the world's languages. *Multiethnica* (Uppsala) 24: 22–28.

Prof. em. Csató Éva Á.
Uppsalai Egyetem, Svédország,
Department of Linguistics and Philology
eva.csato@lingfil.uu.se

Az osztrák-német nyelvváltozat grammatikai és lexikológiai jellemzőinek bemutatása kontrasztív megközelítésben

Illésné Kovács Mária – Kecskés Judit – Kriston Renáta

1. Bevezetés

Jelen tanulmányban a német nyelv osztrák nyelvváltozatának bemutatására teszünk kísérletet gyakorlati vonatkozásban egy készülő Osztrák–magyar kommunikációs szótár (Kriston 2021) példaanyagát felhasználva. A kontrasztív elemzés során kizárólag grammatikai, valamint lexikológiai szempontokat veszünk figyelembe, ezen belül is olyan jelenségeket ábrázolunk, melyek nehézséget okoztak a szótárszerkesztésnél, ezért elméleti keretek kialakítására volt szükség. Elsődlegesen az elméleti kereteket vázoljuk, ezt követően kerül sor ezen elméleti keretek gyakorlatban való alkalmazhatóságának a bemutatására konkrét szótári szócikkeken keresztül.

2. Az osztrák-német nyelvváltozat főbb jellemzői

A tervezett Osztrák–magyar kommunikációs szótár (Kriston 2021) forrásnyelvéből kiindulva első lépésként az osztrák-német nyelvváltozattal kapcsolatban megjelent tanulmányok (Ernst 2006, Scheuringer 1996a, 1996b, 2001, Tatzreiter 1988, Wiesinger 1988, 2011) feltérképezésére került sor. A fenti írások többsége általánosságban mutatja be az osztrák-német nyelvváltozatot, viszont lexikográfiai és gyakorlati szótárszerkesztési szempontból konkrét nyelvészeti vizsgálatokra volt szükségünk a fonetika, morfológia, lexikológia és frazeológia tudományterületéről. Így elsődlegesen a következő munkákra támaszkodtunk a fenti szótár szerkesztési elveinek a kidolgozásakor: Tatzreiter (1988), Scheuringer (2001) és Ernst (2006).

Tatzreiter (1998) az osztrák-német nyelvváltozatot morfológiai szempontból közelíti meg, szófajok szerinti csoportosításban (pl. főnevek eltérő neme,

Tatzreiter 1988: 74) mutatja be a németországi sztenderd némettől való eltéréseket. Scheuringer teljességében vizsgálja az osztrák-német nyelvváltozatot, így részletesen kitér a fonetikai-fonológiai (2001: 103), morfológiai (2001: 106), valamint lexikai (2001: 108) jellemzőkre is. Ernst (2006) tanulmányában az osztrák-német nyelvváltozatban előforduló frazeologizmusokat gyűjti össze és elemzi. Lexikográfiai szempontból a legátfogóbb munka a Scheuringer-féle (2001) tanulmány, így az ebben vázolt leírásokra támaszkodtunk a szócikkek szerkezeti kialakításakor.

Az osztrák-német nyelvváltozattal (a továbbiakban: A) kapcsolatban dominálnak a lexikológiai vonatkozású összehasonlítások, ezen belül is főként a szókészleten belüli eltérésekre mutatnak rá a németországi sztenderd német nyelvvel (a továbbiakban: D) kapcsolatos elemzésekben, illetve német nyelv-könyvekben (pl. *Griß Gott!* (A) – *Guten Tag!* (D), *Semmel* (A) – *Brötchen* (D), *Marille* (A) – *Aprikose* (D), *Erdapfel* (A) – *Kartoffel* (D), *Matura* (A) – *Abitur* (D), *Paradeiser* (A) – *Tomate* (D)).

Mint a fentiekben utaltunk rá, az eltérések a németországi sztenderd német nyelvhez képest nemcsak a szókészleten belül jelentkeznek, hanem fonetikai, morfológiai, szintaktikai, szemantikai, frazeológiai, valamint pragmatikai és ortográfiai szinteken is előfordulnak (Scheuringer 2001), és ez a tény jelentősen kihat az osztrák-német nyelvváltozat szótári ábrázolására. Ezenkívül ki kell emelni a területi eltéréseket, vagyis különbségek mutatkoznak Kelet-Ausztria (Burgenland, Wien, Niederösterreich, Steiermark egy része), Délkelet-Ausztria (Steiermark egy része, Kärnten és Osttirol), Nyugat-Ausztria (Vorarlberg, Tirol és Salzburg egy része), valamint Közép-Ausztria (Oberösterreich és Salzburg) (Ammon–Bickel–N. Lenz 2016) nyelvhasználatában. A készülő osztrák–magyar kommunikációs szótár szócikkei a sztenderd osztrák-német nyelvváltozatot reprezentálják. A szótár általános kétnyelvű szótárnak tekinthető, melyben a címszavak szelekciójánál a mindennapi írásbeli és szóbeli kommunikációhoz elengedhetetlenül szükséges szavak kiválasztására került sor, így tematikus bontásban a következő területek dominálnak a szótárban: élelmiszer, konyhaművészet, közlekedés, közigazgatás, öltözködés, sport. A kommunikáció gördülékenységét segítik elő az egyes címszavak mellett megjelenő rajzok (pl. *E-Card*, *Parkpickerl*).

A fent vázolt elméleti keretek és leírások gyakorlati megvalósulását tapasztalhattuk a konkrét szótári munka, vagyis a szócikkek kidolgozása, adott esetben lektorálása során. A következő jelenségek fordultak elő fonetikai-fonológiai, morfológiai, lexikai, szemantikai, frazeológiai és ortográfiai szinteken, mindegyik tudományterületre egy-egy gyakorlati szótári példát hozva:

Fonetikai szinten megfigyelhető, hogy a *ch* kezdetű szavak általános kiejtése nem [ç], hanem [k] az osztrák-német nyelvváltozatban a németországi sztenderd német nyelvhez képest. A fenti esetekben, vagyis különböző kiejtés esetén (a németországi sztenderd német nyelvhez képest) szükségesnek láttuk kiejtési adatok szerepeltetését az Osztrák–magyar kommunikációs szótárban (pl.

China [ki:na]). A kiejtési adatok megadása során elsődlegesen az osztrák-német kiejtési adatbank (<http://www.adaba.at>) adataira támaszkodtunk.

A morfológiai jellemzők bemutatása több szempontot követ, hiszen a jelenségek sokrétűek: eltérés mutatkozik a névelőhasználatban (pl. *das/die E-Mail* (A), *die E-Mail* (D)), a többes számban (pl. a *Fragebogen* címszónál *Fragebögen* (A), *Fragebogen* (D)), az úgynevezett Fugen -s használatban (pl. *Gepäcksaufbewahrung* (A), *Gepäckaufbewahrung* (D)) és a segédige-használatban (pl. *stehen – ist gestanden* (A), *stehen – hat gestanden* (D)).

A címszavak szelekciója, valamint az osztrák-német nyelvváltozat szókészletének tanulmányozása során megállapítottuk, hogy jelentős eltérések jelentkeznek a németországi sztenderd német nyelvhez képest lexikológiai megközelítésben az élelmiszer, a konyhaművészet, a háztartás, a kézműipar, az öltözködés, a közlekedés, a sport és a közigazgatás területén. Mivel a szótár egyik fontos célkitűzése, hogy elősegítse a szóbeli és az írásbeli kommunikációt, ezért a fenti területek közül túlnyomórészt az élelmiszer (pl. *Dillkraut* (A), *Dill* (D)), a konyhaművészet (pl. *Eierspeise* (A), *Rührei* (D)), a közlekedés (pl. *Tram* (A), *Straßenbahn* (D)) és a közigazgatás (pl. *amtsführender Stadtrat* (A), *Landesminister* (D)) elemei kerültek fel a címszólistára.

A szemantikai elemzés során különbségek mutatkoztak a jelentés-szerkezetben is az osztrák-német nyelvváltozat és a németországi sztenderd német nyelv között, melyek szintén hatással voltak egyes szócikkek szerkezetére. Az egyik ilyen jelenség, amikor az osztrák-német nyelvváltozatban kiegészül a németországi sztenderd németben meglévő jelentés egy újabb jelentéssel, például a *Dirndl* szó esetében: a 'dirndli' jelentés mellett előfordul az osztrák-német nyelvváltozatban a 'lány' jelentés is, így ezt is megadtuk az osztrák–magyar kommunikációs szótárban. Ennek ellentétje is megfigyelhető, vagyis a németországi sztenderd németben létező jelentések mindegyike nem használatos az osztrák-német nyelvváltozatban, pl. *Ferien*: a németországi sztenderd német nyelvben a 'szünidő, szünet' jelentés mellett megjelenik az 'üdülés' jelentés is, míg az osztrák-német nyelvváltozatban a *Ferien* kizárólag 'szünidőt, szünetet' jelent. Nagyon érdekes jelenség, mely ugyan elvétve fordul elő, mégis említésre szorul: a lexéma létezik mind az osztrák-német nyelvváltozatban, mind a németországi sztenderd németben, viszont más-más jelentéssel használatos. Ilyen például a *Gebäck*: az osztrák-német nyelvváltozatban 'pékáru, péksütemény', míg a németországi sztenderd németben 'édes (apró)sütemény' jelentéssel bír a szó.

A frazeologizmusokat vizsgálva megállapítható, hogy legnagyobb arányban formai eltérések jelentkeznek (hasonló tartalommal) az osztrák-német nyelvváltozat és a németországi sztenderd német között (pl. *jm eine auf den Deckel geben* (A) és *jm eins auf den Deckel geben* (D)). Ritkább esetben találkozhatunk zéró ekvivalenciával, amikor az osztrák-német nyelvváltozatban használatos frazeologizmusnak sem a németországi sztenderd németben, sem a magyarban nincs frazéma értékű megfelelője, így ebben az esetben körülírást alkalmazunk (pl. *es/dann ist Feuer am Dach* (A) '≈ kritikus helyzet miatti heves indulat').

Az ortográfiai jellemzők és eltérések vizsgálata során a leggyakrabban előforduló jelenség lexikai szinten az eltérő írásmód (pl. *Erdgeschoß* (A), *Erdgeschoss* (D)).

3. Az osztrák–magyar kommunikációs szótár bemutatása

Az osztrák–magyar kommunikációs szótár koncepciójának kialakítását két tényező határozta meg: a fent vázolt eltérések a németországi sztenderd német nyelvhez képest, valamint a célcsoport igényei. A szótárkonceptió kidolgozása összefüggésben áll a szótártipológiával, kölcsönösen befolyásolják egymást: az osztrák–magyar szótár, ahogy az elnevezésben is látszik, típusát tekintve kétnyelvű általános szótár, melyben a magyar ekvivalenseken kívül állandósult szókapcsolatok és frazeologizmusok is szerepelnek a szócikktestben, illetve a szócikklábban. Mivel a célcsoportba a magyar anyanyelvű szótárhasználók tartoz-

nak, így számukra releváns adatokat fogunk szerepeltetni a szótárban (pl. rendhagyó ragozású igék megadása), valamint a szótári adatokat (rövidítések, szófajmegjelölés) is magyar nyelven ábrázoljuk.

A szótárszerkesztési munkálatok két részből tevődtek össze: elméleti és gyakorlati részből. Az elméleti fázisában került sor a konkrét célcsoport meghatározására, illetve a szerkesztési alapelvek (konceptió) és szerkesztési útmutató kidolgozására. A gyakorlati rész a szócikkek kidolgozásából és lektorálásából (osztrák és magyar lektorok bevonásával) állt.

Az osztrák–magyar szótár legfőbb erénye az osztrák–német nyelvváltozat kétnyelvű szótárban való megjelenítése, mivel Magyarországon eddig még nem jelent meg osztrák–németet reprezentáló kétnyelvű szótár.

A szótár elsődleges célcsoportjába a magyar anyanyelvű szótárhasználók tartoznak, akik vagy Ausztriában élnek, dolgoznak, tanulnak, vagy Ausztriában kívánnak letelepedni, illetve Magyarországon tartózkodnak életvitelszerűen, de terveik között szerepel hosszabb vagy rövidebb ausztriai tartózkodás (munka, tanulás, turizmus). Emellett haszonnal forgathatják a szótárt az Osztrák Iskola tanulói, valamint az osztrák nyelvvizsga (Österreichisches Sprachdiplom) vizsgázói.

A szótár típusát tekintve kétnyelvű szótár, melyben az egyes címszavak (pl. reáliák) jobb megértését rajzok és információs ablakok segítik. A címszavak számát megközelítőleg 8000-re tervezzük kb. 10.000 példamondattal, és a szigorú alfabetikus elrendezést követjük. A szótár koncepcióját Kriston Renáta dolgozta ki, a szótárprojektben a Bécsi Egyetem és a Miskolci Egyetem oktatói vesznek

részt az Osztrák-Magyar Akció Alapítvány (projektszám: 103öu3) támogatásával. Az osztrák lektori feladatokat Barbara Heinisch, a magyar lektori feladatokat Illésné Kovács Mária és Kecskés Judit látja el. A szótár az Iwb (Lexicographers' Workbench) szótárprogramban készül a Morphologic Kft. gondozásában.

3.1. Makrostruktúra

A szerkesztési alapelveknél a szótári makrostruktúra és mikrostruktúra részletes kidolgozására került sor. A makrostruktúrára vonatkozóan általánosságban két lényeges döntés van metalexikográfiai szempontból: a szótári állomány meghatározása címszólista készítésével, illetve a címszavak elrendezésének a megállapítása. Az osztrák–magyar szótárban a következő forrásokat vettük figyelembe a címszólista összeállításakor: Német nyelvváltozatok szótára (Ammon–Bickel–N. Lenz 2016), Osztrák szótár (Österreichisches Wörterbuch, ÖWB-online: <https://www.oewb.at/index.htm> 2019), a továbbiakban: ÖWB-online (2019), Osztrák iskolai szótár (Greil–Vallaster 2006), illetve Duden (Duden Onlinewörterbuch, Deutsches Universalwörterbuch: <https://www.duden.de/woerterbuch> 2020). A fenti források közül nagy segítségünkre volt az ÖWB-online (2019), valamint az Osztrák iskolai szótár (Greil–Vallaster 2006), hiszen legfőbb célkitűzésünk a használóbarát jelleg érvényesítésével az volt, hogy a készülő osztrák–magyar szótár ne kizárólag a németországi sztenderd némettől való eltéréseket tartalmazza, hanem lefedje a sztenderd osztrák–német nyelvváltozatot. Ellenkező esetben, vagyis csak az ausztriacizmusok szótári ábrázolása esetén a szótárhasználónak egy kétnyelvű német–magyar szótárra is szüksége lenne a keresési folyamat során.

Ahogy korábban utaltunk rá, a szótár a szóbeli és írásbeli kommunikációt támogatja, így ennek megfelelően történt a címszavak szelekciója, a példamondatok kiválasztása és a képes ábrázolás kidolgozása azoknál a szócikkeknel, melyek többsége reália, vagyis nem létezik magyar ekvivalens, illetve a magyar ekvivalens nem tudja megfelelően visszaadni a címszó eredeti jelentését.

A címszólista összeállítása során problémát okozott, hogy a sztenderd osztrák–német nyelvváltozat nem egységes (lásd fent), jelentős területi eltérések lehetnek a szókészletben és a jelentésstruktúrában. A címszavak kiválasztásánál segítségünkre volt Wiesinger (1988) felosztása, aki ötös tagolást (pl. délnémet szókészlet, bajor-osztrák szókészlet stb.) alkalmaz. Emellett támaszkodtunk a Német nyelvváltozatok szótárának (Ammon–Bickel–N. Lenz 2016) területi adataira (keletosztrák, középosztrák, délkelet-osztrák, nyugat-osztrák), mely a különböző tartományok szerinti felosztásra épít. Abban az esetben, ha területileg eltérő volt a szóhasználat, mindkét szót felvettük címszóként a szótárba (pl. *Schreiner* és *Tischler*). A *Schreiner* szó Nyugat-Ausztriában (Ammon–Bichel–Lenz 2016: 647) elterjedt, míg a *Tischler* szó főként Kelet-Ausztriában használatos.

A címszóállományon kívül makrostrukturális kérdés a mellékletek szerepe. A mellékletek a szótárban egyrészt információs ablakok a címszavakhoz kapcsolódva (pl. osztrák osztályzatok rendszere a *Fünfer* címszónál megjelenítve)

vagy önállóan előforduló mellékletek (pl. Ausztria történelme, földrajza), melyek elrendezésüket tekintve a szótári állományt követik.

Ahogy korábban utaltunk rá, a készülő szótárban a szigorú alfabetikus elrendezést követjük, mellyel együtt jár a keresési folyamat leegyszerűsítése – ez is hozzájárul a felhasználóbarát jelleghez.

3.2. Mikrostruktúra

A szócikkekben szereplő szótári adatok (szófajmegjelölés, nyelvtani információ, stilisztikai adat, glossza) a célcsoport jellegéből fakadóan magyarul szerepelnek. A címszót nyelvtani adatok, illetve szófaji besorolás követik. Főnevek esetében megadjuk a névelőt, a birtokos eset ragját hímnemű és semleges nemű főneveknél, valamint a többes szám jelét. Igéknél a szófaji besoroláson kívül szerepelhet még a kötelező és fakultatív vonzat, a rendhagyó igéknél az egyes szám 3. személyű alak, valamint a múlt idejű alakok. Mellékneveknél és névmásoknál kizárólag a szófaji besorolás szerepel, a névmásokat is csak akkor tipologizáljuk, ha homonimaként viselkednek (pl. ¹*dich*, ²*dich*) és szükség van konkrét szófaji elhatárolásra, egyébként csak a *névm* rövidítés szerepel a szófaji megjelölésüknél.

Kiejtési adatot csak abban az esetben adunk meg a szótárban, ha a címszó kiejtése a németországi némettől eltér (pl. *Baiser*, az osztrák-németben [be'se:], a németországi németben [be'ze:]), illetve a címszó idegen eredetű és kiejtése még nem asszimilálódott (pl. *Cup* [kʌp]).

Stílusminősítést és szaknyelvi besorolást csak akkor alkalmazunk, ha az a neutrálistól eltér. A szócikktestben a címszó egyes jelentéseit és azok megfelelőit adjuk meg magyar nyelven. A címszavak egy- vagy többjelentésűek, poliszémia esetén az egyes jelentéseket arab számokkal különítjük el egymástól. A címszavak használatát autentikus példák szemléltetik, melyek elsődleges és másodlagos forrásokból származnak: az elsődleges forrásokat osztrák napilapok (www.derstandard.at, www.kurier.at) teszik ki, míg másodlagos forrásként osztrák-német egy nyelvű szótárakat vettünk figyelembe (ÖWB-online 2019, Greil–Vallaster 2006). Az ekvivalensek, illetve a példák után adjuk meg a kollokációkat, majd a szócikk végén, a szócikkklámban található a frazeologizmusok, melyek egyik jelentéshez sem köthetők. A frazeologizmusok sorba rendezése a szigorú alfabetikus elrendezést követi.

Az osztrák-német kollokációk és frazeologizmusok kapcsán egyrészt a Bécsi Egyetem idevágó projektjét vettük figyelembe, melyben Peter Ernst kutatócsoportja kb. 15.000 sztenderd nyelvi osztrák-német szólást gyűjtött össze, ebből egy 3000 címszavas szótár kiadását tervezik (Ernst 2006). Másrészt a frazeologizmusok megadásánál a Német nyelvváltozatok szótárának (Ammon–Bickel–N. Lenz 2016), valamint az ÖWB-online (2019) adataira támaszkodunk.

Szemléltetésképpen egy főnévi és egy igei szócikk a szótárból:

Ast der, -(e)s, -e <fn> **1.** (*fáé*) ág **2.** (*fában*) csomó ♦ **auf dem/am absteigenden Ast sein** leszálló ágban van ♦ **auf dem/am (auf)steigenden Ast sein** felszálló ágban van ♦ **auf dem/am längeren Ast sitzen** (*befolyása miatt*) vkinél előnyösebb helyzetben van

(Kriston 2021)

an|schaffen h <ige> **1.** (*sich*^D), **A vesz; vásárol; beszerez** vmit: *Ich habe mir neue Möbel angeschafft.* Új bútorokat vettem. **2. D, A (meg)parancsol** vkinek vmit: *Er musste das tun, was ihm angeschafft wurde.* Azt kellett tennie, amit parancsoltak neki.

(Kriston 2021)

4. Morfológiai sajátosságok kontrasztív (osztrák–magyar) megközelítésben – női alakok

Az ekvivalensek keresése során morfológiai természetű problémákkal is szembesültünk; többek között a mozaikszavak vagy a szóképzés egyik speciális fajtája, a *Movierung* (a női alakok képzése) esetében. E tanulmányban kizárólag a német nyelvterületen rendkívül produktív *Movierung* szótári megjelenítésére kialakított rendszert mutatjuk be, a mozaikszavak ismertetésétől eltekintünk.

A nőnemű alakokat a német–magyar szótárak általában egy szócikken belül, a hímnemű alakot követően adják meg, ahogyan azt az alábbi típuspéldák is mutatják:

Absender der [-s, -] <fn> feladó: *Der Name des Absenders steht auf dem Umschlag.* A feladó neve a borítékon van. || die **Absenderin** [-nen]

(Hessky 2012: 64)

Bekannte der/die [-n, -n] <fn> (férfi/nő) ismerős: *Frau Pröll ist die Bekannte meiner Oma.* Pröll néni a nagymamám ismerőse.

(Hessky 2012: 79)

Csak néhány újabb szótár veszi fel külön címszóként a nőnemű alakokat, ahogyan azt a gyermekeknek szóló *Lernerwörterbuch Englisch–Österreichisch–Österreichisch–English* (Zipser–Kriston–Posch–Keinpointner 2017) is tette, segítve a nyelvtani rendszert még nem tudatosan használó, nem grammatikai struktúrában gondolkodó kezdő nyelvtanulót, jelen esetben gyermeket a gender megjelenítésével. Hasonló koncepcióra épül az osztrák–magyar kommunikációs szótár is, amelyben szintén önálló címszóként jelennek meg a nőnemű alakok, hogy a különböző korú és nyelvtudású – a magyar vagy a német – nyelvtani rendszert eltérő szinten ismerő célcsoport nyelvtanulását segítse. Kontrasztív megközelítésben lexikográfiai szempontból azonban sok esetben nehézséget okozott a női

alakok magyar nyelvi ábrázolása, ezért egy elméleti rendszer kidolgozása vált szükségessé.

A kategorizálás a magyar nyelvi ekvivalensből indult ki. Az elsődleges szempont az ekvivalensben a nőnem lexikalizáltsága volt, mely szerint szembeállítható a lexikalizált forma (pl. *Ärztin die, -nen* <fn> orvosnő; *Kaiserin die, -nen* <fn> 1. császárnő 2. (császár felesége) császárné, *Chefin* [ˈje:fin] die, -nen <fn> főnöknő; főnökasszony) a nem lexikalizált formával (pl. *Imkerin die, -nen* <fn> (női) méhész). A lexikalizáltságot a szinkrón nyelvhasználatot tükröző szótárak (ÉKsz., AkH., <https://www.arcanum.hu/hu/ad/>) segítségével ellenőriztük.

A lexikalizált formák általában a nő, ritkábban az asszony, kisasszony, lány utótaggal alkotott összetett szóval vagy a nő lexémából grammatikalizálódott -né képzővel jöhettek létre. De mivel a nő > né grammatikalizáció az ómagyar korban zajlott le – s bár a 18. században a foglalkozásnevekhez kapcsolódva (pl. *szakácsné, táncosné*) nem feleségképzőként funkcionált, hanem a személy foglalkozását fejezte ki, és a személy „nem feleség, hanem nő voltára” (Kiss–Pusztai 2003: 613) utalt – a mai magyar nyelvhasználó számára ez az összefüggés már nem ismerhető fel. A grammatikalizációt követő jelentésmegoszlás miatt a mai magyar nyelvben jelentéskülönbség van a *császárnő* ’császárként uralkodó nő’ és *császárné* ’a császár felesége’ (vö. ÉKsz:181.) összetett és képzett alakok között. Az eltérő jelentéstartalmakat azonban nem különbözteti meg az osztrák-német nyelvhasználat (pl. *Kaiserin*). Így a lexikalizálódott formákon belül az első ábrázolási típusba tartoznak azok a szavak, melyekben az ekvivalensek összetett szóval megadhatók (pl. *Direktorin die, -nen* <fn> igazgatónő); s a második típusba tartoznak azok, amelyek a szótári ábrázolásban külön jelentésként tűnnek fel az eltérő kommunikációs helyzetekben alkalmazható ekvivalensek (pl. *Herzogin die, -nen* <fn> 1. hercegnő 2. (herceg felesége) hercegné).

Az ekvivalensek másik nagy csoportját azok alkotják, amelyekben a genderre utalás nem lexikalizálódott. Az ide sorolható szavak jól körülhatárolható csoportját alkotják azok a foglalkozásnevek (pl. *karosszerialakatos, szerelő, vadász*), melyek a magyar kulturális beágyazódásban elsődlegesen férfi foglalkozásként foglaltak le. Ennek megfelelően azokban a kommunikációs helyzetekben, mondatokban, ahol az elsődleges genderjellegtől (férfi) eltér a jelentésterjedelem, általában a nemre utalás melléknévi szó szerkezettel történik (pl. „sohasem láttam még női karosszerialakatot”). Hasonlóképpen szerkezettel utalunk a nyelvhasználatban a genderjellemzőkre azoknál a tevékenységeknél/foglalkozásoknál/funkcióknál, melyeknél a genderjelletet a magyar nyelv nem pozicionálja (pl. *bérlő, gyűjtogató, látogató, háztulajdonos*). A magyar ekvivalensek nagy része ebben a csoportban melléknévi igenévből főnevesült, s szófaji tulajdonságánál fogva a nyelvhasználatban melléknévvvel egészül ki a genderre utaláskor (pl. *női bérlő*). E szavak szótári ábrázolása egységesen (női) glosszával történik (pl. *Kaminkehrerin die, -nen* <fn> (női) kéményseprő; *Bestandnehmerin die, -nen* <fn> (női) bérlő).

A szótári ábrázolás negyedik típusát azok az ekvivalensek képezik, melyek a magyar nyelvben általában többszófajú szavak, s így szófaji jellemzőiknél fogva melléknévi és főnévi értékűek (pl. *indián, skót, külföldi*). A genderjellemzőt szintén szó szerkezettel fejezi ki a magyar nyelv (pl. *olasz férfi/nő*). A nyelvhasználatban viszont nem melléknévvel egészül ki az adott lexéma, hanem a többszófajúságánál fogva melléknévi értékű az ilyen szerkezetekben (pl. *skót nő*). E típus szótári ábrázolása a nyelvhasználatot követi, az ekvivalens (*nő*) kiegészítést kap (pl. **Indianerin** die, -nen <fn> *indián (nő)*).

Az ötödik ábrázolási mód azért vált szükségessé, mert a nőnemű szócikkek egy része nem személyre, hanem valamely állatfajra vonatkozik, ilyenkor a *nöstény* glosszával vezetjük be az ekvivalenst (pl. **Hündin** die, -nen <fn> (*nöstény*) *kutya; szuka*).

S haladva ez élőtől az élettelen felé a következő, azaz hatodik típusba azok a szavak tartoznak, amelyekben a genderjellemző nyelvtani nemet jelöl. Mivel a magyar nyelv nem különböztet meg nyelvtani nemeket, így a nyelvhasználatból nem jeleníthetők meg a fenti típusokhoz sorolható ekvivalensek. Azonban a szótár célja a nyelvtanulás segítése is, a személyekhez kötődő nemtől jól elkülöníthetően jelöli a nyelvtani nemet. E típus ábrázolása a (*nőnemű*) glosszával történik (pl. **Marktführerin** die, -nen <fn> (*nőnemű*) *piacvezető*).

Az osztrák és magyar kulturális különbségek és a magyar nyelv sokszínűsége miatt azonban vannak olyan szócikkek, melyekben az ekvivalensek leírása egyszerre több megfelelővel történik a lexikalizált és a nem lexikalizált szinonimák miatt (pl. **Schülerin** die, -nen, <fn> (*női*) *tanuló; diáklány*, **Bäuerin** die, -nen <fn> *parasztasszony; (női) gazdálkodó*); vagy a magyartól eltérő jelentésstruktúra miatt (pl. **Fürstin** die, -nen <fn> 1. *hercegnő* 2. (*herceg felesége*) *hercegné; hercegasszony* 3. *fejedelemasszony*).

A szótárkészítés szempontjából azonban a legnagyobb kihívást a két nyelv szemléleti és kulturális különbségéből adódó zéró ekvivalencia jelenti, melyet körülírással igyekeztünk megadni (pl. **Beifahrerin** die, -nen <fn> *vezető melletti női utas*). Ezt tekinthetjük a hetedik típusnak.

A fenti rendszerezés alapján a nőnemű címszavak ekvivalenseinek szótári ábrázolása hétféleképpen történik:

1. **Ärztin** die, -nen <fn> *orvosnő*
2. **Kaiserin** die, -nen <fn> 1. *császárnő* 2. (*császár felesége*) *császárné*
3. **Kaminkehrerin** die, -nen <fn> (*női*) *kéményseprő*
4. **Indianerin** die, -nen <fn> *indián (nő)*
5. **Hündin** die, -nen <fn> (*nöstény*) *kutya; szuka*
6. **Marktführerin** die, -nen <fn> (*nőnemű*) *piacvezető*
7. **Beifahrerin** die, -nen <fn> *vezető melletti női utas*.

A morfológiai problémákon túl kihívást jelentett a címszavaknak megfelelő stilisztikai rétegben megtalálni az ekvivalenseket. Ez különösen a közszlenghez tartozó címszavak (pl. *Kumpelin*) esetében volt nehéz, mivel a szleng szó gyorsan

változó nyelvi elem, a tekintetben is, hogy a lexéma mely társadalmi réteghez, csoporthoz kötődik, s a tekintetben is, hogy a szlengen belül hová sorolható. A szleng ekvivalensek kereséséhez főként Parapatics Andrea (2008) *Szlangszótárát* használtuk fel (pl. *Kumpelin die, -nen* <fn> <biz> *barinō*).

5. Lexikai sajátosságok kontrasztív (osztrák–magyar) megközelítésben

Minden élő nyelv legdinamikusabb változó része a szókészlet, egy nyelv vagy nyelvréteg közösségi jellegű szavainak, kifejezéseinek összessége, hiszen ez követi nyomon a gazdasági, technikai, életmódbeli, gondolkodásbeli változásokat a leggyorsabban. A nyelvi változások közül a szókészlet változásai a leginkább szembeötlőek, rövid időn belül is jelentős módosulások figyelhetők meg. Az osztrák–német nyelvváltozat esetében a németországi sztenderd némethez képest az eltérések leginkább az élelmiszerek, háztartás, kézműipar, közlekedés, sport, államigazgatás területén jelennek meg.

Az eltérés lehet alakváltozatban megmutatkozó, lehet a jelentésszerkezet különbözősége, de lehet eltérő jelentés is. Alakváltozatok ugyanazzal a jelentéssel az osztrák–német nyelvváltozatban és a németországi sztenderd német nyelvben, pl.: *Semmel* (A) – *Brötchen* (D), *Marille* (A) – *Aprikose* (D), *Erdapfel* (A) – *Kartoffel* (D), *Paradeiser* (A) – *Tomate* (D).

Eltérés lehet a jelentésszerkezetben is, pl. az osztrák–német nyelvváltozatban a *Bäckerei* kétféle jelentésben használatos: 1. 'pékség', 2. 'péksütemény, pékárú'. A németországi sztenderd németben csak egy jelentése van: 'pékség'. Ez természetesen kihatott az osztrák–német nyelvváltozat szótári ábrázolására is.

Arra is találunk példát az élelmiszervek között, hogy ugyanazon lexéma eltérő jelentésben fordul elő: pl. az osztrák–német *Bonbon* jelentése 'bonbon, praliné', míg a németországi sztenderd németben ez a szó 'cukorka' jelentésben használatos.

Kétnyelvű szótárak esetén külön kihívás az ekvivalenciaviszonyok logikus, strukturált megjelenítése. Az osztrák–magyar kommunikációs szótár a következő típusokat különíti el:

- Egy címszó, egy ekvivalens, melyben a címszó egyjelentésű szó és egy megfelelője van a célnyelvben (pl. *Hacken* 'melő').
- Egy címszó, több ekvivalens, ahol a címszónak több megfelelője van a magyar nyelvben. Ezen belül különböző típusokat találunk:
 - A címszó egyjelentésű, de több megfelelője van a magyar nyelvben. Ilyen esetekben minden változatot feltüntet a szótár a lexikográfiai gyakorlatnak megfelelően (pl. *Ambulanz* 'járombetegrendelés', 'ambulancia').

- Ha a címszó többjelentésű, minden jelentést külön tüntetünk fel, számozással elkülönítve az egyes jelentéseket (pl. *aufdrehen* 1. 'megnyit; kinyit' 2. 'bekapcsol, felkapcsol' 3. 'felhangosít').
- Ha a címszó homonima, minden jelentéshez külön szócikk tartozik, felső indexszámmal jelölve a változatok számát (pl. ¹*Ausdruck* 'kifejezés' és ²*Ausdruck* 'kinyomtatott anyag').

Szótárszerkesztési szempontból nagyobb kihívást jelentenek a zéró ekvivalenciával rendelkező elemek. Esetükben ugyanis a jelentés pontos visszaadása nehézkes, többféle megoldást is lehetővé tesz. A cél, hogy a szótárhasználó a kommunikációs szótárt igénybe véve pontos jelentéseket kapjon ezekben az esetekben is. Az osztrák–magyar szótár szerkesztése során a zéró ekvivalencia szemléltetésére négy lehetőséget dolgoztunk ki:

a. Tükörfordítás: Abban az esetben használható, ha az adott szó, kifejezés nem létezik a magyarban, de vannak olyan megfelelők, melyekkel a jelentés pontosan visszaadható. Például a *Landes-* előtagú összetételek nagy része ide tartozik (pl. *Landeshauptmann* 'tartományfőnök', *Landeskrankenhaus* 'tartományi kórház').

b. Körülírás: Azokban az esetekben alkalmazható, ha a magyar nyelvben nincs lexéma értékű megfelelő, és a tükörfordítás sem jöhet szóba megoldásként (pl. a *Garnitur* 2. jelentése 'több kocsiból álló szerelvény'). A 'több kocsiból álló szerelvény' körülírás visszaadja a jelentést, mégsem alkalmazható minden esetben, ezt szemlélteti a példamondat, mely világossá teszi, hogy több kocsiból álló vonat jelentésben használható:

Garnitur die, -en <fn> **1. garnitúra; készlet** **2. ≈ több kocsiból álló szerelvény:** *Die ersten RailJet Garnituren sind seit dem 14.12.2008 auf der Strecke München–Wien–Budapest im internationalen Verkehr im Einsatz.* Az első RailJet vonatok nemzetközi forgalomban a München–Bécs–Budapest útvonalon 2008. december 14. óta közlekednek.

(Kriston 2021)

c. Lexéma/szókapcsolat ekvivalensként képpel: Ez a jelentésmegadás a szótárban akkor jelenik meg, ha a címszónak van lexéma vagy szókapcsolat értékű megfelelője a magyarban, viszont a kulturális különbségek miatt nem ugyanazt értjük az osztrák–német címszó és a magyar megfelelője alatt. Ilyen például a *Bassena* 'falicsap'; mellette megjelenik a kép, mely pontosítja a jelentést:

Bassena die, -s <fn> (*bérházak folyosóján*) **falicsap**

(Kriston 2021)

A képet készítette: Posgay-Nagy Krisztina

Hasonlóképpen ábrázoltuk az *E-Card* címszót is, mely Magyarországon nem ebben a formában létezik, így a címszó mellett megjelenő grafika segít a szemantikai jegyek pontosításában:

E-Card [ˈi:ka:t] die, -s <fn> osztrák társadalombiztosítási chipkártya

(Kriston 2021)

A képet készítette: Posgay-Nagy Krisztina

d. Körülírás képpel: Ebbe a csoportba azok a címszók tartoznak, melyek esetében a körülírás mellett a kulturális különbség okán szükségesnek tartottuk a képek megjelenítését. Ilyen pl. a *Dienszettel* 'munkavégzés feltételeinek írásbeli összegzése, munkáltató általi igazolása'. Ez osztrák specifikus fogalom, sem a *munkaszerződés* szóval, sem a *munkaköri leírás* szókapcsolattal nem feleltethető meg, így a körülírást alkalmaztuk, mellette pedig a grafika jeleníti meg a főbb tartalmi jegyeket:

Dienszettel der, -s, - <fn> ≈ munkavégzés feltételeinek írásbeli összegzése, munkáltató általi igazolása

(Kriston 2021)

A képet készítette: Posgay-Nagy Krisztina

Az utolsó csoportba sorolható a *Begutachtungsplakette* 'jármű közúti forgalomban tarthatóságát igazoló matrica' is, illetve ennek bizalmas változata, a *Kfz-Pickerl* ugyanazon jelentésben. Mind a hivatalos nyelvhasználatban előforduló *Begutachtungsplakette*, mind a köznyelvi *Kfz-Pickerl* magyar megfelelője a 'forgalmi engedély' lenne, viszont formájában és tartalmában is eltérő, ezért a körülírás mellett mindkét címszónál egy-egy kép is segíti a jelentés pontos megértését:

Begutachtungsplakette die, -n <fn> <hiv> ≈ jármű közúti forgalomban tarthatóságát igazoló matrica

(Kriston 2021)

Kfz-Pickerl das, -s, -(n) <fn> <biz> ≈ jármű közúti forgalomban tarthatóságát igazoló matrica

(Kriston 2021)

A képet készítette: Posgay-Nagy Krisztina

6. Összegzés

Jelen tanulmányban az osztrák-német nyelvváltozat főbb jellemzőinek bemutatására került sor, valamint vázoltunk egy-egy morfológiai és lexikológiai jellegű

problémakört kontrasztív megközelítésben. Mindkét esetben elméleti keretek kidolgozására volt szükség a megfelelő szótári ábrázolás biztosításához.

A területi korlátok nem tették lehetővé a morfológiai és lexikológiai jelenségek teljes, átfogó ábrázolását, viszont a fentiekén kívül nehézséget jelentett többek között a mozaikszavak magyar nyelvi ekvivalenseinek szótári megjelenítése, valamint szemantikai aspektusból a jelentésszerkezeti különbségek feltárása az osztrák-német nyelvváltozat és a németországi sztenderd német nyelv között. A jövőben tervezzük az erre irányuló kutatások folytatását.

Hivatkozások

- Ernst, Peter 2006. Phraseologismen im Österreichischen Deutsch. In: Muhr Rudolf–B. Sellner Manfred (szerk.): *Zehn Jahre Forschung zum Österreichischen Deutsch: 1995–2005. Eine Bilanz*. Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main. 111–121.
- Forgács, Erzsébet 2007. *Kontrastive Sprachbetrachtung*. Klebelsberg Kunó Egyetemi Kiadó, Szeged.
- Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Scheuringer, Hermann 1996a. Das Deutsche als pluriareale Sprache: Ein Beitrag gegen staatlich begrenzte Horizonte in der Diskussion um die deutsche Sprache in Österreich. *Die Unterrichtspraxis/Teaching German* Vol. 29, No. 2, Austria 147–153.
- Scheuringer, Hermann 1996b. Deutsch in Österreich – Unterschiedliche Standpunkte und auch wohl kein Kompromiß in Sicht. *Tribüne. Zeitschrift für Sprache und Schreibung*. 1996/4 5–8.
- Scheuringer, Hermann 2001. Die deutsche Sprache in Österreich. In: Elisabeth Knipf-Komlósi–Nina Berend (szerk.): *Regionale Standards. Sprachvariationen in den deutschsprachigen Ländern*. Dialóg Campus Kiadó, Pécs. 95–119.
- Tatzreiter, Herbert 1988. Besonderheiten der Morphologie in der deutschen Sprache in Österreich. In: Peter Wiesinger (szerk.): *Das österreichische Deutsch*. Böhlau Verlag, Wien. 55–71.
- Wiesinger, Peter 1988. *Das österreichische Deutsch*. Böhlau Verlag, Wien.
- Wiesinger, Peter 2011. Nation und Sprache in Österreich. In: Gardt, Andreas (szerk.): *Nation und Sprache. Die Diskussion ihres Verhältnisses in Geschichte und Gegenwart*. Berlin/New York: de Gruyter. 525–562.

Nyomtatott szótárak

- AkH. = Keszler Borbála–Tóth Etelka–Siptár Péter (szerk.) 2015. *A magyar helyesírás szabályai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ammon Ulrich–Bickel Hans–N. Lenz Alexandra (szerk.) 2016. *Variante-wörterbuch des Deutschen. Die Standardsprache in Österreich, der Schweiz und Deutschland sowie in Liechtenstein, Luxemburg, Ostbelgien*

und Südtirol sowie Rumänien, Namibia und Mennonitensiedlungen. 2., völlig neu bearbeitete und erweiterte Auflage. Walter de Gruyter, Berlin/Boston.

ÉKsz. = Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár.* Akadémiai Kiadó. 2. átdolgozott kiadás. Budapest.

Greil Josef–Vallaster Günter (szerk.) 2006. *Schulwörterbuch für Österreich.* Oldenbourg Verlag. Wien.

Hessky Regina (szerk.) 2012. *Német–magyar–magyar–német gyerekszótár.* Grimm Könyvkiadó Kft. Szeged.

Kriston Renáta (szerk.) 2021. *Osztrák–magyar kommunikációs szótár.* Alphabet Wörterbuchverlag. Imst. (kézirat, megjelenés alatt)

Parapatits Andrea (szerk.) 2008. *Szlangszótár. A mai magyar szleng 2000 szava és kifejezése fogalomkörüi szinonimamutatóval.* Tinta Könyvkiadó. Budapest.

Zipser Katharina–Kriston Renata–Posch Claudia–Mussner Marlene–Kienpointner Manfred (szerk.) 2017. *Lernerwörterbuch English–Österreichisch–Österreichisch–English für Kinder.* Alphabet Wörterbuchverlag. Imst.

Internetes szótárak

Österreichisches Aussprachewörterbuch (<http://www.adaba.at>) (Letöltés ideje: 2020. november 2.)

www.arcanum.hu/hu/adt/ (Letöltés ideje: 2020. november 4.)

<https://www.duden.de/woerterbuch>

(Letöltés ideje: 2020. november 3.) – Duden Onlinewörterbuch, Deutsches Universalwörterbuch 2020.

<https://www.oewb.at/index.htm> (Letöltés ideje: 2020. november 5.) – Österreichisches Wörterbuch, ÖWB-online 2019.

Illésné Kovács Mária

Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar,

Magyar Nyelvtudományi Tanszék

illesnekovacs.maria@uni-miskolc.hu

Kecskés Judit

Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar,

Magyar Nyelvtudományi Tanszék

kecskes.judit@uni-miskolc.hu

Kriston Renáta

Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar,

Német Nyelv- és Irodalomtudományi Tanszék

bolkrist@uni-miskolc.hu

A pár az interneten talált egymásra. Gyűjtőnevek és kölcsönös névmási anafora a magyarban

Rákosi György

1. Bevezetés

Ez a tanulmány egy olyan magyar szerkezet elfogadhatóságát vizsgálja, amely két, egymással látszólag nem egyértelműen összeegyeztethető, de egymással szoros referenciális függésben lévő elemet tartalmaz. A kölcsönös névmási anafora egy individuumok többségére utaló előzményt követel meg, amely sokszor nyelvtani többes számot is visel, mint ahogy azt az (1b) mondatban láthatjuk. A hasonló jelentésűnek tetsző (1a) mondatban viszont az előzmény egy egyes számú gyűjtőnév: ez a szerkezet áll a vizsgálódásunk középpontjában.

- (1) a. *A család már nagyon unta egymást egy hét után.*
b. *A családtagok már nagyon unták egymást egy hét után.*

A valódi gyűjtőnevek egyaránt utalhatnak egy csoportra, mint felettes entitásra, és a csoportot alkotó egyének összességére, de ebből a szemantikai tulajdonságból nem feltétlen következik az elfogadhatóságuk olyan szerkezetekben, amelyek többes számú főnévi csoportokat követelnek meg. Az (1a) mondat igei állítmánya például nem lehet többes számú, a mondat többes számra érzékeny egyetlen eleme a kölcsönös névmás maga. Az *egymás* esetében ugyanakkor éppen az a kérdés, hogy mennyire elégséges az engedélyezéséhez egy nyelvtanilag nem többes számú lokális környezet. Vagyis két olyan elem kerül ebben a szerkezetben egymással kapcsolatba, amelyek rendszeren inkább kerülnék egymást. A jelen tanulmány célja az, hogy ennek a frigynek a létrejöttét meghatározó körülményeket és az adatok megítélésében a beszélők közt tapasztalható variációt vizsgálja, és ezáltal további kutatások számára megfelelő empirikus hátteret biztosítson.

Az általános nyelvészeti kutatások számára két okból is érdekesek lehetnek egy ilyen vizsgálat eredményei. Egyrészt tudomásom szerint nem végeztek átfogó felméréseket arról, hogy ez a szerkezet milyen mértékben elérhető más nyelvekben. Az angol adatok elfogadhatóságára vonatkozó eseti szakirodalmi megjegyzések például részben ellentmondásosak. Palmieri (2018: 14) és de Vries (2021) szerint az angol gyűjtőnevek alanyi előzményként csak akkor engedélyezhetnek kölcsönös névmási anaforát (legalább marginálisan), ha többes számú egyeztetést váltanak ki az igével; Barker (1992: 73) viszont az egyeztetés jellegetől függetlenül általában agrammatikusnak tartja a szerkezetet. Az alábbi példában de Vries (2021) két mondatát és a vonatkozó elfogadhatósági ítéleteit jelenítem meg.

- (2) *The couple *loves / love each other.*
 a pár szeret.E3 / szeret.T3 egymás
 'A pár szereti egymást.'

A magyar szerkezet elfogadhatóságát befolyásoló tényezők valószínűleg univerzálisak, vagy legalábbis alapesetben annak tekinthetjük őket, és így hasznos összevetési pontként használhatóak a jelenség tanulmányozásában általában.

Másrészt azért is érdekes ez a szerkezet, mert jól illusztrál egy, a kölcsönös névmási és a visszaható névmási anafora közt meglevő nyelvtani különbséget. A kölcsönös névmásnak bizonyos esetekben lehet előzménye egyes számú gyűjtőnév, többes számú visszaható névmásnak viszont nem:

- (3) a. *A pár egymásra talált.*
 b. *A pár magára talált.*
 c. **A pár magukra talált.*

A magyarban a valódi anaforaként használt többes számú visszaható névmások nem grammatikusak olyan lokális szintaktikai környezetekben, ahol az ige és az előzmény egyes számú (Rákosi 2020). Ugyanezek a környezetek azonban engedélyezik a kölcsönös névmás jelenlétét. Az ebben a tanulmányban tárgyalt szerkezet, még ha csak adott feltételek közt elfogadható is, ennek az általánosításnak egy aloszata: a nyelvtani rendszer egészében a gyűjtőnévi előzmények mellett megjelenő kölcsönös névmás nem marginális jelenség, hanem éppen egy ebbe a rendszerbe szervesen illeszkedő lehetőség. A tanulmányban amellet érvelek, hogy ez akkor is így van, ha a beszélők nem teljesen egységesek a szerkezet megítélésben, és viszonylag jelentős variáció lehet akár konkrét példák megítélésében is.

A tanulmány felépítése a következő. A 2. fejezetben néhány további észrevételt teszek a gyűjtőnevek és a kölcsönös névmás többes jellegével kapcsolatban. A 3. fejezetben a kérdőíves felmérést előkészítő korpuszos vizsgálat eredményeit ismertetem röviden, a 4. fejezet pedig a két kérdőíves felmérést és az eredményeket tárgyalja. Az 5. fejezetben az eredmények értelmezésének lehet-

séges elméleti következményeit tekintem át, a 6. fejezet pedig összegzi a tanulmányt, és kitekint a felmerülő további kutatási feladatokra és kérdésekre.

2. Néhány megjegyzés a magyar gyűjtőnevek és a kölcsönös névmás többességéről

Bár egyértelmű alapigazságnak tűnhet, hogy a kölcsönös névmások többes számú előzményeket követelnek meg maguk mellett, Rákosi (2020) arra hívja fel a figyelmet magyar adatok alapján, hogy sokkal kevésbé egyértelmű az, hogy ez a többesség megköveteli-e egyúttal egy morfoszintaktikailag jelölt TÖBBES jegy jelenlétét. Amennyiben az előzményként szolgáló főnévi csoport és a vele egyeztetett ige nem többes számú, úgy a többes számú visszaható névmás nem engedélyezett, míg a kölcsönös névmás igen. Az alábbi párok ezt a különbséget mutatják be számneves (vagy általában: kvantoros) főnévi csoportok és egyes számú mellérendelést tartalmazó főnévi csoportok példáján keresztül:¹

- (4) a. *A két gyerek jól érezte magát/*magukat.*
 b. *A két gyerek a szobában kergette egymást.*

¹ A cikkben szándékosan használok olyan visszaható névmási példákat, ahol a predikátum csak szigorúan disztributív olvasatot kaphat. Ilyen a *jól érzi magát* és a *kihúzza magát* is: az *A gyerekek kihúzták magukat* mondat csak disztributív olvasaton értelmezhető. A releváns példák többsége azonban nem ilyen, a többes számú visszaható névmásnak lehet ugyanis disztributív és kollektív olvasata is (hasonlóképpen külön az alanyi előzménynek is, de ezzel most itt nem foglalkozunk). Míg többes számú igei egyeztetés mellett mind a két olvasat elérhető (A), addig egyes számú ige esetén csak a kollektív olvasat grammatikus (B):

- A. *Kati és Péter látták magukat a tükörben.*
 a) 'Mind a ketten a saját egyéni tükörképüket látták.'
 b) 'Mind a ketten látták kettejük tükörképét.'
- B. *Kati és Péter látta magukat a tükörben.*
 a) '*Mind a ketten a saját egyéni tükörképüket látták.'
 b) 'Mind a ketten látták kettejük tükörképét.'

Rákosi (2020)-ban részletesen érvelek amellett, hogy csak a fenti a)-olvasat esetén beszélhetünk kötött változós értelmezésről, és így valódi anaforáról. A b)-olvasat esetén a visszaható névmás nem valódi anafora, hanem egy diskurzuszérzékeny, logoforikus elem, és mint ilyen, nem esik az anaforák nyelvtanát szabályozó szigorú megkötések hatókörébe. A (B) példa létezése mellett is igaz tehát, hogy a magyarban többes számú visszaható névmási anafora csak többesjelölt környezetekben engedélyezett, hiszen ebben a példában a *magukat* nem valódi anaforaként funkcionál, kötött változós olvasata nem engedélyezett.

- (5) a. *Kati és Éva kihúzta magát/*magukat.*
 b. *Kati és Éva látta egymást a tükörben.*

Az *egymás*, mint kölcsönös névmási anafora, tehát nem követeli azt meg, hogy az előzménye morfoszintaktikailag jelölt többes számot viseljen.

A magyar gyűjtőnevek első pillantásra sokkal megszorítottabbnak tűnnek *a másik irányban*: egyes számban lévő gyűjtőnév a magyarban nem válthat ki többes számú egyeztetést az igével, szemben például az angollal. Vessük össze a lenti példákat az angol (2)-vel:

- (6) a. **A pár nagyon lelkesek voltak.*
 b. **A bizottság nagyon elfáradtak a nap végére.*

Ez egy robosztus és alapvető jellemzője a magyar gyűjtőneveknek.² Egy gyűjtőnév ugyanakkor lehet többes számú névmás előzménye abban az esetben, ha a kettő nem ugyanazon a lokális szintaktikai tartományon belül helyezkedik el. Erre mutatok néhány példát (7)-ben:

- (7) a. *Rettegésben él a pár, akik felvásárolták egy bolt egész hűskészletét.*
 b. *A pár azt gondolja, hogy az életük még nem tökéletes.*
 c. *Az ikerpár azt gondolja, hogy ők a kiválasztottak.*

(7a)-ban a gyűjtőnév mellett többes számú vonatkozó névmás szerepel (ehhez l. pl. Laczkó 1997 és H. Varga 2014 megjegyzéseit). (7b)-ben az alárendelt mondat (kiejtetlen) birtokosa, (7c)-ben a kitett névmási alany lehet koreferens a főmondati alannal.

Az angollal foglalkozó szakirodalomban meg szokták említeni azt is, hogy az egyes számú gyűjtőnevek is kaphatnak disztributívan értelmezett módosítókat, vagy lehetnek például szigorúan kollektív predikátumok alanyai (l. Gardelle 2019 és de Vries 2021). (8)-ban a két jellemzőt egyszerre mutatom be:

² Grétsy–Kovalovszky (1985 I: 146) „bántó hibának” tartja a „művelt megfogalmazás” kontextusában az alábbi példákat:

- A. *A hallgatóság élénken helyeseltek.*
 B. *Az egész osztály kiabáltak.*

Ez azt implicálja, hogy maga a szerkezet egyébként előfordulhat a magyarban, ennek azonban semmilyen jelét nem találtam eddig. Nem találtam sem ilyen korpuszos adatokat, sem pedig olyan beszélőket, akiknek (A) vagy (B) akár csak marginálisan is elfogadhatóak lennének. Így ezt a szerkezetet nem is vizsgáltam külön, és nem tekintem a magyar nyelv részének: (A) és (B) egyszerűen agrammatikusak.

- (8) a. *A fiatal pár hamarosan összeházasodott.*
b. *Az elfáradt csapat szétszéledt.*

A *fiatal pár* és az *elfáradt csapat* esetén az adott tulajdonságokat a csoportot alkotó individuumok szintjén értelmezzük (szemben például a *fiatal nép* kifejezéssel, ami egy viszonylag nem régen kialakult, de idős polgárokat is természetesen magába foglaló nemzetre utal), és az *összeházasodik* és a *szétszéledt* igék is megkövetelik, hogy egy többségről beszéljünk.

Ilyen értelemben tehát a magyar gyűjtőnevek is többes számúként viselkednek, még ha az ige nem is tudnak többes számú egyeztetést kiváltani. Fontos azonban megjegyezni, hogy a (7–8)-ban mutatott tulajdonságok nem feltétlen jellemezznek minden olyan főnevet, amelyet gyűjtőnévnek gondolhatunk, és akár jelentős variáció is lehet egyes beszélők közt abban a tekintetben, hogy melyik konkrét gyűjtőnevet mennyire tartják elfogadhatónak egy adott, többséget megkövetelő nyelvi környezetben. Ennek a variációnak, mint látni fogjuk, az általunk vizsgált szerkezet elfogadhatóságában is fontos szerepe van.³

3. A korpuszos adatgyűjtés

A kérdőíves felmérés előkészítéséhez összeállítottam egy kisebb, 77 mondatból álló gyűjteményt olyan példák közül, amelyekben a kölcsönös névmásnak egyes számú gyűjtőnevet tartalmazó főnévi csoport az előzménye. A mondatok többségének forrása a Magyar Nemzeti Szövegtár (Oravecz és mtsai 2014), kisebb részben pedig internetes keresések eredményei. Ez értelemszerűen egy részben véletlenszerű minta, azonban jól jellemzi a vizsgált szerkezetre jellemző főbb tendenciákat.

Tekintsük át először, hogy milyen főnévi csoportok szolgálnak előzményként ezekben a mondatokban. Ha egy adott főnév többször is szerepel a mintában, akkor zárójelben jelzem az összes előfordulás számát.

³ Itt most nem kísérlem meg azt, hogy definiáljam a gyűjtőnevek osztályát, az érdeklődő olvasóknak ajánlom ugyanakkor a definíciós problémákat részletesen tárgyaló Gardelle (2019) monográfiáját. Azt gondolom egyúttal, hogy ennek az osztálynak a központi elemeit a beszélők többsége elfogadja a (7) és a (8) által jellemzett szerkezetekben. Potenciálisan egy viszonylag nagy halmazról van szó, hiszen adott kontextusban sok főnevet tudunk egyfajta gyűjtőnévként értelmezni, lásd például:

A. *Üzenjük Brüsszelnek, hogy ők is megértsek...*

Itt csak olyan főneveket tekintünk gyűjtőneveknek, amiknek konvencionális, lexikalizálódott jellemzője az individuumok többségére való utalás képessége.

- (9) *áradat, család (11), csapat, cserép, csoport (3), ember (6), Fidesz frakció, házaspár (6), hús, ikerpár, infrastruktúra, intelligencia, konkurencia, közélet, magyarság (3), négyes, nép (2), népség, pár (14), páros (4), pereputty, pikkelyszerkezet, plebs, személyzet, szesz, szülőpár, társaság (2), testvérpár (2), tömeg (2), vezetőség (2), világ, zászlóalj*

Leggyakrabban a két ember párosára utaló főnevek szerepelnek előzményként (*pár, páros, ikerpár, szülőpár, testvérpár*), illetve a *család* szó. Találhatók a listán némileg váratlan elemek is, mint az inkább anyagnévnek tekinthető *cserép* vagy a *hús* főnév, illetve a generikusan használt *ember*.

- (10) a. *...mint ahogy a cserép fedi egymást...*
 b. *A húst megmossuk, flekkenfűszerrel bedörzsöljük, és korona alakra összehajtogatjuk.
 Ahol a hús egymásra hajlik, hústüvel vagy fogvájóval összetűzzük, ...*
- (11) a. *Nappali fényben az ember látja egymást, sötétben hallja az ember egymást...*
 b. *Mindent gyűlölök, ami arra indít, hogy az ember gyűlölje egymást...*

Kérdéses persze, hogy például a (10b) mennyire grammatikus és mennyire csak egy egyedi előfordulásról van szó, de a többi hasonló mondatot viszonylag elfogadhatónak találtam, és egy részüket bevettem a kérdőíves felmérésben vizsgált mondatok közé.⁴

A gyűjteményben szereplő mondatok többségében a predikátum valamilyen erős(ebb) reciprok viszonyt jelöl, mint az alábbi esetekben:

- (12) a. *A személyzet némán és riadtan nézi egymást.*
 b. *A Facebookon osztja egymást az Oszter család.*
 c. *...a vezetőség egymást ünnepli,...*
 d. *...a nép egymással viaskodik!*

Informálisan fogalmazva, ilyenkor az alanyi referencialhalmaz minden eleme az adott relációban áll az összes többi elemmel, vagy legalábbis a többi elem nagy részével. Más esetekben csak ennél gyengébb olvasatok lehetségesek:

- (13) a. *Valószínűleg a család egymástól kapta el a vírust.*
 b. *A csapat egymás után jött be a lelátóra.*

⁴ Jelen célkitűzéseink szempontjából kevésbé érdekes önmagában az a kérdés, hogy az anyagnevek vagy a generikusan használt *ember* főnév gyűjtőnévnek tekintendők-e vagy sem. Amit vizsgáltam az az, hogy mennyire képesek a kölcsönös névmás előzményeként funkcionálni.

Itt mind a két esetben egy láncba kell rendeznünk a résztvevőket, akik nem is állnak páronként kölcsönösen abban a relációban egymással, amit a predikátum jelöl. Az ilyen példák ritkák voltak a mintában, néhányat azonban belevettem közülük a kérdőíves felmérésekbe.⁵

4. A kérdőíves felmérések és az eredmények

A kérdőíves felmérésben 32 mondat elfogadhatóságáról kellett döntenie a kitöltőknek. Ebből 16 mondat tartalmazta magát a célszerkezetet, vagyis egy kölcsönös névmást egyes számú kollektív főnévi csoportos előzménnyel. A további 16-ból 8 ellenőrző mondat volt (4 jó, 4 rossz), 8 pedig töltelékmondat. Ez utóbbi mondatokat igyekeztem úgy összeválogatni különböző jellemzők kombinálásával, hogy minél kevésbé legyen kitalálható a kérdőív valódi célja. Az ellenőrző mondatok között volt 4 olyan mondat is, amelyek kifejezetten vegyes vagy bizonytalan megítélésűek (mint például a *Szerintem ne szóljunk bele az egymás ügyeibe* a névelő miatt, vagy az *Én csak magunkra tudok szavazni* a visszaható névmás miatt).

A kérdőívet a Google Űrlapok szolgáltatásban hoztam létre, és online kellett kitölteni. A kitöltők előre összekevert, de rögzített sorrendben látták a mondatokat. Egyszerre csak egy mondatot láttak, amelyet egy 1-től 5-ig terjedő, 5 elemű skálán kellett értékelniük (teljesen elfogadható: 5, elfogadhatatlan: 1). Időkorlát nem volt, mindenki a saját tempójában töltötte ki a felmérést.

Ugyanannak a kérdőívnek a felhasználásával két külön felmérést végeztem. Az elsőt a közösségi médiában terjesztettem lényegében országosan, elsődlegesen az általam szerkesztett Névmásblog Facebook-oldalán. Ennek eredményei alapján terveztem meg a második felmérést, ahol debreceni és környékbeli beszélők két életkori csoportját vizsgáltam. A fiatal korcsoportban Debrecenben tanuló, és a városból vagy a környékéről származó középiskolásokat, illetve első éves angol szakos egyetemista hallgatókat kértem fel a kérdőív kitöltésére (a középiskolás korosztály esetén a diákok tanárait kerestem meg elsődlegesen, ők továbbították a kérdőívet a diákjaiknak). Az idősebb korcsoportot két, általam is használt helyi illetőségű Facebook-csoporton keresztül értem el. Ide szintén debreceni születésű, vagy Hajdú-Bihar megyéből származó beszélők tartoztak.

A kitöltött kérdőíveket abban az esetben fogadtam el, ha az ellenőrző mondatoknál várt célértéktől legfeljebb 2 egységgel tértek el a kitöltők; vagyis minden olyan kérdőívet elutasítottam, ahol legalább egy rossz mondatra 4-es vagy 5-ös értékelést adtak, illetve ahol legalább egy jó mondatra 1-es vagy 2-es értékelést adtak. Az összesen beérkezett 307 kitöltött kérdőívből így 216-ot tudtam

⁵ Valószínű, hogy a lánc-típusú olvasatokat tartalmazó példák általában ritkábbak a kölcsönös névmási adatokban. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy többes előzmény esetén teljes mértékben elfogadható a szerkezet (*A focisták egymás után futottak be a stadionba*). A reciprok relációkon belüli szemantikai változatosságról jó áttekintést nyújt például Dalrymple és mtsai (1998).

elfogadni, ez 68%-os arálynak felel meg.⁶ Így viszonylag sok kérdőívet ki kellett zárni, de az eredmények megbízhatósága érdekében igyekeztem szigorú szűrőt alkalmazni, lehetőség szerint kizárva ezzel az online felület és a kitöltési folyamat nem ellenőrzött jellegéből fakadó esetleges egyenetlenségeket.

Az összesített, 216 alanyra vonatkozó eredményeket az 1. táblázat tartalmazza. A célmondatokat az ítéletek átlagának megfelelően sorrendeztem.

TESZTMONDATOK		ÁTLAG
i.	<i>A házaspár a végsőkig kitartott egymás mellett.</i>	4,7
ii.	<i>A fiatal pár hosszan nézte egymást.</i>	4,44
iii.	<i>Vége egymásra talált a teljes család.</i>	4,09
iv.	<i>Egymás mellett állt a teljes zászlóalj.</i>	3,88
v.	<i>Egy hét után már nagyon unta egymást a család.</i>	3,81
vi.	<i>A személyzet némán és riadtan nézte egymást.</i>	3,74
vii.	<i>Természetes, hogy a konkurencia figyeli egymást.</i>	3,52
viii.	<i>A társaság elmesélte a kedvenc vicceit egymásnak.</i>	3,51
ix.	<i>Valójában ezeken az összejöveteleken a vezetőség egymást ünnepli.</i>	3,38
x.	<i>Valószínűleg a család egymástól kapta el a vírust.</i>	3,38
xi.	<i>A szónok beszélt, a nép pedig egymással társalgott.</i>	3,35
xii.	<i>Az a jó, ha a cserép rendesen fedi egymást.</i>	2,73
xiii.	<i>A nép karon fogta egymást, és úgy mentek végig a sugárúton.</i>	2,54
xiv.	<i>Mindent gyűlölök, ami arra indít, hogy az ember gyűlölje egymást.</i>	2,12
xv.	<i>A csapat egymás után jött be a lelátóra.</i>	2,11
xvi.	<i>Sötétben nem látja az ember egymást.</i>	2,05

1. táblázat. A felmérések összesített eredménye (N=216)

A nyers eredményekre vonatkozóan a következő megfigyeléseket tehetjük. A legfontosabb, hogy nagyon vegyes a felmérésben szereplő mondatok elfogadha-

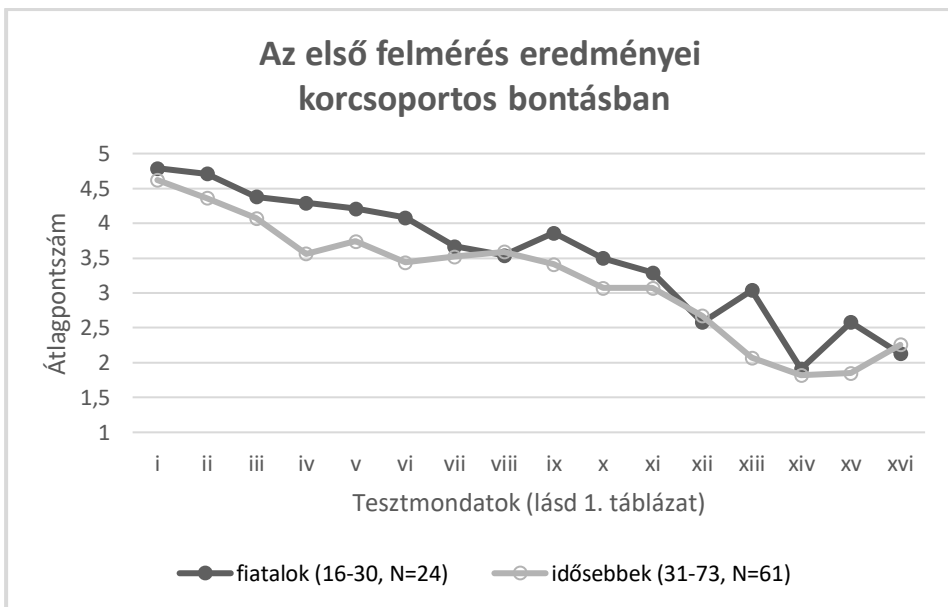
⁶ Az egyes felméréseken belül az elfogadott kérdőívek száma és az összes kérdőív száma a következő: első felmérés 85/118, debreceni fiatal korcsoport 88/125, debreceni idősebb korcsoport 43/64.

tósága. Ezzel együtt is elmondható ugyanakkor, hogy a vizsgált szerkezet létezik a magyarban, hiszen a lista elején szereplő mondatok elfogadhatósága magas. Fontos azonban az a tény is, hogy jelentős szórás figyelhető meg az egyes beszélők ítéleteinek átlagában. Az első, országos hatókörű felmérésben például 3,29 volt az 1. táblázatban szereplő mondatokra adott egyéni ítéletek átlaga úgy, hogy a legalacsonyabb egyéni átlagérték 1,19, a legmagasabb kettő pedig 4,63. A kitöltők relatív többsége esetén (45 fő a 85-ből) az erre a 16 mondatra adott ítéletek átlaga egyébként 3 és 4 között van. Hasonló értékek jellemzik a debreceni felmérés adatait is. Vagyis nagyjából az mondható el, hogy a beszélők többsége általában valamilyen szinten jelöltnek tartja ezt a szerkezetet, de ezzel együtt is vannak olyan konkrét példák, amelyek majdnem mindenki számára teljes mértékben, vagy közel teljes mértékben elfogadhatóak.

Az egyes mondatok elfogadhatóságát több tényező is befolyásolhatja általában. Figyelemre méltó például, hogy anyagnévi előzmény (xii), vagy a generikus *ember* előzményként való használata esetén (xiv, xvi) alacsony elfogadhatósági értékeket kapunk. Ez is azt erősíti meg, hogy ezeket a főneveket érdemes a szűkebb értelemben vett gyűjtőnévi osztálytól elkülönülten kezelni. Megfigyelhető az is, hogy a legjobban szereplő példák esetén tipikusan erős reciprok olvasatot fejez ki a predikátum (ez kettőnél több szereplő esetén releváns), illetve a gyűjtőnév jellemzően inkább egy kisebb létszámú halmazra utal, amely könnyen konceptualizálható különálló egyének csoportjaként. Vagyis jobban szerepelt a *pár*, *házaspár*, vagy a *család*, mint például a *konkurencia* vagy a *nép*. A (xv) mondat alacsony elfogadhatóságában ennek a két tényezőnek a hiánya játszhat szerepet, különösen az, hogy a reciprok reláció ez esetben kifejezetten gyenge, és páronként tulajdonképpen egy aszimmetrikus viszonyra épül (a sorban mindenki aszimmetrikusan követi az előtte levőt).

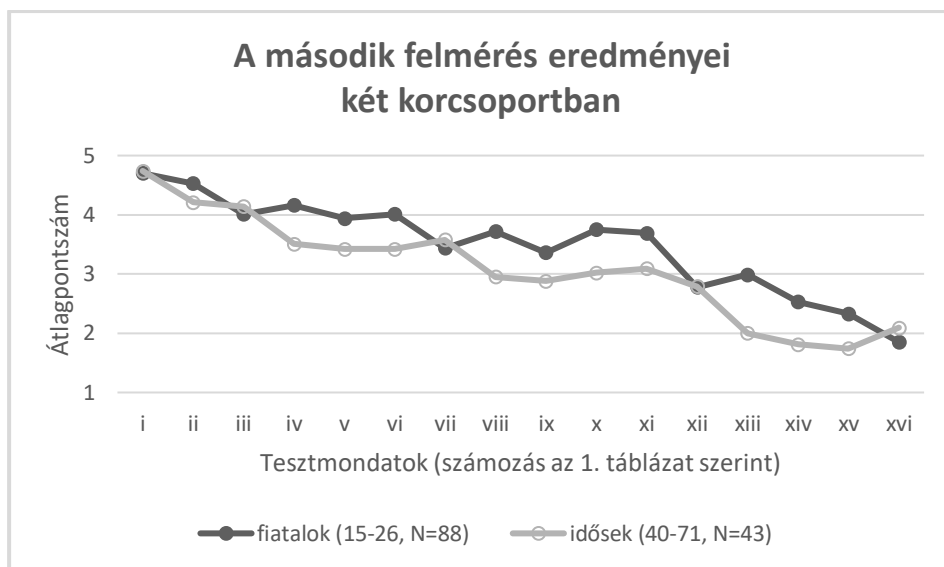
A résztvevők neme nem tűnik az adatokat érdemben befolyásoló tényezőnek, ahogy egyébként a földrajzi/nyelvjárási háttére sem. A felmérésben kértem mindenkit, adja meg azt a helyet, ahol gyermekkorát jellemzően töltötte. Az első felmérésben így az egész országból kaptam adatokat, és bár annak ellenére, hogy ezek eloszlása nem egyenletes, az megfigyelhető, hogy minden régióban nagyjából hasonlóan nagy az egyéni átlagok szórása. Vagyis nem valószínű, hogy klaszterikus nyelvjárási különbségek állnak a megfigyelt variáció háttérében.⁷ A kitöltők életkora viszont releváns tényező lehet az adatok jobb megértésében. Az első felmérésben a fiatalabb korosztálynak (16–30 éves korig, N=24, átlagéletkor: 24 év) a célmondatokra vonatkozó átlagítélete 3,54 volt, míg ugyanez az érték az idősebb korosztályban csak 3,19 volt (31–73 éves korig, N=61, átlagéletkor: 45 év). A két korcsoport ítéleteinek a célmondatokra vonatkozó átlagát az 1. ábra szemlélteti.

⁷ Ezzel együtt sem zárható ki, hogy ilyen különbségek léteznek. További adatokra és kutatásokra van szükség ahhoz, hogy ilyen jellegű esetleges variációra bizonyítékokat szerezzünk.

1. ábra. *Az első felmérés eredményei korcsoportos bontásban*

A második felmérést azért is terveztem meg, hogy az életkori tényezőt egy nyelv-járási szempontból feltételezhetően egységesebb közösségen belül is meg tudjam vizsgálni. A debreceni fiatalabb korosztályba így 15–26 éves beszélők kerültek (átlagéletkor: 18 év, N=88), míg az idősebb korosztályba 40–71 évesek (átlagéletkor: 49 év, N=43). Az idősebb korosztálynak a célmondatokra adott ítéleteinek az átlaga 3,09, míg a fiatalabb korosztály esetén ugyanez az érték 3,49. Vagyis az első felméréshez hasonlóan itt is egy érzékelhető különbség volt megfigyelhető a fiatalabbak és az idősebbek között. A debreceni felmérés eredményeit a 2. ábra foglalja össze.

2. ábra. *A második felmérés eredményei korcsoportos bontásban*

A két ábrán látható, hogy nem minden mondat esetében adott a fiatalabb korosztály átlagosan jobb értékelést, mint az idősebb; a legtöbb mondat esetén azonban igen. Az adatokból valószínűsíthető, hogy a fiatalabb korcsoportok egyrészt toleránsabbak a gyengébb reciprok olvasatokkal szemben, vagyis jobban elfogadják a gyűjtőneveket a kölcsönös névmás előzményeként akkor is, ha a predikátum nem erős reciprok viszonyt ír le, lásd például (iv), (xiii) vagy (xv) mondatot. Másrészt lehetséges, hogy a gyűjtőnevek egy nagyobb körét tudják individuumok valódi többségére való utalásban használni, mint például az (v), (vi) és a (ix) példák esetében.

Összességében véve ez egy gyenge hatás, mégis egyértelmű tendencia az, hogy a fiatalabb korosztály elfogadóbban áll az itt vizsgált szerkezethez. Ennek a ténynek az értékeléséhez fontos megjegyezni, hogy a felmérések alapján nem arról van szó, hogy a fiatalabbak általában megengedőbbek a különféle nyelvi adatok iránt. A 4 agrammatikus ellenőrző mondatra adott ítéletek átlaga az első felmérésben 1,08 volt az idősebb korosztályban, és 1,09 a fiatalabbaknál. Ugyanezek az értékek a debreceni vizsgálat esetében is hasonlóan alakultak, vagyis az idősebbek 1,05-re értékelték átlagban ezeket a mondatokat, míg a fiatalok 1,24-re. Nem arról van szó tehát, hogy a fiatalok általában jelentősen jobb értékeket adnak egyébként általuk is rossznak ítélt mondatokra.

5. A magyar gyűjtőnevek és a kölcsönös névmás nyelvtanáról az eredmények tükrében

A tanulmány elsődleges célja annak igazolása, hogy a magyar kölcsönös névmási anaforának lehet egyes számban lévő gyűjtőnév az előzménye. A vizsgált mondatok legalább egy kisebb részére el is mondható, hogy az anyanyelvi beszélők általánosan elfogadhatónak ítélik őket. Ilyen például az alábbi két, a felmérésben legmagasabbra értékelt mondat:

- (14) a. *A házaspár a végsőkig kitartott egymás mellett.*
 b. *A fiatal pár hosszan nézte egymást.*

Vagyis maga a szerkezet része a mai beszélt magyar nyelvnek, és ez akkor is így van, ha sok potenciális megvalósulása sokkal kevésbé elfogadható, vagy sokkal jobban megosztja a beszélői közösséget. Ebben a fejezetben áttekintem, hogy ezeknek az adatoknak a szabatos kezelése milyen nyelvelméleti kérdéseket vet fel, és hogy mindezek alapján milyen következtetéseket vonhatunk le általában a magyar gyűjtőnevek és a kölcsönös névmási anafora nyelvtanával, és különösen a mondattani reprezentációjával kapcsolatban. A tárgyalást a gyűjtőnevekkel kezdem, és a vonatkozó megállapítások tükrében térünk át a kölcsönös névmási anafora vizsgálatára.

A felmérés eredményei azt mutatják, hogy viszonylag szűk azoknak a főneveknek a köre, amiket a beszélők többsége el tud fogadni a vizsgált kölcsönös névmásos szerkezetben. Ide tartozik leginkább a *pár* és a vele alkotott összetételek, a *család*, illetve például a *társaság*, *személyzet*, *vezetőség*. Ezek a főnevek azok a gyűjtőnevek, amelyek egyéb, többséget megkövetelő környezetben is elfogadhatóak (lásd (7–8) a 2. fejezetben), és amelyek jelentését viszonylag könnyen lehet különálló egyének többségeként is konceptualizálni. Éppen ezek a szintaktikai környezetek mutatják, a kölcsönös névmási adatokkal párhuzamosan, hogy ezen gyűjtőnevek esetén ezt a fajta jelentést a mentális lexikonban külön is tároljuk, vagy legalábbis könnyen előhívható egy ilyen olvasat. Ha a gyűjtőnevek két olvasata közti különbség nyelvtani értelemben rögzült, akkor ebből az is következhet, hogy a két olvasat között a szintaxisban is különbséget teszünk.

Ennek egyik lehetséges megvalósulása az lehet, ha valamilyen módon TÖBBES jegyet rendelünk a gyűjtőnevekhez a disztributív olvasatukban. Den Dikken (2001) egy ilyen lépés mellett érvel az elsősorban a brit angol adatokra vonatkozó elemzésében. Jól ismert, hogy az angol különböző változataiban, elsősorban a brit angolban, az egyes számú gyűjtőnevek is válhatnak ki többes számú egyeztetést az igével (15a). Den Dikken szerint ilyenkor maga a gyűjtőnév nem visel TÖBBES jegyet, viszont appozitív szerkezetet alkot egy többes számú rejtett névmással, és az így létrejövő összetett főnévi csoport fejeként ez a névmási elem vált ki egyeztetést az igén (15b).

(15) a. *The committe have decided.*
 a bizottság PERF.T3 dönt.PART
 'A bizottság döntött.'

b. [DP1 *pro*[+PLUR] [DP2 *the committee*[-PLUR]]]

Egy ilyen elemzés jól magyarázza az angol adatokat, ugyanakkor, mint den Dikken maga is megjegyzi tanulmánya összegző részében (39. o.), más nyelvekre nem terjeszthető ki automatikusan. Ha a (15b)-ben mutatott szerkezet a magyarban is elérhető lenne, akkor azt várnánk, hogy a gyűjtőnevek a magyarban is kiválthatnak többes számú egyeztetést.⁸ Ez azonban nincs így, (15a) magyar megfelelője nem elfogadható:

(16) **A bizottság döntöttek.*

A magyar gyűjtőnevek által projektált szerkezetekben tehát nincs morfoszintaktikailag is kódolt TÖBBES jegy.

Viszont ettől függetlenül elképzelhető, hogy a gyűjtőneves szerkezetekben jelen van egy olyan szintaktikai réteg, ami a *többes olvasat* jelenlétét mégis csak biztosítja, hiszen a magyarban a számnevek és a kvantorok egyébként nem váltanak ki többes egyeztetést a főnévi fejen (lásd É. Kiss 2012). Egy gondolkísérlet erejéig feltehetjük például, hogy a gyűjtőnevek valójában klasszifikálóként funkcionálnak egy rejtett (ki nem ejtett) főnévi fej mellett. Vagyis a (17a–b) mintájára a gyűjtőneves (17c)-ben jelen van egy ki nem ejtett, +EMBER referenciájú főnévi fejjel rendelkező főnévi csoport, amihez a tényleges gyűjtőnév (a *csapat* főnév) klasszifikálóként kapcsolódik.

(17) a. [DP *Egy csapat varjú*] *jött arra éppen.*
 b. [DP *Egy csapat ember*] *jött arra éppen.*
 c. [DP *Egy csapat* [NP N]] *jött arra éppen.*

Míg azonban a gyűjtőnevek egy kisebb része valóban használható klasszifikálóként is (*pár, csapat*), a többségük nem (*család, társaság, személyzet, stb.*). Így

⁸ Érdemes a gyűjtőneveket összevetni ebből a szempontból a két egyes számú főnévi tag által alkotott mellérendelő szerkezetekkel, ez utóbbiak ugyanis opcionálisan válhatnak ki többes egyezést az igével (B). É. Kiss (2012) szerint ilyenkor nem maga a mellérendelő szerkezet, hanem a vele asszociált, többes számú rezumptív névmás van egyeztetve az igével. Ez a névmás rejtve marad, csakúgy, mint den Dikken (2001) elemzésében (15b) az értelmező szerkezet fejeként funkcionáló névmás. A lenti (B) elfogadhatósága ugyanakkor éles ellentétben áll (16) elfogadhatatlanságával: a magyar gyűjtőnevek esetében nem engedélyezett egy ilyen rejtett névmás jelenléte a szintaxisban.

A. *Kati és Peti összeveszett.*
 B. *Kati és Peti összevesztek.*

a klasszifikáló elemzés kiterjesztése az egész gyűjtőnévi osztályra nem plauzibilis lépés, és így általában véve is elvethetjük.

Egy alternatíva lehet ugyanakkor, ha az általunk vizsgált gyűjtőneves szerkezeteket a Dékány és Csirmaz (2018: 1044) által leírt szerkezettel vesszük analógnak:

(18) *három fő legénység/személyzet*

Itt a *fő* klasszifikáló egy számneves módosítóval rendelkezik, és így alkot főneves szerkezetet a gyűjtőnévként funkcionáló főnévi fejjel. Dékány és Csirmaz (2018) azt is megjegyzi ugyanakkor, hogy ez a szerkezet nem termékeny, és csak bizonyos főnévi fejek esetén fordulhat elő. Az itt tárgyalt gyűjtőnevek esetén többnyire nem, tehát nincs például **4 fő család*, vagy **10 fő társaság*. Ezért azt sem plauzibilis feltételezni, hogy a gyűjtőnevek egy többnyire rejtve maradó klasszifikáló kifejezéssel rendelkezhetnek, és ez adja meg a többességre való utalás képességét az esetükben.

A magyar gyűjtőnevek tehát *morfoszintaktikai értelemben* nem különböznek lényegileg a megszámlálható főnevektől. Ha nem jelöljük rajtuk a többes számot, akkor egyes számú főneves szerkezetet alkotnak, lényegében a bevett módon. TÖBBES számra jelölt elemekkel lokális függőségben nem állhatnak, ilyen elemekkel csak a szigorúan vett szintaxis határain kívül eső kapcsolatot létesíthetnek. Vagyis a (7)-ben összefoglalt adatok elfogadhatósága alapvetően nem szintaktikai tényezők függvénye. Ezzel szemben ugyanakkor a vizsgált kölcsönös névmási szerkezetekben a kölcsönös névmási anafora és a gyűjtőnév között szintaktikai értelemben lokális kapcsolat van, amiből pedig a fentiek miatt az is következik többek közt, hogy az *egymás* sem kell, hogy TÖBBES jeggyel rendelkezzen. Itt azt teszem fel, hogy nincs ilyen jegye.⁹ Mi az ezen felül, ami az *egymás*-t alkalmassá teszi arra, hogy egyes számú gyűjtőnévi előzményeket vegyen fel?

A hasonló felépítésű angol *each other/one another* 'egymás' névmás egy bevettnek számító elemzésében (Heim és mtsai 1991) a kölcsönös névmás egy szintaktikailag aktív összetett szerkezettel bíró elem, melynek első morfémája tulajdonképpen egy lebegő kvantor. A magyar adatokra alkalmazva ezt az elemzést, és a számunkra közvetlenül nem releváns részletektől eltekintve, a következő szerkezetet kapjuk, miután a kvantorként viselkedő *egy* morféma a fedett szintaxisban kimozgott a névmási DP-ből:

(19) [DP [DP *a családtagok*]₁ *egy*]₂] [VP *unták* [DP *egy*]₂ *mást*]₃]

Az *egy* lényegében disztributív lebegő kvantorként viselkedik, vagyis megköveteli, hogy az alanyi referencialhalmaz egyes elemeire egyenként alkalmazva értel-

⁹ Ez annyiban nem triviális, hogy nyilvánvalóan az *egymás*-nak lehet többes számú előzménye is. A lentebb tárgyalt kvantoros elemzés megfelelően meg tudja ragadni azt a tény, hogy a kölcsönös névmási anafora EGYES és TÖBBES környezetekben is grammatikus.

mezzük az állítmányt.¹⁰ A magyarban vagy az angolban ez a kvantormozgatás már csak a fedett szintaxisban mehet végbe, de az *egy+más*-típusú szerkezetek sok más nyelvben mutatnak jól láthatóan aktív szintaktikai szerkezetet. A brazíliai portugálban például a két morféma el is szakadhat egymástól (Kobayashi 2020):

- (20) *Os elefantes estão um encarando o outro.*
 az elefántok vannak egy nézve a másik
 'Az elefántok egymást nézik.'

Ebben a megközelítésben a magyar és a brazíliai portugál között az az alapvető különbség, hogy a magyarban már olyan mértékben rögzült az *egymás* szerkezete, hogy nyíltan nem lehet a benne szereplő két morfémát elválasztani egymástól. Feltételezhetően történetileg a magyar nyelv is átment egy a (20)-ban reprezentált szerkezettel jellemezhető szakaszon, az erre vonatkozó írásos adatok azonban már egy ennél jobban grammatikalizálódott állapotot mutatnak.¹¹

Mindez tehát azt jelenti, hogy az *egymás* első morfémája egy olyan jellegű kvantor, mint például a *mind*. Ez nemcsak többesjelölt főnévi csoportokhoz kapcsolódhat, hanem, mint Bende-Farkas (2014) felhívja rá a figyelmet, akár (nem többes) anyagnevekhez is:

- (21) a. *Mind megettem a sütitket.*
 b. *Mind megettem a levest.*

Ami számunkra fontos, hogy a mai nyelvállapotban is előfordulhat, hogy a *mind* egyes számú gyűjtőneveket módosít, mint az alábbi mondatokban:

- (22) a. *Tegnap a családom mind együtt volt.*
 b. *A személyzet mind felmondott.*

Az általam megkérdezett beszélők elfogadhatónak ítélték ezeket a mondatokat, és bár ezt a szerkezetet nem teszteltem külön, konkrét megvalósulásainak megítélése hasonló variációt látszik mutatni, mint amit a vizsgált kölcsönös névmásos szerkezetekben tapasztaltunk. Ebből az empirikus szempontból is, és szintaktika-

¹⁰ Azt Heim és mtsai (1991: 95) is megjegyzik, hogy az angol *each other*-ben sem feltétlen viselkedik univerzális kvantorként az *each*. *A családtagok unták egymást* akkor is nyilvánvalóan igaz, ha nem mindenki utál mindenkit, vagy akár akkor is, ha van néhány családtag, aki egyik másik családtagot sem utálja. Ilyen értelemben a kölcsönös névmások kvantorként viselkedő morfémájának a kvantifikációs ereje gyenge.

¹¹ Fontos jellemzője a (20)-beli példának, hogy az alanyi előzmény többes számban áll. Az ilyen, a brazíliai portugál szerkezettel közvetlen rokonítható adatok az ómagyar korból tudomásom szerint alig vagy egyáltalán nem állnak rendelkezésre. Azt ugyanakkor általában adottnak veszi a magyar nyelvtörténettel foglalkozó szakirodalom, hogy a magyar kölcsönös névmás egy ilyen vagy hasonló szerkezetből alakult ki (l. pl. É. Kiss–Gerstner–Hegedűs 2013: 51, Kiss–Pusztai 2003: 401).

ilag is tekinthetjük ezt a két szerkezetet egymással rokonnak, vagyis a *család már nagyon unta egymást* szintaktikai szerkezete a (22)-vel párhuzamos, és a (19)-ben már mutatott szerkezetnek megfelelő (23).

(23) [DP [DP *a család*]₁ *egy*₂] ... [VP *unta* [DP *egy*₂ *mást*]₃]

Egy ilyen megközelítésben *a családom unta egymást* és *a családom mind együtt volt* egyformán egy gyűjtőnévi alanyt és egy azt módosító kvantort tartalmazó szerkezet. A különbség annyi, hogy ez a kvantor csak az utóbbi esetben kapcsolható a nyílt szintaxisban is az alanyhoz.

6. Összegzés

A tanulmány elsődleges célja annak igazolása volt, hogy az egyes számú gyűjtőnevek szolgálhatnak a kölcsönös névmás előzményeként a magyarban. Az itt ismertetett kérdőíves felmérések eredményei azt mutatják, hogy ez a szerkezet létezik, és így az itt tárgyalt adatok további empirikus megerősítést szolgáltatnak Rákosi (2020) észrevételéhez, miszerint a magyar kölcsönös névmási anafora általában véve grammatikus olyan szerkezetekben, ahol sem az alanyi előzmény, sem a vele egyeztetett ige nem többes számú. Jelen tanulmány célja elsősorban ennek a ténynek a rögzítése volt, a tárgyalt szerkezet szabatos elemzésének pedig ezt a tényt kell kiindulási pontként kezelnie. Egy ilyen megközelítést be is mutattam az 5. alrészben, amellel érvelve, hogy a) a magyar gyűjtőnevek morfoszintaktikai reprezentációja a „rendes” megszámlálható főnevekéhez hasonló, vagyis önmagában nem különleges; és b) a magyarra is alkalmazható Heim és mtsai (1991) elemzése, ami a kölcsönös névmás első tagmorfémáját egy az előzményt módosító kvantoros elemnek tekinti.

A kérdőíves felmérésből az is kiderült, hogy a kölcsönös névmás elfogadhatóbb ebben a szerkezetben akkor, ha a predikátum egy gyenge vagy gyengébb típusú reciprok viszonyt jelöl. Valószínűsíthető, hogy ezekhez az olvasatokhoz egy markánsan disztributívan értelmezett előzményre van szükség (mint abban a szituációban, amikor a csapattagok egymás után jönnek be a lelátóra), és ez a fajta erős disztributivitás kevésbé kompatibilis a gyűjtőnevek többes olvasatával. A felmérés eredményeiből az is látszik, hogy nagy variáció tapasztalható a beszélők közt abban, hogy általában mennyire jónak ítélik a tárgyalt szerkezetet. A fiatalabb generációk esetén az elfogadhatósági értékek valamivel magasabbak; ez lehet egy folyamatban lévő nyelvi változás jele. Ha valóban zajlik egy ilyen változás, akkor ez lényegében a többségi olvasat erősödését és kiterjesztését jelenti a gyűjtőnevek egy nagyobb csoportjára. A változás okainak és tágabb környezetének feltárása további kutatások tárgya lehet.

Köszönetnyilvánítás

Köszönöm a cikk névtelen lektorainak a kéziratához írt megjegyzéseiket és tanácsait, melyek sokat segítettek a végleges változat elkészítésében. Virovec Viktóriának köszönöm a korpuszos adatgyűjtéshez való hozzájárulását. Végezetül pedig köszönettel tartozom a szerkesztőknek, különösen Balogné Bérces Katalinnak, a cikk megszületésében nyújtott segítségükért, és véget nem érő türelmükért. A fennmaradó esetleges hibákért kizárólag engem terhel a felelősség.

A kérdőíves felmérésben való részvételt köszönöm a Névmásblog olvasóinak, a Lencztelep és a Debreceni Könyvközösség Facebook-csoportok tagjainak, valamint a Debreceni Egyetem Angol-Amerikai Intézete diákjainak. Külön köszönöm Buti Boglárkának, Kóti Katalinnak, Matolcsy Kálmánnak és Pap-Kaáli Nórának, hogy segítettek terjeszteni a második felmérésben használt kérdőívet középiskolás diákjaik körében.

A cikk az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-5 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával, valamint a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

Hivatkozások

- Barker, Chris 1992. Group terms in English: Representing groups as atoms. *Journal of Semantics* 9.1: 69–93.
- Bende-Farkas Ágnes 2014. Az univerzális és az egzisztenciális kvantorok története. In: É Kiss Katalin (szerk.): *Magyar generatív történelmi mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 127–153.
- Dalrymple, Mary–Makoto Kanazawa–Yookyung Kim–Sam Mchombo–Satnely Peters 1998. Reciprocal expressions and the concept of reciprocity. *Linguistics and Philosophy* 21.2: 159–210.
- Dékány, Éva–Csirmaz, Anikó 2018. Numerals and quantifiers. In: Alberti, Gábor–Laczkó, Tibor (szerk.): *Syntax of Hungarian, vol. 1–2: Nouns and noun phrases*. Amsterdam University Press. Amsterdam. 1044–1150.
- Den Dikken, Marcel 2001. “Plurals”, pronouns and quirky agreement. *The Linguistic Review* 18.1: 19–41.
- É. Kiss, Katalin 2010. Patterns of agreement with coordinate noun phrases in Hungarian. *Natural Language and Linguistic Theory* 30: 1027–1060.
- É. Kiss Katalin–Gerstner Károly–Hegedűs Attila 2013. *Kis magyar nyelvtörténet*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar. Piliscsaba.
- Gardelle, Laure 2019. *Semantic Plurality. English collective nouns and other ways of denoting pluralities of entities. Current Issues in Linguistic Theory* 349. John Benjamins. Amsterdam – Philadelphia.
- Grétsy László–Kovalovszky Miklós (szerk.) 1985. *Nyelvművelő kézikönyv*. I–II. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- H. Varga Márta 2014. Névszói számjelölés a magyarban. *THL2: A Magyar Nyelv és Kultúra Tanításának Szakfolyóirata* 17: 44–60.

- Heim, Irene–Howard Lasnik–Robert May 1991. Reciprocity and plurality. *Linguistic Inquiry* 22.1: 63–101.
- Kiss Jenő–Pusztai Ferenc 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Kobayashi, Filipe Hisao 2020. Composing reciprocity: An analysis of scattered reciprocals. In: Rhyne, Joseph–Kaelyn Lamp–Nicole Dreier–Chloe Kwon (szerk.): *Proceedings of SALT 30*. Cornell University. 734–752.
- Laczkó Krisztina 1997. Tipikus grammatikai hibák általános és középiskolás nyelvtankönyvekben. *Magyar Nyelvőr* 121: 30–38.
- Oravecz, Csaba–Váradi, Tamás–Sass, Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In: *LREC 2014 Proceedings*. ELRA. Reykjavik. 1719–1723.
- Palmieri, Giada 2018. *Can we hug in Italian? An investigation on lexical and grammatical reciprocity*. MA szakdolgozat. Utrecht University. Utrecht.
- Rákosi György 2020. Reciprocal anaphors in singular constructions in Hungarian. In: Palmieri, Giada–Yoad Winter–Joost Zwarts (szerk.): *Informal Proceedings of the Workshop 'Cross-linguistic semantics of reciprocals'*. Utrecht University, 7th–8th October 2019. Utrecht University. Utrecht. 70–80.
- de Vries, Hanna 2021. Collective nouns. In: Hofherr, Patricia Cabredo–Doetjes, Jenny (szerk.): *The Oxford Handbook of Grammatical Number*. Oxford University Press. Oxford. 257–274.

Rákosi György
Debreceni Egyetem,
Angol Nyelvészeti Tanszék
rakosigy@hotmail.com

